

ҒАРБИЙ ТЯНЬ-ШАНЬ БИОХИЛМА-ХИЛЛИГИНИ
САҚЛАШ БЎЙИЧА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЧЕГАРАЛАРАРО
ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК ФОНДИ, ЖАҲОН БАНКИ ЛОЙИҲАСИ

Маннон Набиев

ЧОТҚОЛ НЕЪМАТИ

ТОШКЕНТ
АБУ АЛИ ИБН СИНО НОМИДАГИ
ТИББИЁТ НАШРИЁТИ
2004

Такризчи:

Ориф Азизхўжаев — тиббиёт фанлари доктори

Таҳрир ҳайъати:

О. Мирзаев, А. Ҳабибуллаев, Б. Омонов, М. Бўронов

Нашр учун масъул:

О. Мирзаев

Набиев Маннон.

Чотқол неъматини.—Т.: Абу Али ибн Сино
номидаги тиббиёт нашр., 2004. — 176 б.

Она юртимизнинг сервиқор тоғлари, кенг далалари, серҳосил боғлари, гўзал гўшалари билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Мазкур китобда улугвор Чотқол тоғлари бағрида ўсувчи, дориворлиги билан ажралиб турувчи 70 га яқин ўсимлик намуналари ҳақида бой илмий маълумотлар берилмоқда.

Ҳозирда саноат миқёсида харидга чиқарилаётган дори-дармонларнинг қарийб 45 фоизи доривор ўсимликлар асосида тайёрланаётганлигини инобатга оладиган бўлсак, Ўзбекистон юрти нақадар бебаҳо «яшил хазина»га эга эканлигини ҳис қилишимиз мумкин.

Ушбу китоб доришуносларга, биологларга, ўлкашуносларга, шунингдек, шу соҳада таълим олаётган олий ўқув юрлари талабаларига мўлжалланган.

ББК 42.143

3707010000-10

Н 3707010000-10 қатъий буюртма 2004
М354(04)-2004

© ЎЗНОРП

© Абу Али ибн Сино номидаги
тиббиёт нашриёти, 2004 й

ISBN 5-638-01968-5

МУҚАДДИМА

Инсон дунёга келибдики, табиат билан шоисталикда, унинг кўйнида яшайди, меҳнат қилади, бунёдкорлик билан машғул бўлади, ижод этади ва насл қолдиради. Табиатнинг саховати шунчалар кенги, унинг инсоният учун қиладиган марҳаматлари, илтифот ва инъомларини санаб ниҳоясига етиш қийин. Унинг ажралмас бўлаги бўлган наботот олами инсонни тўйдиради, кийинтиради, унга ҳарорат бағишлайди, маскан яратади, қурилиш воситаси бўлиб хизмат қилади ва шифобахшлиги билан кишилар дардига малҳам бўлади.

Сизга тавсия этилаётган ушбу рисолада халқ табobati ва илмий тиббиёт амалиётида кенг қўламда фойдаланилаётган, гиёҳлар, буталар, дарахтлар, маданий равишда етиштирилиши мумкин бўлган наботот оламининг намуналари хусусида сўз юритамиз.

Тўғриси айтганда, бугунги кунда бор бисотини бизга инъом этиб, бахтли яшашимизга хизмат қиладиган атроф-муҳит экологик жиҳатдан озорланиб, ифлосланиб бормоқда. Шу билан бирга асрий хосиятли ўрмон ва тўқайлар ҳар хил мақсадлар учун топталиб, қўпорилиб, мевали, манзарали дарахтлар, табиий шифобахш гиёҳлар ноёблашиб, «Қизил китоб»га киритилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги кунини ва келажакни кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир», деб таъкидлаганлари ҳаммамизга катта маъсулият юклайди (И.А.Каримов, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», — Тошкент, Ўзбекистон, 1997, 115-бет).

Бундай ҳолатнинг юз беришига биринчидан илмий-техника тараққиётининг шиддатли равишда ўсиб бориши оқибатида атроф-муҳитнинг ифлосланиши (атмосфера ҳавоси, сув ва сув ҳавзалари, тупроқ ва ўсимликлар олами), иккинчи тарафдан баъзи кишиларнинг она табиатга нисбатан ноҳўя ҳаракатлари, яъни табиатга озор бериши (ноёб ўсимликларни беаёв ишлатиш, мол боқиши, қурилиш материали, ҳарорат манбаи сифатида ишлатишлари) сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги шароитда наботот олаmidан ўта эҳтиёткорона, режали ҳамда тадбиркорона фойдаланиш талаб қилинади. Саноат миқёсида ишлаб чиқарилаётган дори препаратларига нисбатан табиат неъматларидан олинган хом ашёларнинг фойдалилиги, афзаллиги ҳаммага маълум. Шу боисдан бундай дориворларга нисбатан талаб кундан-кунга ортиб бормоқда. Табиий доривор маҳсулотларни етиштириб берадиган хўжаликлар, шунингдек якка тартибда доривор гиёҳларни йиғиштириш билан шуғулланувчи кишилар сони тобора кўпайиб бормоқда. Доривор гиёҳлар билан шуғулланувчи хўжалик ҳамда шахслардан маълум даражада зироатчиликдан, доришуносликдан, хуллас ўсимлик «хаёти, тилидан» хабардор бўлмоқчиликлари талаб қилинади.

Ўлкамизнинг сервиқор тоғлари нафақат осмонўпар чўққилари, балки шифобахш сувлари, ёқимли ҳавоси, хушманзараси ва наботот олами билан ҳам қадрланади. Ўша тоғлар бағрида яшаётган аҳоли зиммасига доривор ўсимлик намуналарини асраш, экиб кўпайтириш ва улардан омилкорлик билан фойдаланиш маъсулияти ҳам юклатилади. Қолаверса, она табиат инсон меҳрига, унинг эъзози ва муҳофазасига муҳтож. Тоғлар салобатини сақлаш, бойликлари, биринчи навбатда наботот дунёсини кўз қорачигидек авайлаш ҳар биримизнинг бурчимиздир.

Ушбу китобнинг ёзилишида ўзларининг беминнат ёрдамлари ва фойдали маслаҳатлари билан ҳисса қўшган А.Ш.Ҳабибуллаевга ва О.И. Мирзаевга миннатдорчилик ифодор қиламиз.

БИОЛОГИК ХИЛМА- ХИЛЛИКНИ САҚЛАШ — ҲАЁТИМИЗ МЕЗОНИ

Ўлкамизнинг ўсимликлар дунёси ўзининг хилма-хиллиги, ўзига хос хусусиятлари ва шифобахшлиги билан ажралиб туради.

Илмий-техника тараққиёти, аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бориши маълум даражада атроф-муҳит (сув, сув ҳавзалари, тупроқ, атмосфера ҳавоси, наботот олами, ҳайвонот дунёси)га салбий таъсирини кўрсатади. Табиатга нисбатан одилона ва оқилона муносабатда бўлмаслик, унинг марҳаматларидан фойдаланиш кундан-кунга ортиб бораётганлигининг жонли гувоҳи бўлиб турибмиз. Аниқ маълумотларга қараганда, 1913 йилда бир киши бир йил мабайнида ўз турмуш эҳтиёжини қондириш учун 4,9 тонна табиат неъматларидан фойдаланган бўлса, 1940 йилда табиат марҳаматларига бўлган эҳтиёж 7,4 тоннага ортган, 1960 йилга келиб 14,3 тоннани ташкил этган. Ҳисоб-китобларга қараганда, яқин келажакда ҳар бир одамнинг табиат неъматларидан фойдаланиши 35—40 тоннага етар экан.

Кейинги вақтларда ўсимликлар дунёсига нисбатан қизиқишлар ортиб, улар нафақат қурилиш материали, қоғоз, мебель жиҳозлари, балки шифобахш дориворлар сифатида керагича ишлатилмоқда. Шифобахш гиёҳларга нисбатан оммавий хуружнинг бошланиши нафақат тоғ этаклари, ўрмонлар, қир-адирлар, балки далаларда табиий ҳолда ўсаётган гиёҳлардан хом ашё сифатида беаёв фойдаланибгина қолмасдан кўриқхоналар бисотидаги шифобахш гиёҳларни очикчасига ёхуд пинхона йиғиш натижасида сахий табиатнинг бу ноёб неъматларининг кескин камайиб кетишига сабаб бўлмоқда. Шифобахш ўсимлик ва гиёҳларни ўзбошимчалик билан режасиз йиғиш оқибатида фақат ўлка-

миз ҳудудларида ўсувчи серхосият родиола (афсонавий жень-шень билан рақобат эта оладиган), омонқора, олғи, парпи, салаб, рўян, тоғ қудуси, афсонак, мотор пиёзи, шунингдек ноёб гуллар бўлмиш грейг лоласи, тарғил лола ва бошқа лола намуналари камайиб кетмоқда. Шу боисдан ҳам наботот оламини муҳофаза этувчи кескин чоралар кўрилмаса, юртимизга хос ноёб ва нодир турдаги айрим ўсимликларнинг йўқолиб кетишига сабабчи бўлишимиз мумкин.

Табиат муҳофазасига жиддий эътибор берилмас экан, келгуси авлодларимиз йўқотилган ўсимлик намуналарини китоблардаги расмлардан кўрадилар. Бу эса тарих олдидаги кечирилмас хатойимиз бўлади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, атроф-муҳитни, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берила бошлади. Жумладан, 1992 йил 9 декабрда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», 1993 йил 7 майда «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида» ва ниҳоят 1997 йилнинг 26 декабрида «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар мамлакатимиз ҳудудларидаги ўсимлик турларини сақлаб қолиш, уни асраб-авайлаш ва муҳофаза қилишда муҳим дастуриламал ҳисобланади. Ушбу қонун ўз олдига табиий шароитда ўсадиган ўсимликлар дунёсини, шунингдек такрор етиштириш ва генетик фондини сақлаш учун экиб ўстирилаётган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги ишларни тартибга солишни мақсад қилиб қўйган.

Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— табиий ўсимликлар жамоаларининг ва ёввойи ўсимликлар ўсадиган муҳитнинг бир бугунлигини сақлаб қолиш;

— ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор-такрор етиштиришни таъминлаш;

— юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги

фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш (Қонуннинг 2-моддаси).

Табиат муҳофазаси ечимини топиш қийин бўлган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Бундай хайрли ишга мутасадди ташкилотлар, хўжалик, корхона раҳбарлари, назорат органлари, махсус малакага эга бўлган мутахассислар, биологлар, ўсимлик билимдонлари, қолаверса бутун жамоатчилик сидқидилдан хизмат қилишлари лозим бўлади.

1994 йилда Глобал Экологик Фонд Марказий Осиё Чегаралараро биоҳилма-хилликни сақлаш лойиҳасини қўлаб чиқди. Фарбий Тянь-Шань биоҳилма-хиллигини сақлаш бўйича Марказий Осиё Чегаралараро Лойиҳаси Чотқол кўриқхонаси табиатини сақлаш борасида таҳсинга сазовор воқеа бўлди. Мазкур лойиҳанинг кичик грантлар дастури қисмида Чотқол кўриқхонаси атрофидаги қишлоқлар аҳолисига, маҳаллий жамоа ташкилотлари ва нодавлат ташкилотларига қўшимча даромад келтирувчи фаолият билан машғул бўлиши учун молиявий ёрдам кўрсатиш кўзда тутилган. Ушбу ишга жалб этилган шахслар фақат табиий равишда ўсаётган ўсимликлар муҳофазасигагина эътибор бериб қолмай, ана шундай ўсимликларнинг маданийлашган турларини етиштириш билан ҳам машғул бўлишади.

Глобал Экологик фонднинг Фарбий Тянь-Шань биоҳилма-хиллигини сақлаш бўйича Марказий Осиё Чегаралараро Лойиҳаси 2000 йил 30 майдан ўз фаолиятини бошлади. Лойиҳани қуйидаги ташкилотлар амалга оширади:

Қирғизистон Республикаси Ўрмон хизмати, Қозоғистон Республикаси Ўрмон қўмитаси ва овчилик хўжалиги, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Жаҳон банки. Лойиҳа беш йилга мўлжалланган бўлиб, Фарбий Тянь-Шань жойлашган Оқсув-Жобқли (Қозоғистон), Бешорол ва Саричелек (Қирғизистон), Чотқол (Ўзбекистон) кўриқхоналарини ўз ичига олади. Бешкекда лойиҳани амалга ошириш бўйича Худудий Марказ, Тошкент, Бешкек ва Остона шаҳарларида унинг Миллий бўлимлари очилди. Лойиҳанинг бош мақ-

сади Фарбий Тянь-Шань ҳудудида ҳимояга муҳтож ва мукаммал биомуҳитни сақлаш, уч давлатда миллий сиёсатни мувофиқлаштириш ва кучайтириш, биохилма-хилликни асраш соҳасининг норматив базаси ва институциявий ривожланишини таъминлашдан иборат. Шунга мутаносиб тарзда лойиҳанинг вазифаларига:

— Фарбий Тянь-Шаннинг алоҳида асраладиган ҳудудлари тизимини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш;

— қўриқланаётган ҳудуд ва биологик заҳиралар босимини енгиллаштиришдан манфаатдор маҳаллий ташкилот ҳамда шахсларга даромад келтирувчи муқобил ва барқарор фаолият шакллари кўрсатиш;

— таълим, ўқиш потенциалининг маҳаллий ва миллий даражасини мустаҳкамлаш;

— жамоанинг биохилма-хиллиги аҳамиятидан боҳабарлик ва уни асрашда иштирок этиш даражасини ошириш;

— биохилма-хилликни, ёввойи табиатни муҳофаза қилиш, қўриқхона бошқарувини яхшилаш мақсадида ҳамкорлик фаолиятини мувофиқлаштиришнинг маҳаллий (халқаро) механизминини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш каби лар кирази (Асхад Ҳабибуллаев, «Гулистон», №5, 2003)...

Ўзбекистон ўзининг сўлим, кўркам табиати, ер ости ва ер устки бойликлари, ўзига хос ҳайвонот олами, серхосият ўсимликлари билан машҳур. Жаннатмакон ўлкамизнинг биохилма-хиллигини сақлаб қолиш ҳар бир кишининг шарафли бурчи бўлиб қолмоғи даркор.

Айни пайтда Ўзбекистонда тўққизта қўриқхона фаолият кўрсатмоқда. Жумладан, Чотқол қўриқхонаси Марказий Осиёдаги энг кўҳна қўриқхоналардан биридир. Қўриқхонада ҳайвонот олами ва ўсимликларнинг қадимги ажодлари сақланган. Улар селекция учун ўта қимматли генфонд ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Бош Қомусида ер, ер ости бойликлари, сув ҳавзалари, ўсимлик ва ҳайвонот олами умум миллий бойлик деб қайд этилади. Мазкур бойликлар давлат муҳофазасига олинган бўлиб, улардан режали ва оқилона фойдаланиш талаб қилинди.

ЯШИЛ ХАЗИНА ЯШИЛ ХАЗИНА

Ўзбекистон шифобахш ўсимликлар маскани сифатида ҳам довруғ қозонган ўлкалардан ҳисобланади. Аниқ маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда табиий ҳолда ўсадиган ҳамда маданий йўл билан ўстириладиган ўсимликларнинг сони қарийб 4500 турга етади. Мазкур наботот намуналаридан 577 тури шифобахш ўсимлик сифатида қайд этилган. Ҳозирги пайтда илмий тиббиёт амалиётида қўлланилаётган дори-дармонларнинг тахминан 40 фоизини ўсимлик маҳсулотлари ташкил қилади. Илмий манбаларда келтирилишича, табиат неъматларидан тайёрланадиган дори-дармонлар сунъий йўл билан олинадиган дори воситаларига нисбатан афзаллиги билан ажралиб туради. Сўнги вақтларда шифобахш ўсимликларнинг хосиятлари тўғрисида атрофлича маълумотлар ёритилмоқда. 1984 йилда берилган маълумотларга қараганда 10 йил ичида доривор ўсимликларга бўлган эҳтиёж 25 фоизга ошиб кетган, доривор маҳсулотларни тайёрлаш эса 75 фоизга кўпайган.

Доривор гиёҳларга нисбатан талабнинг бу даражада ортиши ўз навбатида табиий шифобахш ўсимлик намуналарининг камайиб кетишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳозир 4500 га яқин ёввойи ўсимлик турлари мавжуд. Улар орасида жиддий муҳофазага муҳтож бўлган кўпгина камёб, эндем ва реликт турлари ҳам бор. Бундай турларнинг сони 400 атрофида бўлиб, улар Ўзбекистон флорасининг қарийб 10—12 фоизини ташкил этади. Агар ўсимликлардан фойдаланиш ўзибўларчиликка ташлаб қўйиладиган бўлса, келгуси авлодларга фақат «Қизил китоблар»ни қолдиришимиз мумкин. Мана бу далилларга эътибор берайлик: Ўзбекистон «Қизил китоби» биринчи бор нашр этилганида (1984 йил) унга 163 турдаги ўсимликлар киритилган бўлса, кейинги йилларда олиб борилган изланишлар ўлкамиз флорасидан

яна 138 ўсимлик турини қизил китобга киритиш лозимлигини кўрсатди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг «Қизил китоби»га киритилган ўсимлик турларининг сони 301 тага етди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бошқа масалалар қатори табиат муҳофазаси ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини авайлаш борасида бир қатор қонун ва қарорлар қабул қилинди, дастурлар ишлаб чиқилиб, амалий ишларга киришилди. Жумладан, Республикамизда ўсимликлар дунёсини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби 1997 йил 26 декабрда қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинди. «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун табиий шароитда ўсадиган ўсимлик дунёсини, шунингдек, такрор етиштириш ва генетик фондини сақлаш учун экиб ўстириладиган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Республикамиз наботот оламининг мутахассислари, олимлар ҳозирда ўлкамиз флорасини муҳофаза этиш ва тиклаш борасида жиддий ишларни олиб бормоқдалар. Олиб борилган кузатишлар ана шу саъй-ҳаракатлар самараси ўлароқ айрим ўсимлик турларининг сони ва майдонлари анча кенгайганлигини кўрсатди. Масалан, анзур ва Суворов пиёзлари олдинги ҳолатига келмаган бўлса-да, маълум даражада кўпайди. Энг камёб ўсимликлардан саналган Минквиц тезиуми номли ўсимлик турининг сони 7 тадан 17 тагача етган. Қурама тоғлари тизмасида ўсадиган камёб ўсимликлардан ҳисобланган Коровин ширачининг мавжудлиги аниқланди.

ТАБИЙ ДОРИВОР МАҲСУЛОТЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Инсоният қадим замонлардан бери ўсимликнинг шифобахш хусусиятларидан баҳраманд бўлиб келмоқда. Ибтидоий даврларда одамлар ўзларининг дардларига даво

излаб аввало ўсимликлар оламига, маъданларга ҳамда ҳай-
вонот маҳсулотларига интилар эдилар.

Дастлаб инсон учун озиқ-овқат вазифасини ўтайдиган
нарса табиий ҳолда ўсадиган ўсимлик ва гиёҳларнинг ме-
валари, илдизи, илдиз мевалари, резавор ва сабзавотлар
бўлган. Табиат эҳсонларининг шифобахшлик хислатлари-
дан воқиф бўлган кишилар биринчи навбатда табиблар,
ҳақимлар дориворликда асқотадиган ўсимликлар ва жон-
зотлар маҳсулотларидан дори-дармонлар тайёрлашга кат-
та эътибор берганлар.

Замонлар, даврлар ўтиши билан доривор маҳсулотлар-
ни тайёрлашда илмий тажрибалари такомиллашиб фарма-
кология илмининг дастлабки назарий асослари пайдо бўла-
бошлади. Буни халқимизнинг маънавий мероси ҳисоблан-
миш «Авесто» китобидан билса ҳам бўлади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, наботот оламининг
шифобахш ўсимликларининг дориворлик хислатлари улар-
нинг гулида, ҳатто гул чангида, ғунчасида, ўтида, пояси-
да, пўстлоқларида, илдизларида, илдизпояларида, шунинг-
дек меваларида, резаворларида, сабзавотларида жамлан-
ган бўлиши ҳам мумкинлиги ҳақида башоратлар қилинган.

Ўсимликлардан доривор маҳсулотлар тайёрлашда ало-
ҳида эҳтиёткорлик билан ёндошиш, кези келганда тadbир-
корлик билан иш кўриш лозим бўлади. Ана шу ўта нозик
ва жиддий иш билан машғул бўладиган кишилар қайси
гиёҳ, ўсимлик қайси дардларга даволигини билишдан таш-
қари, ўсимлик маҳсулотларини қачон, қай йўсинда йи-
ғиш, илдизидан баргигача фойдаланиш усулларини ҳам
билишлари зарур. Ўсимликнинг ер устки қисми, жумла-
дан пояси, барги ва гуллари аралашмаси ўсимлик айни
гуллаганда поянинг энг тагидаги барг олдидан ўриб оли-
нади. Поянинг баргсиз қисмига тегилмайди. Бўйи баланд
ўсимликлар поясининг уст тепасидан 10—12 см чамасида
кесиб олинади.

Барглр одатда ўсимликлар гуллаши олдидан ёки гул-
лаганда эҳтиёткорлик билан, ўсимликка озор бермасдан
йиғиб олинади. Гоҳо ўт ўсимликларнинг баргини тайёр-
лашда ер устки қисми ўриб олиниб, барглари саралаб те-

рилади, сўнгра ер устки қисми махсус усулда қуритилади, майдаланади ва элаб, барглари ажратиб олинади. По-яси билан шохлари ташлаб юборилади.

Ўсимлик куртаклари доривор омил сифатида эрта баҳорда, ҳали ёзилмасидан олдин, ўсимлик танасида шира юра бошлаган вақтда йиғилади.

Гуллар ўсимлик қийғос гуллаганда йиғилади. Гуллар аксарият алоҳида-алоҳида териб олинади. Маданий ҳолда етиштириладиган ёки табиий ҳолда бир жойда кўп учрай-диган майда гулли ўсимликларнинг гуллари махсус асбоб воситасида йиғилади.

Ўсимликларнинг ер устки доривор қисмлари, жумладан туганаклари, илдизлари, илдизпоялари, пиёзбошиси ўсимлик уйқуга кирган пайтда, яъни кеч кузда ёки ўсимлик уйғонмасдан олдин эрта баҳорда йиғилади. Айрим ўсимликларнинг ер остки қисмлари ўсимлик гуллаб бўлганидан кейин қовлаб олинади.

Ўсимликларнинг ер остки доривор қисмлари оддий белкурак, кетмон ва бошқа махсус мосламалар билан қазиб олинади. Мабодо доривор ўсимликлар бир жойнинг ўзида кўп бўлиб, ер остки қисмлари тараққий этган бўлса, трактор плуги ёрдамида қовлаб олинади ва уларни яхшилаб қоқиб, лой, тупроқ ва қумлардан холи этилади, баъзилари совуқ сувда ювилади (иссиқ сувда ювиладиган бўлса, фойдали моддалар чиқиб кетиши мумкин). Ер-тупроқ остидан олинган маҳсулотлар катта бўлақлар бўлса, уларни кичикроқ қилиб қирқиб, сўнгра қуритилади.

Ўсимлик мевалари пишиб, қиёмга етганида йиғилади. Қуруқ мевалар одатда эрталаб ёки кечқурун ва бироз шудринг бор вақтда йиғиб олинади, кун исиганда йиғилса, қуруқ меваларнинг уруғлари очилиб кетиши мумкин. Ўсимлик мевалари турига қараб ҳар хил тайёрланади. Баъзилари қўл билан битта-битта узиб олинади, бошқалари эса ёғоч билан қоқиб олиниши мумкин (Ҳ.Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, 1991).

Ўсимликларнинг уруғлари тўла етилганидан кейин турли усуллар билан йиғилади. Баъзи уруғлар махсус мослаштирилган восита билан ажратиб олинади. Майда мева ва уруғ-

лар эса улар етилганидан сўнг ёки етилиши олдда ўсимликларни ўриб олинади-да, қуритиб, хирмонда янчиш йўли билан олинади.

Ўсимликнинг ер устки қисмлари (барги, гули ва бошқалари)ни шудринг кўтарилганидан сўнг, ҳаво очиқ пайтида йиғилади. Ёмғир ёққандан кейин ёки эрталабки шудринг кўтарилмасдан йиғилган маҳсулотларни қуритиш қийин бўлади, қуритилганда қорайиб кетади. Йиғиб олинган ўсимликларни саватга ёки бир ерга уйиб қўйиш мумкин эмас, чунки намлик ва ҳарорат таъсирида биологик фаол моддалар парчаланиб кетади ёхуд маълум даражада таъсир самарасини йўқотиши мумкин.

Кези келганда шуни эслаб ўтиш лозимки, доривор ўсимликларга бегона нарсаларнинг аралашиб қолишига йўл қўймаслик лозим. Шу боисдан ҳам доривор маҳсулотларни йиғиш билан машғул бўладиган шахслар махсус малакага эга бўлишлари керак.

Доривор маҳсулотларни қуритиш

Йиғиштирилган ва тайёрланган доривор маҳсулотлар сарғайганидан сўнг лой, қум, тупроқдан тозаланади (қокилиб, силтаб, элаб, сўнгра совуқ сув билан ювилади), силкитилиб қуритишга киришилади. Қуритишнинг энг оддий ва содда усули — табиий шароитда очиқ ҳавода қуритиш ҳисобланади. Бироқ ўсимликларнинг ер устки қисмларини (мева, урувлари буғдан мустасно) очиқ ҳавода, қуёш тифида қуритиб бўлмайди. Акс ҳолда ўсимликнинг устки қисмлари (пояси, барги, гуллари) хужайраларидаги яшил ранг берувчи хлорофилл ва гул қисмларидаги ранг берувчи пигментлар парчаланиб кетади, маҳсулот сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Оқибатда улар сарғайиб қолади, пигментларнинг парчаланиши биологик фаол моддалар парчаланганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ўсимликнинг ер устки қисми соя ерда, атайлаб мослаштирилиб қурилган бостирма, чордоқ, шийпонларда, жавонларда юпқа,

ҳавол қилиб қуритилади. Одатда бундай жойлар тоза, ҳаво эркин айланадиган, қуёш нури тушмайдиган бўлиши лозим.

Ўсимликнинг ер остки доривор қисмлари, яъни илдизи, илдизпояси, туганаги ва пиёзбошиси ҳамда мева ва уруғларини очиқ ҳавода, офтобда қуритиш мумкин. Шарбатли мевалар тагига рўзномалар, хат босилган қоғозларни мулқоқ тўшамаслик керак. Чунки ҳарф босилган тўшамаларда инсон саломатлигига салбий таъсир кўрсатувчи моддалар бўлади. Албатта доривор маҳсулотларни ҳар қандай зарарли ҳашарот ва кемирувчилардан ҳимоя этиш лозим бўлади.

Қуритиш учун тўлланган дориворларни моғор бошишига йўл қўймаслик дарқор. Бунинг учун таглик, тўшамалар қуруқ, оҳорли бўлиши лозим. Шу билан ҳам доривор маҳсулотларни йўриқномада белгиланган усулда ағдариб, шамоллатиб туриш лозим.

Доривор маҳсулотларни қадоқлаш

Доривор маҳсулотларнинг табиати ва турларига қараб ҳар хил ҳажм ва миқдорда қадоқланади. Қадоқлаш жараёнида ишлатиладиган ўров воситалари (картон, қоғоз, филоф, пакет, халта, қоп, қути, барабан, шиша идиш ва б.б.) доривор маҳсулотнинг сифат даражасини бузмайдиган бўлиб, ташқи таъсиротлардан яъни қуёш нури, ҳашаротлар, ўзга ҳидлардан ҳимоя қила оладиган бўлиши керак. Шунингдек, ўров воситаларининг ўзи экологик тоза бўлиши зарур.

Одатда маҳсулотларни қадоқлашда жойлаштиришда тоза қоп, халта, ёғочли, тунуқали қутилар, баъзи маҳсулотларни тойлаш учун махсус матолар ва қутилар ишлатилади.

Доривор ўсимликларнинг ер-устки қисми, алоҳида барглари, пўстлоғи, гуллари ҳамда илдизлари аввалига шиббаланиб (пресслаб) сунгра махсус қути-

ларга солинади. Мазкур усул қоп ва қутиларга жойлаштиришга нисбатан арзон тушади ҳамда ташиш ёки сақлаш даврида маҳсулотларни иссиқдан ва қуёш таъсиридан яхши муҳофаза этади.

Куритилган ҳўл мевалар, шохқуя ва баъзи қимматбаҳо, оғир маҳсулотлар икки қават қопларга солинади. Кўтаришга қулай бўлиши учун қоп оғзини боғлаётган пайтда четидан ушлайдиган жой қолдирилади. Тойлаб бўлмайдиган енгил маҳсулотлар ҳам икки қаватли қопларга жойлаштирилади, тез майдаланиб кетадиган мойчечак, марваридтул гуллари, қарағай куртаклари ва бошқалар ичига зич қилиб бир неча қават қоғоз тўшлаган қутиларга жойланади. Одатда қутилар усти сим ёки ингичка қилиб қирқилган тунука тасма билан ўралади. Идиш ҳамда маҳсулотнинг соф оғирлиги давлат стандарти талабларига жавоб бериши керак.

УЙ ШАРОИТИДА ЎСИМЛИКЛАРДАН ДОРИВОР ВОСИТА ТАЙЁРЛАШ

Халқ табобатида, шунингдек замонавий тиббиёт амалиётида уй шароитида тайёрланган дори-дармонлардан аксарият ҳолларда дамлама (настой), қайнатма (отвар), суртма (мазь), малҳам (пластир), обзан (ванна), жомча (ванночка), бўктирма (примочка), бозиллатма (компресс), шунингдек кукун (порошок) кўринишида фойдаланилади.

Шуни унутмангки, уй шароитида тайёрланадиган дори турлари фақат шифокор тавсияси бўйича тайёрланади. Ўзбошимчалик билан тайёрланган дорилар баъзи ҳолларда нохуш асорати билан кишини ташвишга қўйиши мумкин. Дориворларни тайёрлашда ўзига хос оддий қоида, йўриқ ва тартиблар мавжуд. Доривор гиёҳлар, шифобахш ўсимликлар хом-ашёси (ўти, барги, гунчаси, гули, куртаги, илдизи, меваси, пўстлоғи ва бошқ.), резавор, сабзавотлар, меваларнинг сифатли, тоза ва бенуқсон бўлиши уй шароитида тайёрланаётган дамлама, қайнатма ва бошқа

турдаги дори-дармонларнинг ижобий таъсири мукамал бўлишини таъминлайди.

Шифокор томонидан тавсия этиладиган, шунингдек мутлоқ беозор ҳисобланувчи доривор маҳсулотлар ҳозирда саноат миқёсида дорихона, махсус гиёҳхона, шарбатхоналарга чиқаришмоқда. Доривор ўсимликлар маҳсулотлари ихчам қилиб қадокланган ҳолда (қоғоз қутичада, халтачада, тошчой кўринишида ва бошқа), шунингдек йиғмачойлар (сбор) сифатида бўлиши мумкин.

Қадокланган, тайёр доривор гиёҳли қутичаларнинг ёрлиқчаларида мазкур маҳсулотлардан фойдаланиш усули, истеъмол қилиш меъёри ва маҳсулотни сақлаш муддати белгиланган бўлади.

Саноат миқёсида харидга чиқарилаётган, доривор маҳсулотларни ихлосмандлар ўз ташаббуслари билан уй шароитида тайёрлашлари мумкин. Бироқ «ишбилармон» ва корчалонлар бозор иқтисодиётига ўтиш даври имкониятларидан фойдаланиб, доривор ва шифобахш ўсимликлар хом-ашёсини, ҳатто айрим жонзотлар маҳсулотини ўзбошимчалик билан сотиб, одамларни чалғитиш ҳоллари кузатилмоқда.

Доривор дамлама

Одатда шифобахш дамлама тайёрлашнинг икки хил усулидан фойдаланилади. Доривор ўсимликнинг ўзига хос хусусиятлари инobatга олиниб, қайноқ ҳамда совуқ йул билан дамлама тайёрлаш мумкин.

Уй-хона шароитида қайноқ сув билан дамлама тайёрлаш учун доривор маҳсулот сувга нисбатан 1:10 ёки 1:20 ҳисобида олинади. Яъни 1 ҳажм ёки оғирлик бирлигида олинган доривор маҳсулотга 10 ёки 20 ҳажм бирлигида сув солиш керак бўлади. Масалан, 1:10 нисбатда дамлама тайёрланадиган бўлса, 10 г миқдорда доривор маҳсулот олиниб, унга 100 г (мл) сув солинади.

Одатда қайнатма тайёрланаётганда сувнинг маълум миқдори буғланиб, унинг олинган қисми ка-

майиши кузатилади. Агар 0,5 литр сувли қайнатма тайёрлаш жараёнида 50 мл сув йўқотилган бўлса, унга 50 мл атрофида қайнатилган сув қўшилади.

Доривор дамлама тайёрлашда оғзи ёпиладиган, сирланган, чинни ёки ҳароратга бардошли шиша идишлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Сув билан доривор маҳсулот яхшилаб аралаштирилгач, усти қопқоқ билан омонат беркитилиб, бир оз ҳажми кенгроқ идишга (кастрюлка, тоғарача ёки қозонча бўлиши мумкин) солиб, қайнаб турган сув устида ўрнаштирилади ва (бунда дамламали идиш оғиб кетиши ёки тўнтарилишига имкон бермаслик тадбири кўрилади) белгиланган муддатда сақлаб турилади. Бу усул «сув ҳаммоми» йўли билан дамлама тайёрлаш деб юритилади. «Сув ҳаммоми» да дамлама тайёрлаш жараёни 15—30 дақиқа давом эттирилади «Сув ҳаммоми» вазифасини ўтаётган кастрюлкадан дамламали идиш олиниб, уй ҳароратида 1 соат мобайнида совутиб қўйилади. Шундан сўнг дамлама бир неча қават дока ёки бўз мато ёхуд маҳсус турли сузгич мослама воситасида сузилиб, сиқиб шарбати олинади. Дамлама ҳажми белгиланган меъёрдан камайиб кетган тақдирда, қайнатиб совутилган сув билан меъёрига етказилади.

Шу ўринда эслатиб ўтиш керакки, «сув ҳаммоми» да тайёрланувчи дамламалар таркибида шифоли моддаларнинг парчаланиб кетиш хавфи бўлмайди.

Уй ҳона шароитида баъзи доривор ўсимлик маҳсулотларидан чой кўринишида дамлама тайёрлаш ҳам мумкин. Бунинг учун маҳсулот қайноқ сув билан чайилган сирли ёки чинни чойнак ичига солиниб, унинг устидан қайноқ сув қўйилиб, қайнаб кетишига шароит яратмай, енгил аланга устида 15 дақиқа сақлаб турилади. Сўнгра дамлама совутилиб, сузиб ёки чойнақдан силқитиб олинади ва йўқотилган сув миқдори қайнатилган сув билан меъёрига етказилади.

Дамламани баъзида совуқ усулда тайёрлаш йўли ҳам тавсия этилади. Совуқ усулда тайёрлашда (маса-

лан, гулхайри илдиздан) маҳсулот устига белги-ланган миқдорда қайнатаб совутилган сув солинади ва 4—12 соат давомида тиндириб-дамлаб қўйилади. Сўнгра тайёрланган дамлама сузилиб, шарбати ажратиб олинади.

Тоҳида шифобахш гиёҳ маҳсулоти (аксарият гулбарглр, гунчалар, эфирли маҳсулотлар), шунингдек мева қоқилари тўғридан-тўғри чой каби дамлаб ичилиши ҳам мумкин. Жумладан кийик ўти, тоғжамбили, зирали чойларни чойнакнинг ўзида дамлаш мумкин.

Доривор қайнатма

Қайнатма (отвар) аксарият ўсимликнинг дағал қисмларидан (масалан, илдиз, пўстлоқ, тугунак, гуддалар) тайёрлаш усулига ўхшаб кетади. Қайнатма тайёрлаш учун яшилаб тайёрланган доривор маҳсулот сирланган ёки чинни идишга солинади ва унинг устига лозим кўрилган миқдордаги қайноқ сув солиниб, енгил аланга устида 20—30 дақиқа давомида қайнатилади. Шундан сўнг қайнатма аланга устидан олиниб, уй ҳароратида 10—15 дақиқа совутилади. Кейин қайнатма сузиб олинади, камайиб қолган сув миқдори қайнатилиб совутилган сувни қўшиш билан меъёрига етказилади.

Уй шароитида ва умуман дорихоналарда тайёрланадиган дамлама ва қайнатмалар, сақланиш жараёнида ачиши, бузилиши мумкин бўлганлиги учун уларни фақат истеъмол қилиш олдидан тайёрланиши маъқул кўрилади. Дамлама ва қайнатмалар иложи борича салқин ёки совуқ жойларда (музлатгичнинг пастки қисмларида) 3 кеча-кундуз давомида сақланиши мумкин. Мабодо доривор дамлама ёки қайнатмалар сақланиш жараёнида рангини ўзгартирса, ичида пўпанаксимон пардалар ҳосил бўлса, лойқаланса, қуйқаланса, таъми ўзгарса, шунингдек ҳашаротлар тушиб қолган бўлса,

бундай дори маҳсулотларни истеъмол қилиш мумкин эмас.

Тайёрланидиган хонаки доривор моддалар даволовчи шифокор тавсияси ва унинг белгилаб берган меъёри бўйича истеъмол қилиниши лозим. Уй-хонадон шароитида шифобахш ўсимлик маҳсулотлари асосида тайёрланидиган доривор моддаларни, жумладан дамлама ва қайнатмаларни тайёрлаш муддатидан ошириб юбориш давомида ўсимлик таркибида мавжуд бўлган биологик фаол моддалар (дармондорилар, эфир мойлари, ферментлар) таркибининг ўзгариб кетишига олиб келади.

Уй-хона шароитида тайёрланган дориларга ўсимлик маҳсулотларининг сифати, майдаланиш даражаси катта аҳамият касб этади.

Ўсимлик маҳсулотлари бўлмиш барглар, ўт, гулларидан доривор дамлама тайёрлашда уларнинг йириклиги 5 мм дан (барглари қалин бўлса, 1 мм дан ошмаслиги лозим) катта бўлмаслиги керак. Мабодо доривор ўсимликнинг шохчаси, пўстлоғи, илдизпояси, илдизидан қайнатма тайёрланидиган бўлса, у ҳолда майдаланган маҳсулотнинг катталиги 3 мм гача бориши мумкин. Ўсимликнинг мева ҳамда уруғларининг катталиги 0,5 мм гача бўлиши талаб этилади.

Уй-хона шароитида дори-дармон тайёрлашда қўлланиладиган идиш ва тегишли ашёлар (ҳавонча, дастак, тарози, тиқинлар, каннак шиша ва бошқ.) ҳар доим тоза ва покиза сақланиши даркор. Керакли ашёлар ташқи таъсиротлардан (чанг, қурум, ҳашаротлар) муҳофазаланган бўлиши лозим.

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИЛАРГА МАСЛАҲАТЛАР

Авваламбор доривор ўсимликлар билан шуғулланувчи кишилар (табiiй шароитда ўсадиган ёввойи ўсимликларнинг маҳсулотларини йиғиш, саралаш, қуритиш, сақлаш,

қадоклаш, жўнатиш (транспортировка), лозим бўлганда корхона билан иш юритадиган кишилар албатта доривор ўсимликларнинг хислатлари билан таниш бўлишлари керак.

Ўсимликларнинг турлари жуда кўп бўлиб, уларнинг айримлари кўриниши жиҳатидан бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Баъзи ўсимликлар беозор, танишдек туюлса-да, ниҳоятда заҳарлилиги билан ажралиб туради. Шунинг учун аввало доривор гиёҳлар ва ўсимликларнинг фарқига бориш, пишиб етилган маҳсулотини йиғиш ва хом ашё сифатида фойдаланишда эҳтиёткорлик билан иш кўриш лозим.

Доривор гиёҳларнинг маҳсулотлари махсус ажратилган транспорт воситаларида ташилиши шарт. Уларни қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган (ем-хашак, маҳаллий ёки маданий ўғитлар, пестицидлар, уй ҳайвонлари, ёқилғи моддаларини ташийдиган авто, от-уловлардан) транспорт воситаларида ташиш ман этилади.

Ноёб тусга айланган ўсимликларни рухсатсиз теришга йўл қўйилмайди.

Алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлардаги (кўриқхоналар, заказниклар, миллий боғлар) доривор гиёҳлар маҳсулотини йиғишга ҳаракат қилмаслик керак.

Доривор ўсимликлар асли экологик жиҳатдан тоза бўлмаган ерларда ўстирилмаслиги лозим (бир вақтлар кимёвий моддалар сақланган, кўмилган, ахлатхона бўлган жойлар яроқсиз ҳисобланади).

Доривор гиёҳлар ёввойи ҳолда катта магистрал кўчалар, темир йўл ёқалари, саноат корхоналари атрофида ўсаётган бўлса, улардан хом ашё сифатида фойдаланиш мумкин эмас. Сабаби бундай доривор маҳсулотлар экологик тоза ҳисобланмайди.

Бундай гиёҳлар ва дарахтлар чорвачилик фермалари ҳамда комплекслари атрофида етиштирилмаслиги керак.

Доривор ўсимликлар маданий равишда экиб ўстириладиган бўлса, бундай ҳудудларда қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши қўлланиладиган пестицидларни (пестицидлар, гербицидлар, инсектицидлар, лимацидлар ва

ҳоказо) қўлланмасдан, биологик воситаларни (олтинкўз, хонқизи, триоходермин ва бошқ.) ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Доривор ўсимликлар ўсаётган жойларда техника воситалари, автоуловларнинг ювилиши, созланишига йўл қўйилмаслиги керак. Сабаби улардан чиққан заҳарли газлар ўсимликлар ривожига, гиёҳлардан олинадиган дори воситаларининг таркиби ва сифатига таъсир қилади.

Доривор ўсимликлар зовур сувлари, техник ўсимликлар ўстирилаётган далалар оралаб келаётган сувлар билан суғорилмаслиги керак. Чунки техник ўсимликларни (пахта, зиғир, каноп каби) етиштиришда аксарият кимёвий воситалар қўлланилади. Бундай далаларда чорва молларини ўтлатиш, ем-хашак тайёрлашга йўл қўйиш мумкин эмас.

Туганакли, пиёзбошли, резавор-мева берадиган доривор ўсимликларни етиштиришда озика сифатида азотли ўғитлардан фойдаланиш мумкин эмас.

Доривор ўсимлик маҳсулотлари белгиланган вақтда, яъни маҳсулотлар таркибида шифобахш моддалар жамланган даврда йиғиштириб олиниши лозим. Шошмашошарлик билан яъни ўсимликлар таркибида доривор омиллар ҳали етилмаган даврда йиғиштирилган хом ашё таркибида фойдали моддалар кам бўлиб, бундай хом ашёдан тайёрланган препаратлар сифатсиз ва самарасиз бўлади.

Ўз таркибида органик кислоталар, қатрон, дармондориларни сақлайдиган, аксарият шарбатли маҳсулотларни (масалан резаворлардан парманчак, булдурғин, шотут ва бошқ) хат босилган қоғозлар (газета, плакат каби) устида ёйиб қуриштиш мумкин эмас. Чунки, бундай қоғозлар сатҳида гафт номи билан юритилувчи босмаҳона ранглари мавжуд бўлиб, улар доривор маҳсулотларга сингиб уларни зарарли омилга айлантириб қўйиши ҳам мумкин.

Доривор маҳсулотлар тигиз куёш нуридан муҳофаза этилиши, намликдан сақланиши лозим.

Таркибида эфир мойларини сақлайдиган ўсимликлар юқори ҳароратда шифобахшлик хусусиятларини йўқотиши мумкин. Шунинг учун ҳам бундай маҳсулотлар иложи борича ҳавоси мўътадил жойларда сақланиши лозим. Шу-

нингдек ҳар бир доривор маҳсулотнинг сақланиш муддати бўлганлиги сабабли бундай дориворлар сархиллигида, ўз вақтида тегишли жойларга юборилиши лозим.

Уй-хонадоғ шароитида дори-дармон турларини тайёрлашда бир қатор воситалардан фойдаланишга тўғри келади. Жумладан, доривор қайнатма ёки дамлама тайёрлашда мўъжазгина оғзи ёпиладиган сирли, шишали, чинни идишлар бўлиши керак. Тунукали, рухланган идишларда қайнатма ва дамламаларни тайёрлаш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Чунки улар дамлама тайёрланиш жараёнида доривор маҳсулотларнинг таркибида мавжуд бўлган биологик фаол моддаларни парчалаши, улар билан реакцияга киришиб инсон саломатлигига озор берувчи манбага айлантириб юбориши мумкин.

Чинни, шишали, шунингдек сирланган идишларда тайёрланиб, сақланадиган дорилар бирмунча муддатга эскирмайди. Эслатиб ўтамиз совутгич, салқин жойларда дамлама ва қайнатмалар 3 кундан ортиқ сақланмаслиги керак.

Доривор ўсимликлар маҳсулотларини янчишда чўян, темирли ҳовончалардан эмас, балки чинни (фарфор) ҳовончадан фойдаланиш лозим кўрилади.

Уй шароитида ўлчов воситалари ҳам керак бўлиб туради. Меъёрни белгилашда қуйидаги буюмлардан фойдаланишга тўғри келади.

Ош қошиқ — ўзига тахминан 15 грамм (миллилитр) суюқликни сиғдиради.

Диссерт қошиқ — ўртача қошиқ, ўзига тахминан 10 грамм (миллилитр) суюқликни сиғдиради.

Чой қошиқ — ўзига тахминан 5 грамм (миллилитр) суюқлик сиғдиради.

Қиррадор стакан — ўзига тахминан 200 грамм (миллилитр) суюқлик сиғдиради.

Томчи — 20 томчи сув тахминан 1 грамм (миллилитр)ни ташкил этади.

Доривор маҳсулотларни ўлчашда, тортишда тоза тарози ва тошлардан фойдаланилади. Бундай маҳсулотлар сақланадиган жойларга ёш болалар, бегона кишиларни яқинлаштирмаслик лозим.

Доривор маҳсулотлар сақланаётган биноларда ҳар хил зараркунанда ҳашаротлар, кемирувчилар бўлмаслиги зарур. Мабодо зараркунандалар пайдо бўладиган бўлса, у ҳолда уларга қарши заҳарли моддалар қўйилмаслиги керак. Чунки фавкулудда заҳарли моддалар дориворлар билан аралшиб кетиши ҳам мумкин.

Мабодо доривор маҳсулотлар сақаланаётган жойга зараркунанда ҳашаротлар ин қургудек бўлса, ўта беозор далмат мойчечаги (Ромашка долмацкая) кукуни сепиб қўйилса (пол сатҳининг тирқишларига) зараркунанда ҳашаротлардан холи бўлинади.

БОҒИЧЧИЛИК

Leonurus turkestanicus V. Kreez. et kupr.

Русча — Пустырник туркестанский.

Лабгуллилар оиласига мансуб ўт-ўсимлик бўлиб, Республикаимизнинг тоғли депараларида учрайди, тоғларнинг ўрта қисмигача бўлган тош-тупроқ аралаш қияларида ўсади. Бўйи 40—150 см гача бўлиб, пояси тўрт қиррали, юқори тарафи шохланган, барглари кенг тухумсимон — думалоқ, бўлакчалари қийшиқ тўрт бурчакли, пояда банди билан қарама-қарши жойлашган бўлади. Гуллари барг қатида гултўпламини ташкил қилади. Меваси уч қиррали, тўқ жигар рангли 4 та ёнғоқчадан ташкил

топган. Арслонқуйруқ Ўзбекистон шароитида июн-июл ой-ларида гуллаб, меваси июл-августда етилади.

Бу ўсимлик Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларининг тоғли ҳудудларида ўсади.

Арслонқуйруқнинг ўти доривор маҳсулот ҳисобланади. Ўсимлик айна гуллаганда поясининг юқори қисмидан 30 см узунликда ўриб олинади, бегона гиёҳлардан тозаланиб, салқин жойларда қуритилади, майдаланиб ғалвирда элаб тозаланади. Дағал поячанинг йирик қисмидан ажратилади.

Маҳсулот таркибида 0,4% гача алкалоидлар, сапонинлар, 2,14—9% гача ошловчи, аччиқ ва қанд моддалари, 0,05% эфир мойи бўлади.

Арслонқуйруқдан қадимдан халқ табobati амалиётида бир қатор хасталикларни даволашда фойдаланиб келинади. Жумладан, ўсимликнинг ер устки қисмидан тайёрланган дамлама юрак заифлигида, меъда ва асаб касалликларида тавсия этилади. Руминияда у юрак малҳами бўлиши билан бирга тутқаноқ (эпилепсия)га даво ҳисобланади. Шунингдек арслонқуйруқ асаб-руҳий бузилишларида (истерия), периферик нерв фаолиятининг бузилиши натижасида пайдо бўладиган оғриқ (невралгия)ларда ҳам тавсия этилади.

Кейинги йилларда арслонқуйруқ юрак-томир неврозларида, қон босими ошганда, юрак-тож томирлари склерози, кўкрак қисиши (стенокардия)нинг баъзи турларида тинчлантирувчи восита сифатида ижобий натижа бериши амалиётда аниқланган. Маълумотларга қараганда XIX асрнинг охириларида арслонқуйруқ кишига куч-қувват бағишловчи, тетиклаштирувчи восита сифатида тавсия этилган. А.Ф.Гаммерман ва бошқаларнинг ёзишича, румин шифокорлари арслонқуйруқни нафақат юрак хасталиклари давоси сифатида, балки Базедов касаллиги ҳамда тутқаноқда фойдали омил сифатида ишлатганлар. Англияда эса арслонқуйруқ вос-вос, ваҳима босганда тавсия этилади, ҳансирашда фойдали ҳисобланади. Халқ орасида арслонқуйруқнинг қуритилган хом ашёсига нисбатан унинг сархил, янги шираси ниҳоятда фойдали экан-

лиги эътироф этилади. Арслонқуйруқнинг шарбати ош қошиққа 30—40 томчидан солиниб овқатланишдан ярим соат олдин ичилади, эзиб олинган шарбатини қишга сақлаб қўйиш тавсия этилади. Бунинг учун 2 ҳисса ўсимлик шарбатига 3 ҳисса ароқ қўшиб қўйилиши лозим.

Уй шароитида арслонқуйруқ ўтидан қуйидагича дамлама тайёрлаш мумкин: ўсимликнинг майдаланган ер устки қисмидан 15 г олиб, унинг устига 2 стакан қайнаб турган сув қуйиб, 2 соат давомида дамланади. Сузиб олингач, кунига 1 ош қошиқдан овқатланишдан ярим соат олдин 3—5 маҳал ичилади.

Майда тўғралган арслонқуйруқ ўтидан 20 г миқдорида олиб, устига 100 мл ароқ қуйилиб, аралаштирилган ҳолда 7 кун мобайнида сақланади. Тайёрланган тиндирмадан кунига 3—4 маҳал 30—40 томчидан ичиш лозим.

Арслонқуйруқ ўтини кукун қилиб, 1 г дан кунига 3 маҳал ичиш ҳам тавсия қилинади.

Афсонак

Thermopsis alterniflora Rgl. et Schmalh.

Русча — термопсис очередноцветковый, пьяная трава, тожикча — гандамия, мастак, масти, афсонак.

Афсонакнинг турлари кўп бўлиб, Тошкент вилоятидаги тоғли депараларда кўпроқ учрайди. Мазкур ўсимликнинг барча турлари кўп йиллик бўлиб, бўйи баъзан 40 см гача боради, айримлари 70 см гача етиши мумкин. Пояси шохланган, барги уч бўлакли, банди билан пояда кетмакет жойлашган. Барг бўлаклари ланцетсимон. Илдиз пояси узун, 3—5 мм йўғонликда, ингичка-ингичка илдизлар чиқаради. Асосий илдизининг узунлиги 2 м гача боради. Гуллари сариқ рангда шингилга тўпланган. Гуллари калта бандли, учки барг қўлтиқларидан чиқади. Мевалари калта, бандли, уруғли мева. Уруғлари буйраксимон шаклда бўлиб, узунлиги 4 мм ча келади, ялтироқ, деярли қора рангда бўлади. Дуккакли. Ўсимлик май-июн ойларида гуллаб, меваси июл-августда пишади.

Афсонак турлари Сурхондарё вилояти, Чотқол ва Оҳангарон ҳавзаларида, шунингдек Қирғизистон, Жанубий Қозоғистонда тоғ этакларидаги буғдойзорларда, дарё, жилга бўйларида, водийлар ҳамда тош-тупроқли жойларда, денгиз сатҳидан 1500—2650 м баландликдаги тоғ ўрмонларида ва бутазорларда, тоғ қияликларида ҳамда бегона ўт сифатида тоғ ёнбағридаги экинзорларда ўсади. Афсонак захарли ўсимликдир.

Афсонакнинг гулламасдан олдин йиғиб олинadиган ер устки қисми, етилган уруғлари доривор ҳисобланади. Танаси ўрилганидан сўнг соя жойда қуритилади. Меваси эса ўсимлик пишганда йиғиб олинади ва қуритилиб, янчиб, элаб, уруғи ажратилади.

Афсонакнинг ер устки қисми — ўти ҳамда етилган уруғлари таркибида алкалоидлар — термопсин, цитизин, пахикарпин, анагрин, аргентин ва бошқ. мавжуд.

Халқ табобати амалиётида афсонақдан тайёрланадиган қайнатмалар нафас тизимининг яллиғланиш касалликларида балғам кўчирувчи омил сифатида, шунингдек тери касалликлари, бош оғриғи ва бош айланишига даво сифатида тавсия этилади. Маҳаллий аҳоли томонидан афсонақ ўтидан тайёрланадиган қайнатма изтиробли йўталда, безгак тутганда даво бўлибгина қолмасдан, балки сил касаллигида ижобий таъсир кўрсатувчи омил сифатида қўлланилади. Афсонақ илдизларидан тайёрланадиган қайнатма тузуккина сурғи (ихрож) вазифасини ўтайди, шунингдек у гижжа ҳайдовчи восита ҳамдир (М.Хожиматов, 1989).

Баъзи манбаларда келтирилишича, афсонақ қайнатмаси грип, зотилжам ва бош оғриғига ҳам даво ҳисобланади (А.Ф.Гаммерман ва бошқалар, 1976). Мазкур ўсимликнинг препаратларидан инсектицид (ҳашаротлар қушандаси) сифатида ҳам фойдаланилади. Бурятияда ўсимлик уруғларининг янчилганини нон билан аралаштириб сичқонларга қарши курашишда фойдаланилади.

С.С.Саҳобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, Тянь-Шань ғарбида бу ўсимликни заҳарли деб ҳисоблайдилар, афсонақ уруғларини истеъмол этиш кишини ҳушидан кетказиши мумкин.

Замонавий тиббиётда афсонақ ўсимлигининг препаратлари балғам кўчирувчи, цитизин алкалоиди эса нафас олиш марказини кўзғатувчи дори сифатида ишлатилади. Афсонақни чет элдан келтириладиган балғам кўчирувчи таъсирга эга бўлган ипекакуана ўсимлигининг илдизи ўрнида ишлатиш тавсия этилади. Тиббиётда афсонақ ўсимлигидан тайёрланган галлен препаратларининг бу ўсимликда сапонинлар ва термопсин, пахикарпин ҳамда цитизин сингари алкалоидлар бўлганидан нафас органларига ҳар томонлама таъсир кўрсатиши аниқланган. Бу гиёҳнинг дамлама ва қайнатмалари нафас марказини, гоҳо қусиш марказини кўзғатади. Бронхлардаги безлар ишини, киприкли эпителий фаоллигини кучайтириш, бронхлар силлиқ мушаклари тонусини ошириш йўли билан балғам кўчишини енгиллаштиради. Бундан ташқари, афсонақ қон босимини оширади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

Афсонак ўтидан тайёрланидиган дамлама, шунингдек таблеткалар ҳолидаги қуруқ экстракт дорихоналарда сотилади. Афсонакдан олинадиган цитизин жуда оз миқдорда (бор-йўғи 1,5 мг). «Табекс» номи билан саноат миқёсида чиқариладиган таблетка кашандаликка қарши восита ҳисобланади.

Plantago major L.

Русча — подорожник большой, қозоқча — бақа жапроқ, қирғизча — бақаяпирмоқ, бақажапроқ, тожикча — филғўш, туркманча — ули атгулак, форсча — бортанг, арабча — лисанил ҳамал.

Баргузуб (уни баъзилар бўзчи, зубтурум деб атайдилар) кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, калта ва йўғон илдизпоя-

ли, бўйи 70 см гача боради. Баргузубнинг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар барг тузилиши билан бир-биридан фарқ қилади. Ўсимлик барги тухумсимон ёки эллипссимон, нашттар қиёфасида ва ўткир учли бўлиши ҳам мумкин. Энсиз баргли баргизуб турларини халқ орасида баъзан илонтитли, миҳчўп, деб ҳам юритишади.

Гиёҳнинг гуллари оддий бошоққа тўпланган. Меваси тухумсимон серуруғли кўсакча. Баргузуб бегона ўт сифатида йўл ёқаларида, ариқ бўйларида, нам ва зах жойларда, боғ ва экинлар орасида ўсади. Ўсимлик сентябр ойларида гуллайди ва меваси етилади.

Баргузуб ўта беор ўсимлик бўлиб, у қарийб барча минтақаларда ўсади. Уни маданийлаштириб кўпайтирса ҳам бўлади.

Баргизуб барглари шифобахш доривор сифатида фойдаланилади. Барглари ўсимлик айни гуллаган пайтида йиғиб олиниб, соя жойларда қуритилади.

Баргизуб баргида гликозид аукубин, энзимлардан энвертин, эмульсин, каротин, ошловчи моддалар, алкалоид, шиллиқ, қатрон, органик кислоталар, сапонинлар, микроэлементлар бор.

Баргузуб қадимдан халқ табobati амалиётида қўлланилади. Жумладан, ўсимлик баргини териб олиниб янгилигида покиза ҳолда жароҳат, яра, эт узилган, куйган жойга босилади. Қуритилган баргидан дамлама тайёрлаб балғам кўчирувчи восита сифатида ичилади. Шунингдек қовуқ шамоллашида, безгак, тери, томоқ, кўз, йўғон ичак яллиғланиши, сўзак, куйдирги ва ичакнинг юкумли касалликларини даволашда тавсия этилади. П.П.Голишенковнинг маълумотларига қараганда, баргузуб барги асосида тайёрланган дамладан компресс сифатида фойдаланилса, тери касалликлари, шу жумладан селли гуш асоратидан холи қилади.

В.Куликовнинг маълумотларига қараганда, баргизуб шарбати ўт пуфагининг яллиғланишида, ҳомиладорлик токсикозида, атеросклерозда ижобий натижа беради. Шунингдек, баргизубнинг сархиллигида майдаланган барглари ва шарбати иллатли яра жароҳатлар, ҳашарот ва газандалар чаққанда, кўз касалликларида фойдали бўлади. Янги баргизуб баргининг шарбати томоқ ҳамда меъда ра-

кига маълум даражада самарали таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, баргизубдан олинган янги шарбат буйрак, қовуқ, ўт пуфаги яллиғланишида, бавосил ҳамда тиш оғриғида даволик қилади.

Абу Али ибн Сино баргизуб барги билан қийин битадиган ва хавfli яраларни, турли шишларни, жигар, буйрак, кўз яллиғланиши касалликларини даволаш мумкинлигини кўрсатиб берган. У баргизуб уруғлари жигар, буйрак касалликларига даволигини айтиб ўтган. Халқ табобатида баргизуб уруғлари сурги ҳамда меъда-ичак касалликларида қўлланилади.

Илмий тиббиётда баргизуб турларининг доривор препаратлари бўлмиш дамлама, саноат миқёсида чиқариладиган иланмаглюцид, муқимланган сархил барг шираси меъда-ичак касалликлари — гастрит, энтерит, энтероколит, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси каби касалликларда тавсия қилинади. Бундан ташқари, баргизуб препаратлари нафас йўллари касалликлари бўлган зотилжам, бронхит, кўкйўтал азиятларида ҳам ижобий натижа беради. Чунончи, А.Я.Губергиц ва Н.И.Солмченколарнинг тавсиясига кўра баргизуб барги ва мармарак (шалфей)дан бир ош қошиқ миқдорида олиб, икки стакан қайноқ сувда тайёрланган дамламаси меъда шираси касаллигини даволашда ижобий натижа беради. Бунинг учун дамламадан дастлабки 10 кун давомида 1/3 стакандан, кейинги 1—2 ой давомида 1/2 стакан миқдорида кунига уч маҳал овқатдан олдин истеъмол қилиш лозим бўлади. Ҳозирда саноат миқёсида баргизуб барги ҳамда баргизубли йиғма чойлар дорихона ва гиёҳшарбатхоналарда харидга чиқарилмоқда.

Corydalis Severzövii Rgl.
Corudaiis gortschakovii

Русча — хохлатка Северцова, хохлатка поляя.

Яланғоч, эрта баҳорда кўкарадиган ўсимлик бўлиб, бўйи 15 см гача боради, диаметри 3 см келадиган бурчакли ду-

малоқ илдизга эга. Барглари узун бандларда, икки бор бўлинган, сегментлари ингичка бандли, бўлингани йирик, тескари тухумсимон ёки чўзинчоқ бўлади. Гуллари майда гулларда йиғилган бўлиб, шингилни ҳосил қилади, гултожлари аввалига зарғалдоқ-сарик бўлиб кейинчалик қизаради, пихли. Ўсимлик март-апрел ойларида гуллайди.

Бурма қора Фарбий Тянь-Шань ҳамда Помир-Олой тоғларида учрайди. Бурма қоранинг пўк, ғовак тури МДХ нинг ўрта поясларида учрайди.

Мева тугилгандан сўнг йиғиладиган туғунаклари доривор маҳсулот ҳисобланади.

Ўрта Осиё тоғларида ўсадиган бурма қора ҳали яхши ўрганилмаган. МДХнинг Европа поясида учрайдигани таркибида алкалоидлар (уруғи, ўти, тутанаклари) бульбакапнин, корикавамин, коритуберин, коридин бўлиб, туғунакларда уларнинг салмоғи 5% га боради.

Маҳаллий аҳоли бурма қоранинг қуритилган барглари асосида бўқтирма қилиб (примочка) лат еган, ғурра бўлган,

қавариб чиққан жойларга босишда, шунингдек уни турли жароҳат ва синикларда ишлатади.

Фовак бурма қора туганакларидан олинадиган бульбокарпин асаб касалликлари клиникасида шолнинг титрайдиган турида, шунингдек гиперкинез билан кузатиладиган ҳамда мушаклар тонусининг ортиб кетиши билан кечадиган касалликларда ишлатилади. Ўсимликдан олинадиган коридин алкалоиди марказий нерв тизимига седатив таъсир кўрсатса, коридалин, корибульбин, изокорибульбин қон томирларини кенгайтириб, артериал босимни пасайтиради. Бурма қоранинг бу тури алкалоидлари ўта заҳарли бўлиб, кичик дозада морфин сингари наркотик таъсирга эга. Юқори дозаси каталепсияга олиб келади (Д.Йорданов ва бошқ., 1972).

Бўзбош

Dracocephalum komarovii Lipaky

Бўзбош, русча змееголовник

Ўрта Осиёда бўзбошларнинг бир неча тури ўсади: Комаров бўзбоши, ажойиб бўзбош, тиканли бўзбош. Комаров бўзбоши 10—20 см оралиғидаги кўп йиллик ўт бўлиб, барги учбурчак — тухумсимон, учи ўткир, асоси юраксимон, четлари текис, қалин, қисқа тукли, қисқа бандли, юқоридагилари бандсиз. Пояси кўп, пастки қисми ёғочланувчан, тик ёки бир оз қийшайган. Гули поянинг юқори қисмидаги баргларнинг қўлтиғида биттадан қисқа бандларда ўрнашган. Тожбарги сариқ. Июл-августда гуллаб, август-сентябрда меваси етилади.

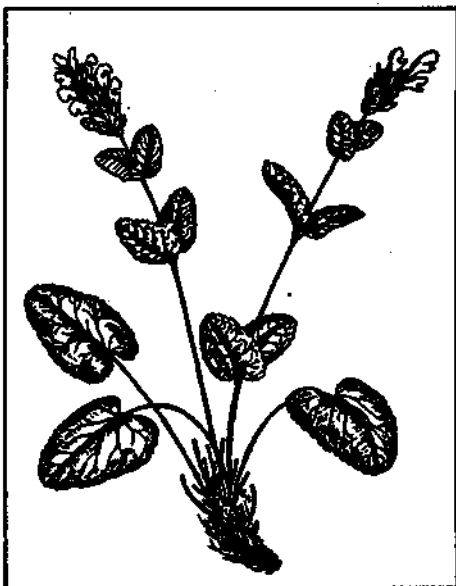
Комаров бўзбошиси Зарафшон тоғларининг субальп пояси, Чотқол тизмаси (Қизил нура тоғи, Майдонтол ва Қорабулоқ дарёлари воҳалари ҳамда Орашон довони)да тарқалган. Улар тоғнинг юқори қисмида, тош шағалли тупроқларда ўсади. Ўсимлик уруғлари воситасида кўпаяди.

Ўсимликнинг ер устки қисми доривор маҳсулот ҳисобланади. Одатда ўсимликнинг ер устки қисми йиғиб олинган, соя, қуёш нуридан муҳофаза этиладиган жойларда

ҳовол қилиниб қури-
тиб олинади. Ҳозирда
Комаров бўзбоши му-
ҳофазага олинган бў-
либ, «Қизил китоб» га
киритилган.

Кимёвий таркиби
якши ўрганилмаган.

Маҳаллий аҳоли бу
ўсимликни ниҳоятда
шифобахш омил ҳи-
соблайди. Қуритилган
ҳамда майдаланган
бўзбош ўти устига
қайноқ сув қуйиб чой
сифатида дамлаб ича-
дилар (бир чой қошиқ
бир чойнак сув нисба-

тида). Қайноқ дамлама-чой меъда спазмида, умуман барча
қорин оғриқлар давоси сифатида истеъмол қилинади, баъ-
зи жойларда бўзбошли дамламалар кўк чой ўрнини босув-
чи суррогат восита бўлиб хизмат қилади (С.С.Саҳобидди-
нов, 1948).

Helichrysum Arenarium L.

Русча — бессмертник, қозоқча — шайшэби, шепшай.

Бўзноч — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йил-
лик ўт бўлиб, бўйи 20—35 см баъзида 50 см га етади. По-
яси бир нечта тик ўсувчи ёки қўтарилувчи кўринишга эга.
Илдиз олди ва поянинг пастки қисмидаги барглари чўзиқ,
тескари тухумсимон, текис қиррали, банд томонига қараб
кичрайиб боради. Поянинг ўрта ва юқори қисмидаги бар-
глари бандсиз, чўзиқ наштарсимон, текис қиррали тўмтоқ
учли. Пояда барглар кетма-кет ўрнашган. Гуллари сарик
рангли саватчага тўпланган. Саватчалар ўз навбатида қал-

қонсимон тўпгулни ташкил қилади. Ўсимликнинг гуллари қуриганда ҳам ўз рангини йўқотмаслиги туфайли, уни ўлмасўт дейдилар.

Ўсимлик мевалари чўзиқроқ ва учмали писта. Одатда ўсимлик июн-август ойларида гуллаб, мевалари сентябрда етилади.

Бўзноч МДХ давлатларининг тоғларида, Осиё, Африка ва Австралия қитъаларида ёввойи ҳолда учрайди. Биздаги тури қумлик чўлларда ва қуёш тушадиган қияликларда, асосан Қорақалпоғистонда ва Жанубий Қозоғистон депараларида ўсади.

Ўсимликнинг доривор маҳсулоти — қалқонсимон тўпгуллари бўлиб, улар энди гуллай бошлаганда қирқиб олинади, сўнгра уларни қисмларга бўлиб, соя жойларда қуритилади.

Бўзноч гултўпламлари таркибида 0,25% флавоноидлар (кемпферол, нарингенин, ацегинин аглюконлари ва уларнинг гликозидлари), стеаринлар эфир мойлари (0,05%) сапонинлар, инозит, ёғ кислоталари, ошловчи, бўёвчи, аччиқ ва шиллиқ моддалар, каротин, витамин С ва К, минерал тузлар мавжуд.

Бўзночдан тайёрланган препаратлар жигар касалликларида, буйрак, қовуқ, ошқозон-ичак йўли касалликларида, бод, никриз азиятларида тавсия этилади. Булардан ташқари, қон тўхтатувчи, қин яллиғланишида фойдаланилади. Бўзноч гуллари асосида тайёрланадиган қайнатма спиртли экстракт баъзи тери касалликларига даво ҳисобланади.

В.Куликовнинг маълумотларига қараганда, бўзноч кийим-кечакларга солиниб қўйиладиган бўлса, бундай нар-

саларга куя тушмайди. Ўсимликдан табиий заъфарон ранг берувчи бўёқ олинади.

Бўзочнинг доривор воситалари замонавий тиббиётда жигар, ўт пуфаги ва ўт йўли касалликларини даволашда, шунингдек ўт ҳайдовчи омил сифатида тавсия этилади. Баъзида бўзоч препаратлари билан истисқо ва айрим тери касалликлари даволанади. Саноат миқёсида фламин (тугмадори ҳолида чиқариладиган флавоноидлар) доривор воситаси чиқарилади. Бўзоч ўт ҳайдовчи йиғма чойлар таркибига киради.

Уй шароитида бўзоч гул тўпламлари асосида қуйидагича дамлама тайёрлаш мумкин: 1 ош қошиқ гуллардан олиб, унинг устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади ва ярим соат мобайнида дамлаб қўйилади. Дамлама илиқ ҳолида кунига ярим стакандан 3 марта 10—15 кун мобайнида овқатланишдан олдин ичиб турилади.

Ҳозирги вақтда саноат миқёсида «Бўзоч гуллари» («Цветки бессмертника») номи билан бўзочнинг доривор маҳсулотлари дорихона ва гиёҳшарбатхоналарга (фитобар) чиқарилмоқда.

Ҳазардот

Urtica Dioica L.

Чақонғич, чаёнўт, газанда, қичитқўт, русча — крапива двудомная, қозоқча — чалқан, туркманча — чит-чит, гуш гўнмас, арабча — анжира.

Газандаўт — қичитқидошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Ўсимликнинг бўйи 60—125 см бўлиб, барги тухумсимон, барг чети тишсимон қирқилган, учи ўткир, пояда қарама-қарши жойлашган. Пояси тик ўсувчи, тўрт қиррали, гуллари майда яшил рангли бўлиб, барг қўлтигидан чиққан бошоққа тўпланган. Ўсимликнинг бирида фақат оналик гуллари, бошқасида эса оталик гуллари бўлади. Ўсимликнинг поя ва барглари мўрт, тукчалар баданга санчилганида учи синади ва ичидаги суюқ модда (чумоли кислотаси) баданни қичитади. У май-сентябрь ойларида гул-

лайди, уруғи июл-октябрда етилади. Меваси тухумсимон ёки эллипссимон кўринишга эга бўлиб, сариқ ёки кулранг тусли ёнғоқча бўлади.

Ўрта ва тропик зоналарда газандаўтнинг 30 тури қайд қилинган бўлиб, улардан 10 га яқини мамлакатимизда учрайди. Газандаўт жумхуриятимизнинг деярли барча вилоятларида, тоғли депараларининг нам ва зах ерларида, бутазорларида, йўл ёқаларида, сув бўйларида ўсади.

Газандаўтнинг доривор маҳсулоти, гуллаш арафасида терилган барглари ҳисобланади.

Ўсимлик баргларининг таркибида каротин, С, В, К витаминлари пантотен кислота, чумоли кислота, уртицин гликозиди, танид, крахмал, эфир мойлари, фитонцидлар, кверцетин, ацетилхолин, гистомин, хлорофилл, микроэлементлар, темир тузи мавжуд.

Газандаўт илдизларида бўёвчи моддалар, уруғида эса 22—32% ёғ мавжуд.

Халқ табобати амалиётида газандаўт барглари асосида тайёрланган дамлама, қайнатма ёки ўсимлик кукуни безгак, нафас қисиш, бурун ва оғиздан қон келиши, кўкрак оғриғи, бавосил касалликларига даво сифатида, шунингдек балғам кўчирувчи ва сийдик ҳайдовчи омил бўлиб хизмат қилади.

Ўрта Осиё халқлари табобатида газандаўт баргидан тайёрланган доривор воситалар (қайнатма, барг кукуни) қон тўхтатувчи, нафис сурғи сифатида қўлланилади. Уни сийдик ҳайдаш, безгак тутишига қарши, томир кенгайтирувчи хусусиятларидан ўз ўрнида фойдаланилади. Шунингдек газандаўт препаратлари бод, меъда касалликлари, қандли диабет, сурункали яраларда ижобий таъсири билан танилган. Бадан салқинида газандаўтли обзан қабул қилинади.

Маълумотларга қараганда, Туркменистонда халқ табобатида газандаўтнинг илдизи ҳамда мевалари ич кетишда даво ҳисобланади. Ўсимликнинг барглари асосида тайёрланган дамлама билан бош ювиладиган бўлса, у ҳолда сочининг тўкилишига чек қўяди.

Газандаўт яллиғланиш жараёнини тўхтатади, меъда фаолиятини яхшилайдди, диспепсия, дизентерия касаллигини даволайди, қонни тозалайди. Унинг янги тайёрланган шарбати фалажга енгилик бериши ҳақида маълумотлар бор. (К.У.Ушбаев, И.И.Курамисова, К.Ф.Аксенова, 1975).

Замонавий тиббиётда газандаўтдан тайёрланадиган доривор препаратлар (дамлама, суюқ экстракт) геморроидал қон кетиши, ҳайз мароми бузилганида (климакс), сурункали варикоз яраларни даволашда, гипо ва авитоминоз касалликларида тавсия этилади. Барги камқонликни даволашда фойдаланилади. Ҳозирда кенг фойдаланиладиган аллахол препаратлари таркибида газандаўт улуши бор.

Болгария, Польша, Германияда газандаўтдан анемия, атеросклероз, ревматизм, буйрак ва қовуқ яллиғланишида, жигар касалликларида, бавосилда, шунингдек тери касалликларида, I даражали куйишда, соч тўкилишида фойдаланилади.

Саноат миқёсида газандаўтнинг суюқ экстракти, спирт-ли тиндирмаси чиқарилади, дорихона шароитида, уйда тайёрланган дамламаларидан истеъмол қилинади, ёки ташқи муолажа кўринишида ишлатилади. Газандаўт меъда ф-олиятини яхшилайдиган йиғма чойлар таркибига кири-тилган.

ПЕЧАТБОШ

Tanacetum Newesskyaeum C. Winkl.

Русча — пижма обыкновенная.

Бўйи 15 см га борадиган, ўзгача ҳидли, кўп йиллик ўсим-лик. Ушбу ўтсимон ўсимликнинг тик ўсадган бир қанча поячалари бўлиб, улар хийла бақувват, поячалари текис ёхуд бироз тукли. Барглари навбатма-навбат жойлашган бўлади, уларнинг узунлиги 20 см гача бўлиб, эллипси-мон шаклда, калта туклар билан қопланган, устки томони тўқ яшил, патсимон қирқилган. Гуллари қовоқранг — са-риқ тусда бўлиб, диаметри 12 см гача борадиган савагча-лар ҳосил қилади. Меваси асосига томон понага ўхшаб то-райиб борган, чўзинчоқ уруғли.

Ўсимлик июл-сентябрда гуллайди, мевалари август-октябрда етилади.

Дастарбош Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа рес-публикаларда тарқалган бўлиб, йўл четларида, турар жой-лар яқинида, сой бўйлари, серўт тоғ ёнбағирлари, арча-зор ва ўрмонларда, гоҳида ўтлоқларда ҳам ўсади. Баъзи жойларда каттагина ўтзорлар ҳосил қилади.

Дастарбошнинг тўпгуллари, барглари ва уруғлари до-ривор ҳисобланади. Одатда ўсимликнинг саллак гуллари қирқиб терилади, барглари ҳам олиниб салқин жойларда қуритилади.

Дарстарбошнинг тўпгуллари таркибида 2% атрофида, баргларида эса 0,2% га қадар эфир мойи, флавоноидлар (лютеолин, кварцетин, апигенин, диосметин ва бошқ.), ошловчи ва аччиқ моддалар, алкалоидларнинг мавжудли-ги аниқланган.

Халқ табобати амалиётида дастарбош тўпгулларининг кукунни ёки ундан тайёрланган дамлама, меъда-ичак касалликларида (гастрит, энтерит, колитларда) ел ва ўт ҳайдовчи, шунингдек гижжаларга қарши омил тариқасида ишлатилган.

Олимларнинг этироф этишларича, дастарбош препаратларидан қовуқ, буйрак касалликларига, никриз, бод, қуёнчиқ, шақиқа, шамоллаш билан боғлиқ бўлган касалликларга, жароҳатларга даво бўлувчи омил сифатида фойдаланилган.

П.П.Гөлишенковнинг таъкидлашича, дастарбошнинг гултўпламлари асосида тайёрланадиган дамлама юрак қисқариши амплитудасини кучайтиради, қон босимини оширади, ўт-сафро ажралишини кучайтиради. Булардан ташқари дастарбош қувват берувчи бўлиб меъда-ичакнинг мушакларига даволовчи таъсир кўрсатади, овқатни ҳазм қилувчи безлар ширасини оширади. Ўсимлик таркибидаги эфир мойи гижжаларга қирон келтиради, микроорганизмларга ҳалокатли таъсир кўрсатади. Гўшт-нимталарини узоқ вақт давомида сақлаш учун уларнинг усти ва тагига дастарбош тўшаб қўйилади.

Томск тиббиёт институтининг ходимлари дастарбош дориворлари гепатит, холецистит ҳамда лямблиозда ижобий самара беришини қайд этганлар. Бунинг учун 10—16 г дастарбош гултўплами 200 мл сувга солиниб қайнатма тайёрланади. Дамлама шарбатидан кунига 3 марта овқатланиш-

дан ярим соат олдин 3—5 қошиқдан ичилади. Болалар учун дастарбош гулларидан 5% ли қайнатма тайёрланиб уларнинг ёшига қараб десерт ёхуд ош қошиқда ичирилади.

Дастарбош гуллари ҳамда унинг барглари инсектицид, яъни зараркунанда ҳашаротлар кушандаси сифатида бит ва бошқа ҳашаротларга қарши ишлатилиб келинади.

Уй шароитида дастарбошдан қуйидагича дориворлар тайёрланиши мумкин: дастарбош гулларидан ва баргларида 3 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади, 1 соат чамаси дамлаб қўйилгач, сузиб олиниб аскарисида гижжасига қарши 1 ош қошиқдан кунига 3—4 марта ичилади.

Ўсимликнинг қуруқ гуллари ва уруғларини янчиб аскарисида гижжасига қарши ярим чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш тавсия этилади.

Эслатма. Дастарбош катта дозада қитиқловчи таъсир кўрсатади, бунинг натижасида қусиш ва ич кетиши кузатилиши мумкин. Бачадонга фаол таъсир кўрсатиши туфайли дастарбош препаратини ҳомиладор кишиларга тавсия этилмайди (П.П.Голишенков, 1971).

Valeriana officinalis L.

Кадийт, русча — валериана лекарственная.

Валерианалар оиласига мансуб кўп йиллик, бўйи 2 м гача етадиган ўт ўсимлик. Пояси тик, ичи ғовак, тоқ патсимон баргчаларга эга. Гуллари хушбўй, майда, оч қизил рангли, икки жинсли, йирик тўпгулларни ҳосил қилади. Меваси учадиган уруғлардан иборат. Илдизпояси қисқа ва кўпгина майда илдизчалар билан қопланган бўлиб, ер устида тик жойлашган. Ўсимлик июн-август ойларида гуллайди, уруғи июл-сентябрда етилади.

Доривор валериана Ўрта Осиё чўлларида, маълум бир тури тоғли минтақаларда учрайди. Валериана табиий ҳолда уруғидан ва илдизпоясидан кўпаяди. Махсус хўжаликларда маданий равишда ўстирилади.

Табиий ҳолда ўсадиган валериананинг мевалари пишиб тўкилганидан кейин ер остки қисми белкурак, кетмон ёки бошқа хўжалик асбоблари билан қовлаб олинади. Чунки бундай пайтда маҳсулот йиғиштирилса, табиий ҳолда ўсаётган ўсимликнинг кўпайишига имконият яратилади. Маҳсулотни тупроқдан тозалаш учун илдиз ювадиган махсус мосламага ёки саватга солиб, совуқ сувда ювилади. Суви селгиши билан бир оз очиқ ерда қолдирилади ва салқин ҳамда ҳаво айланадиган жойда қуритилади.

Валериана ўсимлигининг илдизи ва илдизпояси таркибида 0,5—2% эфир мойи ва соф ҳолда изовалериана кислотаси бор. Шунингдек унда камфен, пинен, терпинол, сесквитерпен, азот сақловчи моддалар, алколоидлар, учувчи

асослар, ошловчи, қанд, органик кислоталар (сирка, олма, стеарин, пальмитин ва бошқ.) мавжуд.

Валериана илдизлари асосида тайёрланадиган доривор омиллар кўҳна замонлардан бери халқ табобати амалиётида атрофлича фойдаланиб келинади. Жумладан валериананинг шифобахш хосиятлари қадимги Юнон ва Румга ҳам маълум бўлган. Чунончи, валериана илдизлари мустаҳкамловчи-кўзғатувчи, тиришишга хотима берувчи, ҳатто гижжа ҳайдовчи восита сифатида фойдаланилар эди. Шунингдек валериана томир тортишишида, талваса, ипохондрия, шақиқа ва бошқа асабий ҳорғинликда тавсия этилган (Х.Хагер).

А.А.Алтмишевнинг берган маълумотларига қараганда, валериана овқат ҳазм бўлишига мойиллик яратувчи, ел ҳайдовчи, юрак иллоти (пороги) билан боғлиқ оғриқларда, кўнчиқда фойдали манба ҳисобланади.

Болгария халқ табобати амалиётида валериана тинчлантирувчи, асаб толиқиши билан боғлиқ уйқусизликда тиним бағишловчи, ақлий ҳорғинликда, асабий кўзғалишда, асаб билан боғлиқ юрак бетоқатлигида қўлланилади (Д.Йорданов, П.Бойчинов, П.Николов, «Фитотерапия», 1972).

Замонавий тиббиётда валериана илдизидан тайёрланган дориворлар кўпдан-кўп хасталикларда тавсия этилади. Валериана препаратлари асаб тизимларини тартибга солувчи, юрак мушаклари фаолиятини бошқарувчи юрак шоҳ томирларини кенгайтирувчи, спазмолитик хусусиятга эга бўлган, қон айланишини маромга солувчи, ичакнинг мотор фаолиятини бир қадар кучайтирувчи, айни вақтда ичакдаги бижғиш жараёнини босувчи омил сифатида тавсия этилади. Валериана асаб кўзғалишида тинчлантирувчи, бедор уйқусизликда тиним берувчи, юрак-қон томир тизими неврозлари, меъда-ичак йўлининг спастик ҳолатларида фойдали манба ҳисобланади.

Валериана илдизи асосида бир қатор дори препаратлари жумладан, валериана илдизларидан дамлама, тиндирма (настойка), суюқ ва қуюқ экстрактлар, шунингдек Зеленин томчиси, кардиовален, валокармид, тинчлантирувчи йиғма чойлар тайёрланади.

Ҳозирда дорихона ҳамда гиёҳшарбатхоналарда (фитобар) валериана илдизидан йиғма чойлар, ҳамда унинг қадоқланган илдизи харидга чиқарилмоқда.

Уй-хонадон шароитида валериана илдизидан қуритиб қайнатма тайёрлаш учун 10 г майдаланган маҳсулот, 300 мл сув билан 15 минут қайнатилиб сузилгач, шарбатидан ярим станкандан кунига 3 марта ичилади.

Acanthophyllum gypsophiloides Rge.

Русча — колючелистник качимовидный, тожикча — беҳ, беҳдору, беҳи сафед, сафедбеҳ, нишоллобеҳ, қозоқча — ерсобун, қирғизча — ерсовун, арабча — кундис, руслар баъзан мыльный корень деб аташади.

Етмак кўп йиллик, бўйи 50—80 см га етадиган ўт ўсимлик. Поялари жуда сершоҳ бўлиб ўсади, шу боисдан бу ўсимлик думалоқ шаклга кириб қолади. Илдизпояси узун, лекин унча йўғон бўлмайди. Илдизи ер остида чуқур ўрнашган, бақувват, ўқ илдиз, ташқи томони оч-қўнғир тусда, кесиб кўрилса эти сарғиш, оқ-оқ томирлари бўлади. Поялари тик ўсади, ялонғоч, оқиш ёки қизғиш. Барглари шоҳларда қарама-қарши жойлашган, узунлиги 1—2 см, улар чизиксимон ёки тор ланцетсимон. Барг қўлтиғидан калта ва ингичка новдалар ўсиб чиқади. Гуллари оқ ёки пушти рангли бўлади, сийрак, қўшалок шоҳчали тўпгулга жойлашиб, кенг рўваксимон тўпгулни ҳосил қилади. Меваси бир ёки икки уруғли думалоқ кўсакча. Уруғлари буйраксимон шаклда бўлиб, қизғиш-жигарранг тусда, узунлиги 2 мм гача келади.

Ўсимлик июн-июл ойларида гуллайди, меваси июл-августда етилади.

Етмак Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистонда ва Қозоғистоннинг жанубий ҳудудларида учрайди. Республикамининг Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларидаги тошлоқ ерларда, шағалли ва қуруқ қияликларда, баъзан чўлларда ҳам учрайди. Етмак аксарият тоғ

ёнбағирларидан бошлаб ўрта қисмигача бўлган ерларда учрайди. Етмакни гоҳо дарёларнинг қуриб қолган ўзанларида учратиш мумкин.

Ўсимликнинг илдизи доривор маҳсулот ҳисобланади. Етмак гуллаб бўлганида (ер устки қисми қовжираб, қуриб, учиб кетмасидан олдин) ер остки қисми кетмон ёки белкурак билан қовлаб олиниб, совуқ сувда ювилади, майда бўлакчаларга ажратиб, очиқ ҳавода қуригилади.

Етмак илдизи ва ер устки қисмида тритерпен, сапонинлар бор. Бу сапонинлардан гипсогенин гликозидлари — акатофиллазид В ва акантофиллазид С ажратиб олинган.

Халқ табобатида етмак воситасида бир қатор хасталиклар даволанади. Жумладан, ўсимлик илдизлари асосида тайёрланадиган дамламадан бронхит хасталигида балғам кўчирувчи дори сифатида ва бадан терисида мавжуд бўладиган яралар, жароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган малҳам тарикасида фойдаланади. Етмак қайт қилдирувчи омил ҳамдир. Тожик халқ табобатида етмак сафро, сийдик ҳайдовчи ҳамда сурғи воситаси бўлиб хизмат қилади (бунинг учун 1 чой қошиқ майдаланган етмак илдизи устига 1 стакан қайнатиб совутилган сув қуйилиб 8—10 соат давомида қолдирилади ва бу совуқ дамламани кун бўйи ичилади). Баъзида етмакдан чой тайёрланиб, меъда-ичак касалликларида, тери хасталикларида (пиодермия, гуш, чипқон, хўппоз, темиртки), таносил касалликларида, талок, жигар оғриғида ҳамда аъзоларда модда алмашинуви бузилганда ичилади (М.Хожиматов, 1989).

Етмак илдизи кучли кўпик ҳосил қиладиган, масалликларни кўпиртирадиган восита сифатида қандолатчиликда (нишолда, ҳолва, «пишқирадиган» лимонадлар) ҳам ишлатилади. Шунингдек, етмак енгил саноатда тўқимачилик соҳасида (матоларни оқартириш ҳамда жунли ва шойи газламаларни ювишда), қурилиш соҳасида (пенобетон ҳосил қилишда) атропофлича ишлатилади.

Тиббиётда етмакдан олинадиган сапонинлар жуда қадрланади, улар безларнинг секретор фаолиятини оширади. Тоза сапонин ветеринария жабҳасида вакцина-зардоб тайёрлашда (хавfli куйдирги ва бруцеллёз касаллигига қарши) ишлатилади.

Етмак илдизлари микробларга қарши таъсир кўрсатиш хусусиятига ҳам эга. Етмак турларидан олинадиган хом-шў ва дориворлардан саноат, қишлоқ хўжалиги ҳамда тиббиёт соҳаларида кенг фойдаланилади.

Майдаланган етмак илдизидан 2 ош қошиқ миқдоридан олиб, 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, овқатланишдан ярим соат аввал чорак станкандан кунига 3 маҳал ичилади. 1 ош қошиқ ўсимлик илдизига 2 ош қошиқ ўсимлик мойи обдон аралаштирилгач, яра ва жароҳатга қўйилади.

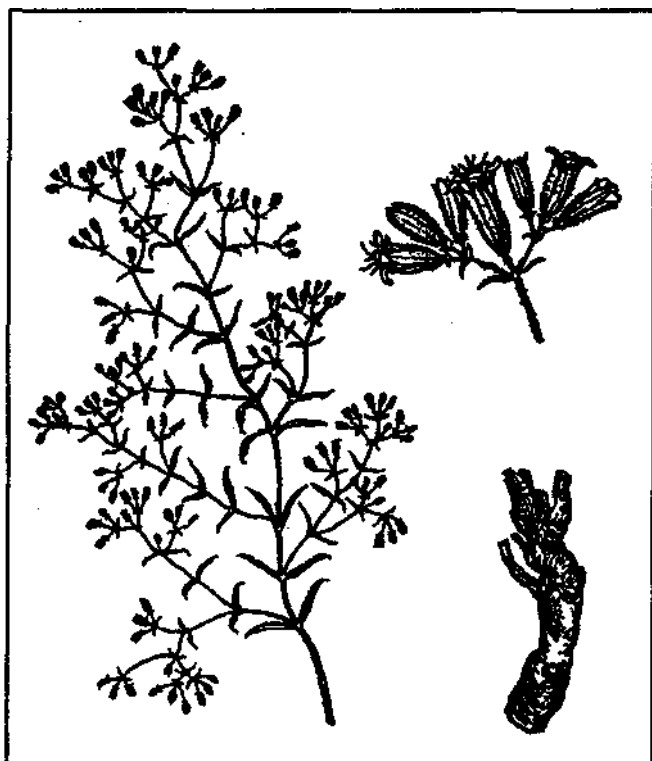
Capsella bursa pastoris (L.) Medik.

Русча — пастушья сумка, тожикча — биталаф, жаджак, халтом, шабуш, кушак, қозоқча — жупуршак, туркманча — гитигиджи, гижигижи.

Жағ-жағ — бутгуллилар оиласига мансуб бир йиллик ўт бўлиб, унинг 6 тури қайд қилинган. Ўзбекистонда фақат бир тури учрайди. Гиёҳнинг бўйи 20 см дан 70 см гача бориши мумкин. Пояси битта, баъзан бир нечта бўлади. Пояси тухчалар билан қопланган. Илдиз олди барглари разетка ҳосил қилади, улар наштарсимон, тўқмоқ қиррали ёки патсимон кесик бўлиб, банди бор. Поячадаги барглари майда, бандсиз, кетма-кет жойлашган. Гуллари майда, оқ бўлиб шингилга тўпланган, меваси туморсимон кўзоқча. Ўсимлик эрта баҳордан бошлаб ёз бўйи гуллаши мумкин. Кўзоқ пишганда очилиб кетади.

Жағ-жағ нисбатан кенг тарқалган наботот намуналаридан бири бўлиб, у фақат кутб чегарасидан ташқари, барча жойларда учрайдиган гиёҳ. У бегона ўт сифатида экинлар орасида, боғларда, ташландиқ лахтак ерларда, йўл, ариқ бўйларида, сайхон жойларда кўплаб учрайди.

Жағ-жағнинг мурғак ўти айрим таомларга масаллик бўлиши билан бирга халқ табobatiда шифобахш омил сифатида ҳам қадрланади.

Жағ-жағ ұтининг ер устки қисми доривор ҳисобланади. Ұсимлик айна гуллаш даврида ўриб олинаиб, қуритилади.

Жағ-жағ ўти таркибида рамногликозид гиссопин, бурс кислота, ошловчи моддалар, органик кислоталар (фумар, олма, лимон, узум кислоталари) холин, ацетилхолин, тирамин, инозит, С ва К витаминларини сақлаши билан бирга унда минерал тузлар ҳам бўлади.

Жағ-жағ уруғларида 28% га қадар ёғ бўлиб, уларнинг салмоқли қисмини алилли хартал мойи ташкил қилади.

Жағ-жағ халқ табобатида меъда, ўпка, бурундан қон кетганда дамлама ҳолида ичилади.

Гиёҳни қайнатиб, бод билан оғриган жойларга суртиш ижобий натижа беради. Тибет табобатида жағ-жағ кўнгил айнаши ва қусишга хотима берувчи дори сифатида таъ-

сир этади. Польшада жағ-жағдан қон тұхтатувчи, Болгарияда меъдадан, бачадондан, ўпкадан қон кетишига хотима берувчи манба сифатида фойдаланилади.

Францияда ҳайзни меъёрлаштирувчи, қон босимини пасайтирувчи омил сифатида тавсия этилади (К.У.Ушбаев, И.И.Курамисова, В.Ф.Аксенова, 1975).

Манбаларда келтирилишича, жағ-жағ қон босимини тушириб, ичақ фаолиятини уйғунлаштиради. Шу боисдан бўлса керак, Ўрта Осиё халқларида айни баҳор пайтлари жағ-жағнинг мурғак тўпбаргларида кўк сомса ва кўкатли чучваралар тайёрлаб истеъмол қилиш билан хафақонликка даво истайдилар, ичларини равон бўлишини таъминлайдилар.

Жағ-жағ инсон организмида модда алмашинувини яхшилайдди, жароҳатларнинг битишини тезлаштиради, сийдик ҳайдайди, буйрак оғриқларига ижобий таъсир кўрсатади.

Замонавий тиббиёт амалиётида жағ-жағдан тайёрланган дори-дармонлар буйрак, ўпка хасталиklarини даволашда, бачадондан бемаврид оқаётган қонни тұхтатишда, унинг мушак тонусини оширишда ишлатилади.

Жағ-жағнинг саноат миқёсидаги суюқ экстракти, спиртли тиндирмаси, қadoқланган ўти билан бир қаторда йнғма чойлари ҳам чиқарилади.

Chamerion angustifolium L.

Озарча — гангурудан, русча — Иван чой, тожикча — мўғилчой.

Бўйи 75—150 см га борувчи кўп йиллик ўтеимон ўсимлик. Барглари поячаларда кетма-кет жойлашган, наштарсимон, гуллари қизил-қирмизи, баъзида нуқраранг бўлиб, чиройли шингилни ташкил этади. Меваси ингичка қутича бўлиб, кўп уруғли кўзоқни ташкил қилади. Ўсимлик одатда июннинг охирларидан августнинг ўрталаригача гуллайди.

Бизнинг ўлкамизда Иван чой тоғли минтақаларда, салқин, нам жойларда, ўсимликлар орасида учрайди.

Иван чойнинг ер устки қисми доривор маҳсулот ҳисобланади. Гиёҳнинг ер устки қисми ўриб олинганидан кейин, ҳавол қилиб салқин жойда қуритиб олинади.

Ўсимликнинг кимёвий таркиби унчалик чуқур ўрганилмаган бўлса-да, унинг баргларида аскорбинат кислота, каротин, пирогаллол гуруҳига тааллуқли танин (10%), алкалоидлар (0,1% атрофида), шиллиқ (15% гача), қанд, пектин мавжуд.

Халқ табobati амалиётида Иван чой асосида тайёрланадиган дориворлардан тинчлантирувчи, оғриқ қолдирувчи сифатида фойдаланилади. А.П.Поповнинг маълумотларига кўра Иван чой барглари яллиғланишга қарши ҳамда оғриқсизлантирувчи омил бўлиб, турфа кўринишдаги оғиз шиллиқ пардаларининг яллиғланишида ижобий таъсирини кўрсатади. Халқ табobatiда Иван чойли дамламалар синалган бош оғриғи давосидир. Бунинг учун қуйидагича амал қилинади: 15 г миқдоридаги майдаланган ўсимликнинг ер устки қисмига 200 г миқдорида сув қуйиб қайнатма тайёрланади. Қайнатмадан ҳам ташқи муолажа сифатида ҳам ичиш учун фойдаланиш мумкин.

А.Д.Турованинг ёзишига қараганда, Иван чой препаратлари кам таъсирчан бўлиб, асарун, валерианага ўхшаб транквилизаторлик хусусиятига, бундан ташқари валерианага ўхшаш тинчлантирувчи ҳамда ўраб олувчи сифатларга ҳам эга. Чунки ўсимлик таркибида танин ва шиллиқлар мавжуд. Иван чой юқори оқсиллик сонига эгалик қилади. Шу боисдан ҳам Иван чойнинг доривор препаратлари яллиғланишга қарши омил сифатида меъда яраси, гастрит ҳамда колитларда тавсия этилади.

Ўрта Осие минтақаларида термофил поясларида, шунингдек микротерм арчазорларда, субальп ўтлоқларида ўсадиган Иван чойни маҳаллий аҳоли баргчой, мўғилчой номи билан ҳам юритадилар. Бир вақтлар мўғилчойнинг мурғак барглари териб олиниб қуритилар ва чой сифатида дамлаб ичиларди. Тожик халқ табobati амалиётида мўғилчой дамламаси меъда-ичак яллиғланишига қарши даво

сифатида тавсия этилади. Бунинг учун 15 г маҳсулот 200 мл қайноқ сувда 20 дақиқа мобайнида дамланади. Дамламадан ош қошиқ миқдорида кунига 3 марта овқатланишдан олдин ичилади.

Мўғилчой қайнатмаси эса модда алмашинувининг бузилишида, меъда ярасида, томоқ яллиғланишида, кулоқ, бурун шамоллашида, шунингдек томир тортишига қарши фойдаланилади. Ўсимлик барг кукунлари билан, жароҳатлар устига сепилади (М.Хожиматов, 1989).

Тибет табобатида мўғилчой асосли қайнатмалар ҳарорат тушурувчи, золотуха (ширинча), изтиробли бош оғриқларида уйқу бағишловчи восита сифатида қўлланилади.

Ўзбеклар Иван чойни баъзида қизилқон ўт деб юритишади. Халқ табобатида юқорида зикр этиб ўтилган касалликларга даво бўлиши билан бир қаторда барглари ва гулларидадан тайёрланган дамламалар тонзиллит, стоматит ва сариқ касаллигида қўлланилади. Янги барг ва гуллари эзиб, қориштирилади-да, бадандаги жароҳатлар, чипқонлар ва оғриб турган бўғимларга малҳам қилиб қўйилади. Бу ўтдан ухлатадиган, талвасаларга қарши, ўсмаларга қарши ва оғриқ қолдирадиган восита тариқасида ҳам фойдаланилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

Замонавий табиётда Иван чой ўтининг дамламаси қон тўхтатувчи, яллиғланганга қарши таъсир кўрсатувчи восита сифатида ишлатилади.

Иван чой маҳсулотларидан уй-хонадон шароитида қуйидагича доривор омилларни тайёрлаш мумкин:

Иван чой ўтини гуллари билан бирга қайноқ бугга тутиб, намлаб бозиллатма ҳолида ишлатилади.

Иван чой барглари билан бирга олинган 100 г маҳсулот, 50 г барра пиёз, 2 ош қошиқ қирғичдан ўтказиладиган ерқалампир ва 20 г қаймоқ, чоракта лимонга қориштирилиб, кўнгилочди (салат) тайёрланади, таъмига қараб тузланиб истеъмол қилинади.

100 г Иван чой, 100 г газанда ўти, 100 г исмалоқ, 200 г картошка, 10 г сабзи, 40 г пиёз, 20 г маргарин, яримта тухум, 20 г қаймоқдан кўкатли шўрва тайёрланади. Кўкат-

ларни қайноқ сувга солиб, туз ва қалампир қўшилади-да, пишгунча қайнатилади.

Эслатма шаклида шуни қайд этиб ўтиш лозимки, Иван чой асалчиллиги билан ҳам ажралиб туради. Чунончи, Иван чой экилган 1 гектар майдондан 500—660 кг нектар олиниши мумкин. Шу боисдан ҳам Чотқол ёнбағирларида, тегишли жойларда Иван чойзорларни барпо этиш асаларичиликда ҳам катта аҳамият касб этади.

Игир

Acorus calamus
Русча— айр болотный.

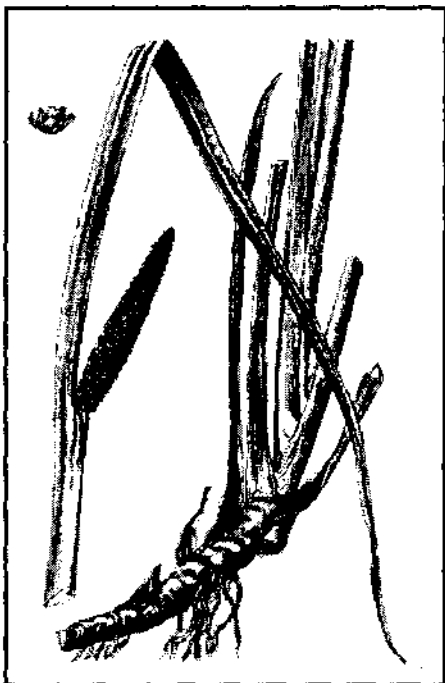
Игир — кўп йиллик, бўйи 1 м гача бўлган ўт ўсимлик. Илдизпояси йўғон (диаметри 3 см гача бўлган), шохланган ва кўп илдизи бўлади. Илдизпоянинг юқори томонидан барг тўпламлари ўсиб чиқади. Пояси, яъни гул ўқи яшил, тик ўсувчи, шохланмаган, уч қиррали, баргсиз, бир томони тарновсимон, иккинчи томони эса ўткир қиррали. Барги чизиқсимон ёки қиличсимон, текис қиррали, узунлиги 60—120 см гача боради. Гуллари сариқ, сўтага тўпланган. Сўтаси икки жинсли кўримсиз майда-майда гуллар билан қопланган бўлади. Гул қўрғони оддий бўлиб, олти баргли. Меваси — чўзинчоқ, кўп уруғли, қизил рангли хўл мева. Ўсимлик май ойининг охирларидан бошлаб икунгача гуллайди. Уруғлари одатда пишиб етилмайди. Шу боис ўсимлик илдизпоялари орқали кўпаяди.

Игир Ўрта Осиё, Қозоғистон депараларида кўплаб учрайди. Уни табиий ҳолда дарё, кўллар, кўлмаклар ботқоқликлар четларида, жилғали тоғ этакларида учратиш мумкин.

Игирнинг илдизпояси доривор ҳисобланади. Игир илдизпоясини эрта баҳорда ёки кузда ковлаб олинади. Йиғилган илдизпояни тупроқдан тозалаб, совуқ сувда ювилади, сўнгра поя, барг ва майда илдизлари қирқиб ташланади. Илдизпоя бироз сўлитилганидан кейин кўндаланги-

га, жуда йўгонларини эса узунасига қирқиб, салқин, ҳаво кириб турадиган ерларда қуритилади.

Игир илдизпоясида 5% гача эфир мойлари, акорин аччиқ гликозиди, ошловчи моддалар, қатронлар, елим, 25% гача крахмал микроунсурлар ва бошқа моддалар, баргларида эфир мойи, танидлар ва 150 мг гача витамин С бор. Эфир мойининг таркибига: пиненлар, камфен, камфора, морноль, эвгенол, азарон, гваен, селинен, анарон роазилен ва бошқа би-

рикмалар киради. Игир ўти таркибида холин, қатронлар, ошловчи моддалар ва аскорбинат кислота мавжуд.

Абу Али ибн Сино игир ўсимлиги илдизпоясини кўкрак, меъда-ичак оғриғида, жигар ва талоқ касалликларида ҳамда сийдик ҳайдовчи восита сифатида ишлатган.

Халқ табобати амалиётида игир илдизпоясидан тайёрланган дамлама, қайнатма ёки ароқда тайёрланган настойка иштаҳа очувчи, ел ҳайдовчи, иситма туширувчи, балғам кўчирувчи дори сифатида ҳамда йўтал ва кўкрак оғриғи касалликларини даволашда ишлатилади.

Олимларимизнинг берган маълумотларига қараганда, халқ табобатида игир илдизпоялари жигар, талоқ ракига даво қилиш учун, юқумли касалликлар пайтида бактерицид восита тариқасида, йирингли яралар ва жароҳатларни ювиш учун; шунингдек чекишга қарши кураш рефлексига сабаб бўладиган восита сифатида кукун ва дамлама кўринишида кўп замонлардан бери ишлатилиб келинади. Хи-

той, Ҳиндистонда бронхит, пневмония, бронхиал астма, ревматизм, рахит, кўзнинг хира тортиши, қулоқ оғирлашуви ва неврозларга даво қилишда шу ўсимликдан фойдаланилади. Ундан ташқари игир ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида ишлатилади. Ангина, тиш оғриғида, стоматит ва оғиздан қўланса ҳид келганда оғиз ва томоқни чайиш учун игир илдизи қайнатмасидан фойдаланилади.

Замонавий табобатда игир илдизпояларида мавжуд бўлган акорин гликозидининг рефлектор йўли билан меъда шираси ажралишини кучайтириши, жигарнинг ўт ажартиш функциясини ҳамда ўт пуфағи тонусини зўрайтириб, диурезни кучайтириши тажриба йўли билан аниқланган. Бу ўсимликдан олинадиган экстракт оғриқ сезгиси йўқолишига сабаб бўлиб, артериал босимни пасайтиради, ундан ташқари яллиғланишга қарши ва бактерицид хоссаларга ҳам эга. Меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллигига даво қилиш учун ишлатиладиган викалин препарати таркибига игир илдизпояси кукуни киради. Игир препаратлари марказий нерв системасига жонлантирувчи таъсир кўрсатади. Игир таркибий қисмларидан бири азарон моддасининг қон босимини пасайтирувчи ва спазмаларни бартараф этувчи хусусияти тажрибаларда аниқланган. Бу модда кучли тинчлантирувчи хоссага эга, фаоллиги жиҳатидан аминазиндан кучли туради.

Игир препаратлари халқ табобатида ҳам замонавий табобатда ҳам асосан меъда-ичак йўли касалликлари (гастрит, энтерит, колит, меъда ва ўн икки бармоқли ичак яра касаллиги)нинг олдини олиш ва буларга даво қилиш учун буюрилади, шунингдек ўт, сийдик ҳайдовчи ва балғам кўчирувчи дори тариқасида кенг қўлланилади.

Қуритилиб майдаланган игир илдизпоясини саноат миқёсида дорихона ва гиёҳшарбатхоналарга чиқарилмоқда. Шунингдек игир илдизпоясининг эфир мойи буйрак, қовуқ, сийдик йўллари, жигар ва ўт қопчаси ва ўт йўллари тош касаллигини доволашда ҳамда унинг олдини олишда ишлатиладиган «олиметин» препарати, илдизпоя кукуни меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллигида қўлланиладиган «Викалин» ва «Викаир» препаратлари таркибига киради.

Уй шароитида қуйидагича доривор омилларни тайёрлаш мумкин.

Қуришиб майдаланган игир илдизпоясини (15 г) сирланган идишга солиб, устига 0,5 л қайнаган сув қуйилади ва идиш қопқоғи ёпилиб каттароқ идишда қайнаб турган сувга 30 минут қўйиб қўйилади, кейин ундан олиниб, 10 минут тиндирилади ва сузиб олинади. Гастрит, меъда ахилияси, гиперациит ҳолат, меъда яра касаллиги, ич кетарда, гепатитда, нефрит, подагра, рахит, бронхит, пневмония, бронхиал астмада (яллиғланишга қарши ва балғам кўчирадиган дори сифатида), ревматизм, иситма пайтида бир чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

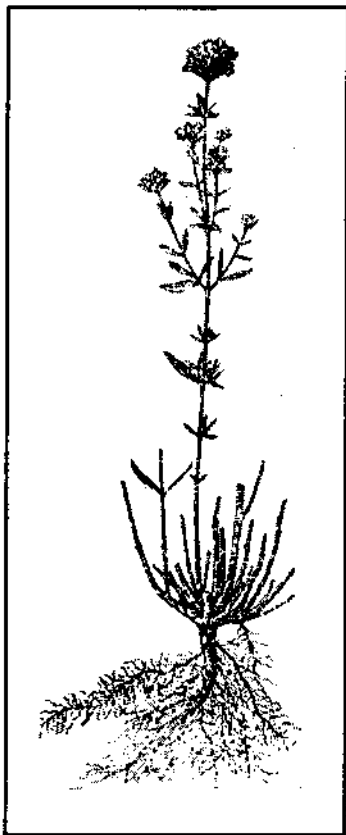
Қуришиб, майдаланган бир қисм игир илдизпояси устига ўн қисм миқдориди 70% ли ёки 40% ли спирт қуйилиб, идишнинг оғзи маҳкам беркитилади ва вақти-вақти билан чайқатилиб қўйилади, 10—12 кун турганидан кейин сузиб олинади. Хотира сусайиб, қулоқ оғирлашган, кўз хира тортган пайтларда, неврозларда, кўнгил айнаб қайт қилганда 20—25 томчидан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

Оғиз ва томоқни чайиш учун игир илдизпоясидан 10 г олинади-да устига 200 мл миқдорда сув солиб қайнатма тайёрланади.

Ziziphora tenior L. *Ziziphora clinopodioides* Lam.

Русча — зизифора, сайгачья трава, тожикча — хулбий-лами, форсча — пудина, арабча — баклатил ғазол (маҳаллий -чўлялпис, жамалаксоч).

Кийикўт лабгулдошларга мансуб бир йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркумига киради. Ўсимликнинг бўйи 60 см гача бориши мумкин, барглари майда, наштарсимон, текис, қисқа бандли, тукли ёки кам тукли бўлади. Поялари ингичка кулранг. Гуллари новдаларнинг уч қисмида шарсимон-думалоқ шакли тўпгуллар ташкил

қилади. Гултожбарги 7—8 мм, оч бинафша рангли бўлади. У июн-июлда гуллайди, уруғи июл-августда етилади. Кийик-ўт тоғларнинг шимолий-жанубий, жанубий-ғарбий ён бағирларидаги шағалли ва тошли, қўнғир тупроқли ерларда ва денгиз сатҳидан 2400 м гача бўлган баландликларда ўсади.

Ўрта Осиё, Ғарбий Осиё ва Ўрта денгиз районларида кийикўтнинг 30 хил тури маълум. Шулардан Ўрта Осиё даштларида, қум ва қуруқ тоғларда 22 тури, жумладан Ўзбекистонда кийикўтнинг 7 тури учрайди.

Кийикўтнинг ер устки қисми маҳаллий аҳоли томонидан зиравор ва доривор хом ашё сифатида ишлатилади. Ўсимлик айна гуллаганда ўриб олиниб, бегона гиёҳлардан тозаланади, соя, қуёш нуридан пана бўлган жойларда тагига тўша-

ма ёзилган ҳолда қуритиб олинади. Сўнгра ўсимлик майдаланиб қопчаларда сақаланади.

Ўсимликнинг барг, поя ва тўпгулларида 2,5% атрофида эфир мойлари бўлиб, унда, ментон, пулегон, пинен ва ментол мавжуд. Шунингдек, кийикўт ўзида дармондорилар, органик кислоталар, микроэлементлар ва бошқа моддалар сақлайди.

Кийикўт халқ табobati амалиётида кенг қўлланиб келинади. Жумладан, кийикўт асосида тайёрланувчи дориворлар томоқ оғриғи, меъда фаолиятининг бузилиши, қўнғил айнаиши, юрак санчиғи, беҳаловатлигида таскин берувчи сифатида тавсия этилади. Кийикўтдан тайёрлан-

ган дамлама оқма-мараз, захм, ичбуруғ, ичак яллиғланишида истеъмол қилинади.

Кийикўтнинг барг ва гуллари асосида дамланадиган чойлар хафақон касаллигига даво сифатида маҳаллий аҳолининг синалган табиий неъматини ҳисобланади.

Кийикўт узоқ вақтлардан бери маҳаллий аҳолининг суюмли зиравори бўлиб келган. Гиёҳ тоғли халқлар учун таимли ошқўки бўлиши билан бирга сабзавотларни сақлашда, маҳсулотларни консервалашда, бўза тайёрлашда ҳам қўл келади. Кийикўтдан тайёрланган дамлама иштаҳани очиб, овқат ҳазмини тезлаштириши билан бирга, сийдик ҳайдаш хусусиятига ҳам эга. Бундан ташқари, кийикўт таркибида илмий тиббиётда кенг қўлланиладиган ментол салмоқли ўрин тутаяди.

Кийикўт асосида оромижон ичимликлар ишлаб чиқариш олимларимиз томонидан кашф этилган бўлиб, улар нафақат чанқоқбости бўлибгина қолмай, балки танани мустаҳкамлаш хусусиятига ҳам эга.

Шуни эсда тутиш керакки, кийикўт ҳозирда ноёб ўсимлик наъмунаси сафига кириб қолган бўлиб, уни палапартиш юлиб, ўриб олиш бу бебаҳо ўсимликнинг йўқолиб кетишига олиб келади.

Маълумки, кийикўт таркибида мавжуд бўлган шифобахш омиллар гиёҳнинг айни гуллаш пайтида кўпаяди, ана шу вақтда (июл-август ойлари) ўриб олиниб, соя-салқин, ҳаво етарлича тегиб турадиган жойларда қуритилса яхши бўлади.

Одатда, қуритиб олинган кийикўт бегона ўсимлик қолдиқларидан тозаланиб майдаланган ҳолда, оғзи яхши ёпиладиган идишларда нам тегмайдиган салқин жойларда сақланади.

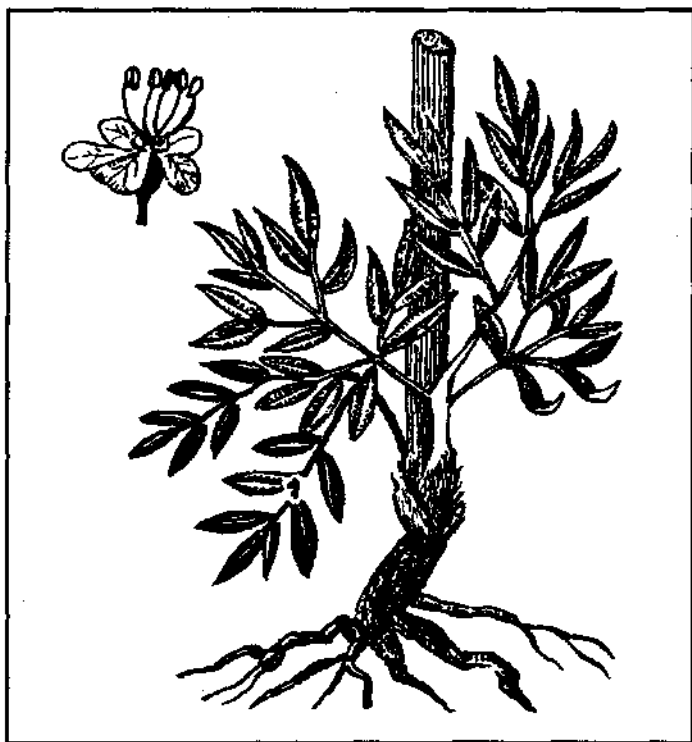
Ҳозирда ушбу доривор ўсимлик саноат миқёсида дорихоналар ва гиёҳшарбатхоналарга «Кийикўти» («Трава зизифоры») номи билан ихчам қадоқланган ҳолда етказилиб берилмоқда. Қутичалар, халтачалар юзасида мазкур доривор ўтдан қайси хасталикларда, қандай усулда фойдаланиш йўллари баён этилган.

Ferula tenuisecta. Ferula assa-faetida L.

Ферула, сассиқ коврак, русча — ферула вонючая.

Коврак кўп йиллик, бўйи 1 м гача етадиган ўт ўсимлик. Ўсимлик пояси секинлик билан 8—9 йилдан сўнг чиқади. Ўсимлик нохуш ҳидга эга. Илдизи катта, этдор бўлиб, йўғонлиги 15 см гача боради. Пояси йўғон, диаметри 3 см гача боради, устки қисмидан шохлайди. Поянинг ичи ғовак бўлади, илдизолди барглари бандли, уч бўлакка ажралган, барг бўлаклари чўзинчоқ ёки ланцетсимон. Поядаги барглари майдароқ, сертук, бир неча марта патсимон қирқилган бўлиб, пояда қини билан кетма-кет жойлашган. Гуллари оч сариқ, мураккаб соябонга тўпланган. Икки

жинсли, меваси — икки уруғли писта. Ўсимлик март-апрел ойларида гуллайди, меваси апрел-майда пишади.

Коврак Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Туркманистонда кумлоқ-тошлоқ, тоғ ён бағирларида, даштларда, ялангликларда, соғ тупроқли ерларда ўсади. Ўрта Осиёнинг Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тизмалари ёнбағирларида сумбул номи билан юритиладиган яна бир тури учрайди.

Ўсимликнинг илдизидан ҳавода қотиб қоладиган елим-смола олинади. Бунинг учун поя чиқармаган ўсимликнинг илдиз атрофи чуқур қилиб қовланади. Сўнгра илдизнинг юқори томонидан озгина кесиб қўйилади. Шу жойдан елим-смола оқиб чиқади. Қотиб қолган смола эртасига йиғиб олинади. Илдизни яна кесиб қўйилади. Илдизда смола обдон тамом бўлгунича бу тадбир қайтарилаверади.

Коврак илдизидан олинадиган елим-смола таркибида қатронсимон моддалар ва эфир мойлари бўлади. Моддасидан ферулат кислота, қатрон спиртлар ва уларнинг ферул эфирлари ҳамда кумарин-умбеллиферон ажратиб олинган. Елимининг эфир мойи ўсимликка саримсоқ ҳиди бериб турадиган органик сульфидлар, оксикумарин каби моддалари бор. Коврак илдизларида салмоқли миқдорда крахмал мавжуд.

Коврак қадимдан бир қатор касалликларни даволашда фойдаланиб келинади. Ўз даврида Абу Али ибн Сино коврак ўсимлигининг елим-смоласини жигар (сарик касаллигида), меъда, буйрак, талоқ касалликларида, бачадондан қон кетишини тўхтатувчи, иштаҳа очувчи, сийдик ҳайдовчи, бўғинлар оғриганда дардга эмлик қилувчи омил сифатида ишлатган. Бу ўсимликнинг ҳавода қотиб қоладиган елими халқ табобоати амалиётида баъзи асаб касалликларида талвасага қарши, шунингдек гижжаларни ҳайдовчи дори сифатида тавсия этилади. Шунингдек, ундан бронхиал астма, сарик касаллиги, кўкйўтал, сил, захмда фойдаланилади. Халқ табобати амалиётида елим-смола томир тортишиши, ўлат, тиш оғриғи, қувват киритувчи, балғам кўчирувчи, диабетга қарши, қон тўхтатадиган, ўт ҳайдайдиган омил сифатида ҳам фойдаланилади.

Ҳ.Холматов ва З.Ҳабибовларнинг берган маълумотларига қараганда, ковракдан олинадиган елим-смола яра ва чипқонларга ҳам даволик қилади. Ковракнинг жуда мурғак новдаларини янчиб, қатиққа қориб, захмни ҳамда хавфли шишларни даволашда ишлатиш мумкин.

Замонавий тиббиётда коврак елим-смоласининг доривор препаратлари (настойка, эмульсия ва хаб дори) астма, томир тортишиш ва асаб касалликларида ишлатилади. Шунингдек коврак препаратларининг артериал босимни пасайтириши, қилтомирларнинг мўртлигини пасайтириб, қайишқоқлигини ошириши, бир қатор микробларнинг кўпайишига хотима бериши тадқиқотлар асосида аниқланган.

Уй шароитида ковракдан доривор тайёрлаш. Коврак илдизлари ва меваларидан ичиш учун кукун дори ва қайнатма тайёрланади. Бир марталик меъёри 1—3 г дан 5—10 г гача. Илдизлари, барглари ва меваларидан тайёрланган қайнатмаларни бадан терисига қўйиладиган боғламларга ҳам ишлатилади.

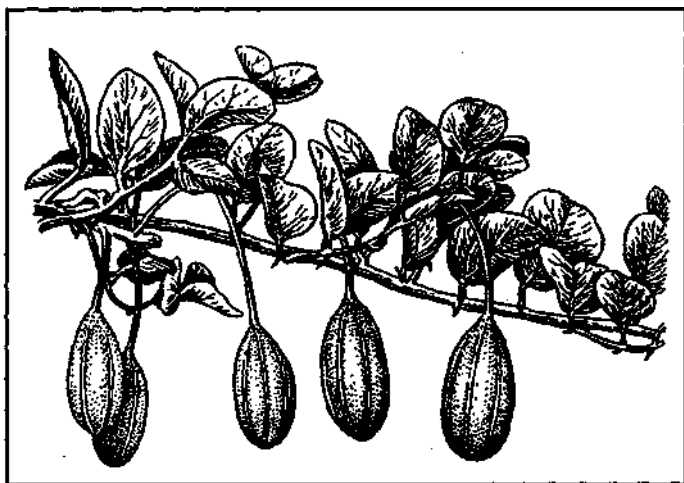
Шуни айтиш керакки, бизнинг ўлкамизда ковракнинг Оқ шаир, Ферула шаир ёки шаир, шунингдек Сумбул турлари ҳам учрайди. Мазкур коврак турлари ҳам халқ табобатида, смоласини сут билан қайнатиб захм, яра ва шишларни даволашда фойдаланилади.

Capparis spinosa L.

Ковул, русча — каперцы колючие, тожикча-форсча — кавар, туркча — гоул, арабча — кабар.

Ковул кўп йиллик, бўйи 2,5 м гача етадиган ўт ўсимлик. Пояси тиканли, ер бағирлаб ёйилиб ўсувчи, шохланган, юмалоқ, туксиз ёки сийрак тукли бўлади. Барги қисқа бандли, юмалоқ, тескари тухумсимон ёки эллипссимон бўлиб, пояда кетма-кет жойлашган. Гуллари оқ, барги қўлтиғига ўрнашган. Меваси кўп уруғли, тескари тухумси-

мон, данаксиз ҳўл мевага ўхшаш бўлиб, бир нечта баргдан ташкил топган.

Ўсимлик май-июн ойларида гуллайди, июл-августда меваси етилади.

Ковулининг илдизи, гули ва меваси доривор маҳсулот сифатида йиғилади. Одатда ўсимликнинг илдизи баҳорда ёки кузда ковлаб олинади, тупроқдан тозалаб, сувда чайлиб, очиқ ерда қуритилади. Ўсимлик гули гуллаганда, меваси эса етилиб пишганда йиғилади. Гулларини куёш нуридан ҳимояланган соя жойларда қуритилиб олинади.

Ковул Ўзбекистоннинг қарийб барча вилоятларида учрайди. Мазкур ўсимлик пахса девор тағларида, ташландиқ жойларда, ариқ бўйларида, йўл ёқаларида, алирларда, темир йўл четларида ўсади.

Ўсимликнинг гули таркибида флавоноидлар (рутин, кверцетин), витамин С, бўёқ моддалар, мевасида қанд моддаси, витамин С, триогликозидлар, стероид сапонинлар, баргларида стахидрин, уруғида ёғ, илдизида каппаридин гликозиди, ситостерин ва стахидрин бирикмалари бор.

Абу Али ибн Сино ковул ўсимлигини нафас қисиш (астма), меъда-ичак касалликларини даволашда, шунинг-

дек оғриқ қолдирувчи, яраларни тузатувчи, гижжаларни ҳайдовчи омил сифатида ишлатган.

Халқ табобати амалиётида ковул ўсимлиги илдизидан тайёрланган қайнатма сариқ касаллигини даволашда ишлатилади. Гули ширасини ширинча ва яраларга даво қилинади. Мева қайнатмасини эса бавосил касаллигини даволашда ҳамда тиш оғригини қолдирувчи ва милкларни мустаҳкамловчи дори кўринишида фойдаланилади (Ҳ.Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, Н.З.Олимхўжаева 1991). С.С.Саҳобидиновнинг маълумотларига кўра, обдон қуритилган илдиз пўстлоқлари захм касаллигида чекилади, илдизи асосида тайёрланадиган қайнатма сариқ касалида фойдали омил ҳисобланади, шунингдек илдиз асосли қайнатма билан туқлари тўкилиб кетаётган отнинг кўтир териси намланади, калга эмлик қилади.

Маълумотларга қараганда, илдизининг спиртли тиндирмаси ва қайнатмаси қон ивишини тезлатиш хусусиятига эга экан.

Ушбу бора

Melissa officinalis L.

Русча — мелисса лекарственная, қирғизча — дари мелисса, туркманча — дарманли мелисса.

Лимонўт лабгулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 60 см га боради. Пояси ва барглари туқли. Кўримсиз ва майда гуллари бироз пушти, бинафша ёки оқ тусда бўлиб, улар тўпгулни ташкил қилади. Барглари тухумсимон бўлиб, эфир мойли ялтироқ безчалар билан қопланган. Ўсимлик меваси тўрт уруғли ёнғоқчадан иборат. Уруғи уч қиррали, чўзиқ жигарранг.

Лимонўт июл-августда гуллайди, меваси июл-сентябрда етилади. Ўсимлик ёввойи ҳолда Жанубий Европа, Шимолий Африка, Фарбий Осиё, Кавказ ва Жанубий Украинада ўсади. Ўзбекистонда Тошкент, Сурхондарё вилоятларининг тоғ ўрта поясининг дарахтлари соясида учрайди.

Лимонўт маданий равишда хонадонларда, томорқаларда, баъзи хўжаликларда манзара касб этувчи ўсимлик сифатида ўстирилиб, ундан ошкўк, зиравор ҳамда доривор сифатида фойдаланилади.

Ўсимликнинг барглари ва новдаларининг учки қисмлари доривор маҳсулот бўлиб хизмат қилади. Одатда ўсимлик айни гуллаб турган пайтида ўриб олинади, бегона нарсалардан ўт ва хас-чангдан тозалаб, салқин жойларда ҳавол қилиб қуришиб олинади.

Лимонўтнинг ер устки қисми таркибида 0,02 — 0,14 % эфир мойлари, С витамини, танин, флавоноидлар, органик кислоталар (лимон, қахрабо кислота), минерал тузлар, А провитамини ва бошқа моддалар бор.

Лимонўтдан халқ табobati ва илмий тиббиётда кенг фойдаланилади.

Абу Али ибн Сино лимонўтни юрак фаолиятини яхшилаш, иштаҳа уйғотувчи ҳамда овқат ҳазм бўлишини тезлаштирувчи омил сифатида тавсия этган.

Шарқ халқлари табobatiда лимонўт асабни тинчлантирувчи, сийдик ҳайдовчи камқонликка дармон бағишловчи манба сифатида фойдаланилади. Лимонўт баргларидан тайёрланадиган дамлама бедармонликка, овқат ҳазм қилишни яхшилашда наф беради. Унинг асабни тинчлантирувчи, чангак ва тиришишга барҳам берувчи, сийдик ва ел ҳайдовчи, оғриқлардан, қабзиятдан халос этувчи хусусиятлари ҳам бор.

А.П.Поповнинг маълумотларига қараганда, халқ табobatiда лимонўтдан тайёрланган бир қатор препаратлар (дамлама, тиндирма, гиёҳ мойи) бош гангишига даво бўлиб, фалаж ва никризга енгиллик беради, хаёл кетганда фикрни тиклайди, шайтонлаш ва куёнчиққа ижобий таъсир кўрсатади. Ўсимлик мойи юрак ҳаприқишига, бод, беланги, юрак санчигига фойда бериб, (бунда 12 томчидан зиёд ичилмаслиги лозим), ҳайзни маромлаштиради, терлатиш хусусиятига ҳам эга.

Болгария шифокорлари лимонўтнинг яна ўзгача хосиятларидан фойдаланадилар. Чунончи, лимонўт қориннинг санчиқли оғриқларидан халос этади, кўнгил айниб, қайт

қилишни тўхтатади. Уйқусизликка тиним бағишлаб, шақққа азобига даво қилади. Шунингдек, у тери тошмаларини даволашда асқотади. Ташқи муолажа сифатида лимонўтдан тайёрланган дамламани милк ўйилишида фар-ғара қилиш тавсия этилади, чипқон азиятига таскин берувчи боғлама, компресс кўринишида фойдаланиш мумкин. Баъзи маълумотларга қараганда, лимонўт препаратлари юрак оғриғига ижобий таъсир кўрсатади, ҳансираш йўқолади, юракнинг бежо уриши (тахикардия) тарқалади, юрак уриши маҳсулдор бўлади. Шунингдек, лимонўт препаратлари таъсирида қон босими пасайиб нафас меъёрли тус олади.

Лимонўтдан қуйидагича дамлама тайёрланади: 20 г қуритилган ўтдан олиб, устига 200 мл қайноқ сув солинади ва яхшилаб ўраб қўйилади. Дамлама совуғач, сузилиб ош қошиқда кунига 5—6 марта ичилади. Лимонўтдан шифобахш обзан тайёрлаш учун 20 г дан лимонўт, дарон, эрмон. ўткир ялпиз, тоғрайҳон, игир илдизи, қарағай куртакларидан олиб, 10 л сув билан берк идишда ярим соат давомида қайнатилади. Обзаннинг ҳарорати 37—38° дан ошмаган ҳолда, уни 15—20 минут қабул қилиш кифоя.

Марваридгул

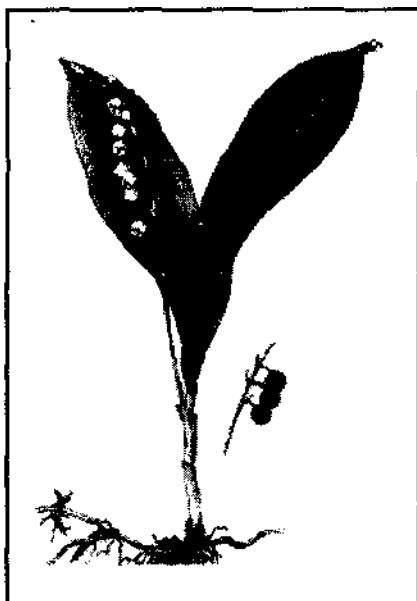
Convallaria majalis L.

Русча — ландыш майский.

Марваридгул пиёзгулдошлар оиласига мансуб бўлиб, гули оқ, хушбўй ва чиройли, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ўсимликнинг бўйи 15—30 см га етади. Илдизпояси ер остида горизонтал жойлашган, бўғимли ва шохланган бўлиб, бўғимларидан кўпгина илдизлар ўсиб чиқади. Ўсимликнинг пастки қисми 3—6 тагача оч пушти, пардасимон тангача билан ўралган. Илдизолди барглари 2 (баъзан 3) та бўлади. Гуллари шингилга тўпланган. Меваси — тўқ сариққизил рангли, шарсимон, серсувли ва кўп уруғли ҳўл мева. Апрель — июн ойларида гуллайди, меваси август — сентябрда етилади. Илдизпоясидан ўсиб чиққан бачкилари орқали кўпаяди.

Марваридгул ҳамдўстлик мамлакатларининг Европа қисмида ўрмонлар, буталар орасида, баъзи суғориладиган ўтлоқларда ўсади. Уни маданий равишда ўстириш ҳам мумкин.

Ўсимликнинг ер устки қисми, баъзан барги ҳамда гуллари алоҳида йиғилади. Чунки ўсимлик гуллаб бўлганидан сўнг барг активлиги камаяди. Маҳсулот салқин ерда (чордоқларда) ёки махсус қуригичларда қуритилади.

Ўсимликнинг барча

қисми таркибида юрак гликозидлари бўлади. Гулидан конвалотоксин (гидролиз натижасида рамноза қандига ва строфантининг аглюконига парчаланadi) юрак гликозиди ажратиб олинган. Баргининг таркибида 0,1 % юрак гликозидлари бор. Ундан 0,05 — 0,057% конвалотоксин, конвалотоксол ва бошқа юрак гликозидлари ажратиб олинган. Булардан ташқари, баргида яна конвалларин сапонини ҳам бўлади. Уруғларида конваллазит топилган. Ўсимлик гулларида юрак гликозидларидан ташқари фарнезол ва ликоптин ажратиб олинган.

Англияда марваридгулнинг сувли дамламаси олтин сув (Аква аура) номи билан узоқ вақтлардан бери асаб билан боғлиқ касалликларни даволашда фойдаланиб келинган. Дори турини олтин сув деб аталишига сабаб, дориворни олтин ёхуд кумуш суви юритилган идишларда сотилганлиги билан боғлиқдир. Бир вақтлар марваридгулнинг кукун билан каштан уруғларининг кукун аралашмаси «шнеберг ҳидлов тамакиси» сифатида киши шамоллаганида, бош оғриғида назла ҳайдовчи восита бўлиб хизмат қилган.

Халқ табобатида марваридгул гуллари асосида тайёрланадиган спиртли тиндирма (настойка) юракнинг қувватсизлигида, иситмали қалтироқда, томир тортишишида 10—15 томчидан ичилади.

Тиббиёт амалиётига марваридгул препаратлари И.П. Богоявленский, И.В.Троицкийлар томонидан (1880 й) киритилган эди.

Ҳозирда марваридгул ўсимлигининг препаратлари юрак касалликларини (чунончи юрак пороги, юрак фаолиятининг сурункали ва жиддий бузилиши, кардиосклероз ва юрак неврози) даволаш учун ишлатилади.

Марваридгул препаратларига марваридгул томчиси, марваридгулнинг қуруқ концентрати, конвалотоксин, коргликон кабиларни киритиш мумкин.

Уй шароитида марваридгулнинг спиртли тиндирмасини тайёрлаш мумкин. Оғзи ингичка шиша идишнинг тўртдан уч қисмига янги узилган марваридгулнинг гуллар шодаси солинади-да, унинг бўғзига қадар 90° ли этил спирти солинади. Идишнинг оғзи пухта беркитилиб, уй ҳароратида икки ҳафта қолдирилади. Сўнгра тиндирма матода сузиб, сиқиб шарбати олиниб, турупи ташлаб юборилади. Шунда сарғиш, шаффоф, марварид гулининг исини бериб турувчи доривор тиндирма ҳосил бўлади. Мазкур настойкадан 10—15 томчидан кунига 3 марта ичилади.

Salvia sclarea L

Зигирак, ҳуттак, русча — шальфей, тожикча — маврак, қозоқча — чатиратка, туркманча — биденек, бодеюк.

Ўзбекистон ҳудудида мармаракнинг бир қатор турлари ўсади ва уларнинг барчаси шифобахш ҳисобланиб, халқ табобати амалиётида кенг қўлланилмоқда.

Мармарак гуллари кўп йиллик, бўйи 50—100 см атрофида бўлган ўт ўсимлик бўлиб, улар лабгулдошлар оиласига мансуб. Пояси тик ўсувчи, сертук, тўрт қиррали. Барги тухумсимон, юраксимон асосли, сертук бўлиб, пояда

қарама-қарши жойлашган. Илдизолди тўпбарглари ва поянинг пастки қисмидаги барглари эса бандсиз бўлади. Гуллари оч пушти бинафша рангли, қисқа бандли, улар поя ва шохларнинг юқори қисмида бошоқсимон доира шаклидаги сохта тўпгулни ҳосил қилади. Гул безчаларидан ўзига хос шилимшиқ ажрагани туфайли ёпишқоқ бўлади. Меvasи — кўнғир-жигарранг тусда, силлиқ, думалоқ шаклли тўрт кўшалок ёнғоқча. Ўсимлик июл-августда гуллайди, мевалари август-сентябрда етилади.

Мармарак Ўрта Осиёнинг тоғли депараларидаги буталар орасида, далалар, воҳалар ва қирларда, кўпинча тошлоқ ерларда ўсади.

Мармаракнинг доривор маҳсулотли унинг барглари, тўпгули ҳисобланади. Одатда ўсимлик гуллаганда унинг доривор маҳсулотлари йиғилиб, қуёш нуридан пана бўлган, ҳаво эркин айланадиган жойларда қуритиб олинади.

Унинг тўпгулларида 0,58% атрофида эфир мойлари, ўтида кумаринлар, флавоноидлар, маълум даражада эфир мойи, сапонинлар, склареол, шунингдек линапилацетат, линалоол, неролидол, цедрен каби моддалар мавжуд.

Халқ табobati амалиётида мармарак ўтининг гуллари ва баргларидан тайёрланган дамлама бронхитлар, пиелит, цистит, гелатит, энтерит, гастроэнтерит, меъда яра касаллиги каби дардларни даволаш мақсадида ишлатилади. Шунингдек мармарак дамламаси билан оғиз бўшлиғи хасталиклари, жумладан стоматитлар, бодомча безларининг яллиғланишида оғиз, томоқни чайиш учун, тери касалликлари ва куйиш билан боғлиқ яраларни даволаш мақсадида ташқи муолажа учун буюрилади. Мармарак гуллари асосида тайёрланадиган дамламалардан юрак ҳаприқиши ва қувватсизликка даво қилиш учун фойдаланилади. Ўсимлик меваларини қовуриб, қон аралаш ичи кетаётган болаларга берилади, янчиб қуқун ҳолига келтирилган меваларни мойга аралаштириб, яра ва бошқаларга уларнинг тезроқ битиши учун суртилади. Мармарак ўти хушбўй, иштаҳани очадиган восита сифатида, шунингдек буйрак касалликлари ва иситма хуружида, жинсий фаолияти сусайган вақтларда ҳам берилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

Маълумотларда қайд этилишича, мармарак турлари халқ табobatiда дамлама кўринишида меъда-ичак касалликларида, юракнинг бежо уришида, сийдик тута билмасликда тавсия этилади. Булардан ташқари мармарак дамламасидан шамоллаш билан боғлиқ хасталикларда, ташналикни қондириш мақсадларида ҳам фойдаланилади (Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, 1976).

Мармаракдан ташқи муолажа сифатида бодомча безларининг яллиғланиши, томоқ оғриғида ўз ўрнида фойдаланиш ҳам мумкин.

Дорихоналарда сотиладиган «Мармарак ўт» («Листья шалфея») ўсимликнинг доривор туридан («Шальфей лекарственный») тайёрланади. Доривор мармарак Ўрта Ер денгизи соҳиллари мамлакатлари, Кичик Осиё, Сурия каби мамлакатларда ҳам ўсади. Уни маданий ҳолда Европа,

АҚШ, Канада, Мадагаскар, Ҳиндистон, Шри-Ланка, Россия, Қирғизистон, Молдавия ва Украинада етиштирилади. Қрим области ҳамда Краснодар ўлкасида ҳам мрамарак етиштирувчи хўжаликлар ташкил қилинган. Дорихона мрамараги замонавий тиббиётда бир қатор хасталикларни даволашда синалган бўлиб, улар гален доривор воситалар ҳисобланади. Меъда шираси камлиги билан боғлиқ бўлган гастрит ҳамда меъда яраси касаллигида ижобий натижа беради (С.Я.Соколов, И.П.Замотаев, 1984). Маълумотларга қараганда, доривор мрамарак терлашни камайтиради, ундан климакс даврида, баъзи иситмалашда, сил касаллигида фойдаланиш мумкин.

Matricaria recutita L.

Русча — ромашка аптечная, қозоқча — қазтабан, форсча — бобуна, арабча — бобунаж.

Доривор мойчечак — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўт ўсимлик бўлиб, бўйи 15—40 см келади. Пояси тик ўсувчи, сершоҳ, ичи ковак. Барги икки марта патсимон ажралган, сегментлари ингичка чизиқсимон, ўткир учли. Поя ва шохчалари узун бандли, саватчага тўпланган гуллар билан тугайди. Саватча четдаги гуллари оқ тилсимон, ўртадагилари икки жинсли, сариқ, найчасимон. Меvasи — силлиқ, узунчоқ, қўнғир яшил тусли писта. Ўсимлик май ойидан бошлаб гуллайди.

Ўсимлик табиий шароитда Ўрта Осиёнинг қаровсиз, бўш ерларида, далаларда, тоғ ёнбағирларида, йўл четларида учрайди. Уни маданий равишда махсус хўжаликларда ҳам етиштирилади.

Ўсимликнинг гулсаватчалари доривор ҳисобланади, гуллари айни гуллаган пайтида махсус мосламалар (чангалловчи) билан йигилиб, соя-салқин жойларда қуритиб олинади.

Гулларида 0,8% гача эфир мойи бўлиб, эфир мойининг таркибига хамазулен, терпен, секвитерпен, спирт-

лар, кадинен, каприлат, нонилат ва изовалерианат кислоталари киради. Гулларидан кверциметрин, прохамазулен, лактонлар, умбеллиферон, герниарин, диоксикумарин, триакантан, никотинат кислота, холин, фитостерин, салицилат кислота, ёғ кислоталари, глицеридлари, аскорбинат кислота, каротин, шилимшиқ моддалар ва елим ажратиб олинади.

Мойчечак гулларидан тайёрланган доривор омиллар меъда-ичак оғриқларини пасайтиради, ичакдаги озуқа моддаларнинг силжишини яхшилади.

Мойчечак таркибидаги эфир мойлари одамнинг ўпкаси, шунингдек тер ва буйрак орқали ажралади. Мазкур аъзолар орқали эфир мойлари ажралганда уларнинг фаолиятини уйғунлаштиради. Шу боисдан ҳам одам терлайди, сийдик ажралиши кучаяди, бронх-безларининг фаолияти ошади.

Доривор мойчечак омиллари энгил сурги, тер ва ўт ҳайдовчи, оғриқ қолдирувчи, юмшатувчи, спазма ва қорин дам бўлишидан холи қилувчи восита сифатида кўпинча болаларда учрайдиган меъда-ичак касалликларида тавсия этилади (П.П.Голишенков, 1971).

Мойчечак гуллари асосида тайёрланган янги қайнатма билан яра ва жароҳатлар ювилади. Кўз яллиғланганда мазкур қайнатмадан жомча сифатида фойдаланилади.

Мойчечак гуллари билан тенг миқдорда бўзноч гуллари аралашмаси асосида тайёрланадиган дамлама са-

риқ касали, меъда спазмаси, шамоллаш билан боғлиқ бўлган хасталикларда ижобий натижа беради.

Мойчечак гуллари ҳамда қашқарбеда ўтининг тенг аралашмаси юмшатувчи йиғма сифатида танилган бўлиб, ундан эт узилиши, лат ейиш ҳамда артрит азиятларида бозиллатма (припарка) сифатида фойдаланилади. Бунинг учун 3—5 ош қошиқ кўрсатилган аралашмадан олиб, то бўтқа кўринишига киргунча қайноқ сув қўшиб аралаштирилади. Сўнгра тоза қалин матога ўраб иссиқ ҳолида оғриётган жойга босилади. (А.Я.Скляревский, И.А.Губанов, 1968).

Халқ табобатида мойчечак қайнатмаси шарбати билан юз ювилади. Бу эса юзни тиниқлаштириб, терини майинлаштиради. Айрим қизлар мойчечак қайнатмаси билан сочларини ювадилар, бунда соч тилларанг жозибали кўринишга эга бўлади (бунинг учун 4 ош қошиқ миқдоридан мойчечак гуллари олиниб, 1,5 л сув билан 5 минут қайнатилади).

Мойчечакдан замонавий тиббиётда меъда -ичак (ичак ёпишиб қолганда), ич кетганда, гинекологик касалликларни даволашда ҳамда тер ва ел ҳайдовчи дори сифатида фойдаланилади. Шунингдек мойчечак гули юмшатувчи антисептик ва яллиғланишга қарши (оғиз, томоқ чайқашда, шифобахш обзан ҳамда ҳуқна қилишда) қўлланилади.

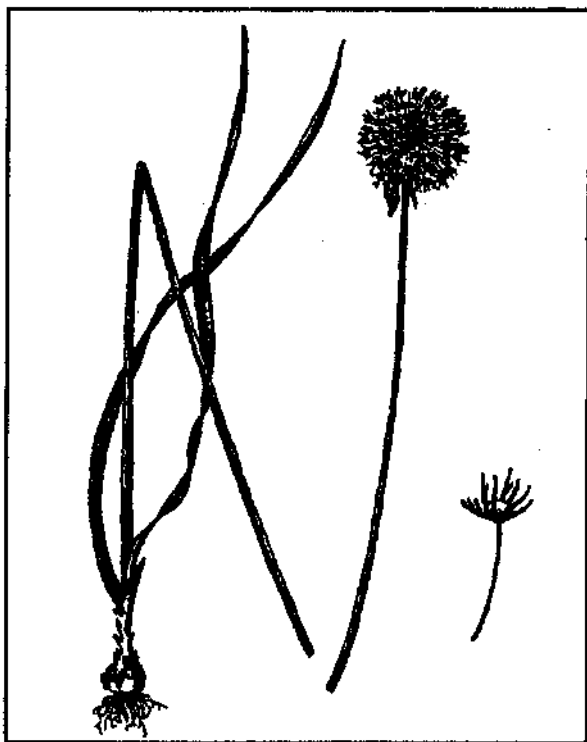
Доривор мойчечак гулидан тинчлантирувчи, юмшатувчи, ел ҳайдовчи йиғма чойлар чиқарилади.

Мойчечак гулидан куйидагича доривор маҳсулот тайёрланади. Ўсимлик қийғос гуллаганда унинг тилсимон гуллари юқорига қараган бўлиб, тўлиқ гуллаган даврида горизонтал ҳолатга ўтади. Гуллаб бўлганидан сўнг тилсимон гуллари пастга қараб йўналади. Ана шу вақтда найчасимон гулларда мева ҳосил бўла бошлайди. Саватчалардаги гуллар айни гуллаган вақтида улар таркибида эфир мойи энг кўп бўлади. Шу боисдан маҳсулотни ана шу даврда тайёрлаш тавсия қилинади. Саватчалар қўл билан юлиб ёки халтачали маҳсус воситада қирқиб олинади. Йиғилган гулсаватчалар бегона аралашмадан тозаланганидан сўнг салқин жойларда ёки маҳсус қуритгичларда (сушилка) 40 ° дан юқори бўлмаган ҳароратда қуритиб олинади.

Русча — лук мотор.

Мотор пиёзи Фарбий Тянь-Шандаги эндем ўсимлиги бўлиб, поясининг узунлиги 30—40 см, баъзан эса 50 см гача етадиган кўп йиллик пиёзли ўт. Пиёзи майда, юмалоқ, деярли шарсимон бўлиб, диаметри 2 см. Қобиғи тўқ кулранг, нафис. Барглари 2 та, баъзан 4 та гача боради, кенг қалами, учи тўмтоқроқ. Гулбанди гулқўрғонидан 2—4 баробар узун, гулолди барги йўқ. Гулқўрғон бўлакчалари пушти ёки тўқ пушти ранг, ўткир учли, узунлиги 5—7 мм, гуллаш даврининг охирига бориб буралади. Чангчи иплари

гулқўргонидан узунроқ, кўсаги уч бўлакли, япасқисимон. Май ойида гуллаб, июлда меваси етилади.

Мотор пиёзи Чотқол ва Пском тизмаларида тарқалган, тоғларнинг ўрта ва юқори ёнбағирларида, дарахт ва бутазорлар орасида, майда зарра тупроқли кичик майдонларда тўп-тўп бўлиб ўсади. Ҳаётда мотор пиёзи уруғидан ва вегетатив йўл билан кўпаяди.

Мотор пиёзининг пиёзбошиси доривор ҳисобланади.

Ўсимликнинг кимёвий таркиби ҳали тўла ўрганилмаган. Пиёзбошиси таркибида органик кислоталар, дармондорилар, фитонцидлар бор.

Мотор пиёзи озиқ-овқат маҳсулоти сифатида димлама, ош юзасига босишдан ташқари кўкатли чучвара, сомсаларга қўшилади. У тансиқ, хуш кайфият бахш этувчи неъмат бўлибгина қолмасдан, халқ табobati амалиётида ўпка касалликларини даволашда, ниҳоятда озиб кетишда мадад берувчи омил сифатида ҳам тавсия этилади. Мотор пиёзли таомлар кўнгилочар, ейишли бўлиб, иштаҳага барака беради, ичак йўлини равон қилади, тоқ безларининг яллиғланишига эмлик қилиб, жинсий қувват бағишлайди.

Кези келганида шуни ҳам айтиш керакки, мотор пиёзи бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби» га киритилган бўлиб, ноёб неъматга айлангани сабабли бу наботот намунасининг ишқибозлари жуда кўпайиб кетган.

Ўзбекистон «Қизил китоби» нинг 151 қайдномасида мотор пиёзини Чотқол биосфера қўриқхонасида назорат остига олиниши лозимлиги айтиб ўтилган.

*Rosa canina L. Rosa Fedtschenkoana Rgl.
Rosa Beggeriana Schrenk.*

Итбурун, русча — шиповник, тожикча — хоргул, гулбутта, гулоби, насрин, хуч, қозоқча — итмурун, туркманча — хамирча.

Наъматак турлари атиргулдошлар оиласига мансуб бутасимон ўсимлик бўлиб, баъзи турларининг бўйи 6 м гача бориши мумкин. Пояси эгилувчан, тиканли, ялтироқ, қўнғир-қизил, ёш новдалари бир оз яшил ёки қўнғир-яшил туслидир. Барглари тоқ патли мураккаб, пояда банди билан кетма-кет ўрнашган. Мураккаб барглари тухумсимон бўлиб, четлари аррасимон қиррали. Қўшимча барглари банди билан бирлашиб кетган ҳам бўлиши мумкин. Ўсимлик гуллари йирик якка ёки 2—3 тадан шохчаларда ўрнашган. Гултожи оқ, қизил, пушти, тўқ қизил, сариқ бўлиши мумкин. Меваси — гул ўрнида таркиб топувчи ширадор сохта мева.

Ўзбекистон ҳудудида наъматак турлари асосан май ойларидан бошлаб бутун ёз давомида гуллайди, меваси эса июл ойларидан то кеч кузга қадар пишиб етилади. Наъматак мевалари турларига қараб катта-кичиклиги, вазни ва

ранги билан фарқ қилади. Шунингдек наъматак хиллари новда пўстлогининг кўриниши, тикондорлиги билан ҳам ажратилиши мумкин.

Наъматаклар табиий ҳолда тоғ ёнбағирларида, дарё, жилга, сой бўйларида, 1000—2200 м баландликда учрайди. Наъматак маданий равишда боғ-боғчаларда, экинзорлар четларида, ихота сифатида ҳам ўстирилади. Наъматак ниҳоли иккинчи-учинчи йиллардаёқ қийғос гуллаши, мева бериши мумкин.

Наъматакнинг доривор маҳсулоти — меваларидир.

Наъматак мевалари таркибида кўп миқдорда С витамин бўлади (4—8%, баъзан 18 % гача боради), шунингдек Р, К, В витаминлари, каротинлар билан бирга флавоноидлар, органик кислоталар (олма кислотаси 1,8—2 % гача, лимон кислотаси 2 % атрофида), қандлар эса 8—18,5 %, пектин 11 %, 0,01—0,05 % эфир мойларини сақлайди. Мева уруғлари таркибида 8,5—16 % қурийдиган ёғлар бўлади. Ўсимлик баргларида ҳосил бўладиган бўзғунчаларда 12—80 % танин моддаси аниқланган. Бу моддадан саноат миқёсида «танальбин» ҳамда «танофром» препаратлари чиқарилган эди. Наъматак меваларида бир қанча маданий унсурлар бўлади. Калий, темир, марганец, фосфор, кальций, магнийлар шулар жумласидандир.

Наъматак мевалари халқ табobati амалиётида қадим замонлардан бери шифобахш неъмат сифатида қўлланиб келинади. Тожикистоннинг маҳаллий аҳолиси наъматак мевалари қайнатмаси бўлмиш «хулулоб»ни яллиғланишга қарши, пешоб ҳайдовчи омил сифатида қўллаб келадилар. Наъматак илдизлари асосида тайёрланадиган қайнатмадан жигар, меъда-ичак йўли касалликларида фойдаланадилар. Ўсимлик баргларида ҳосил бўладиган шифо моддалари ични қотирувчи восита сифатида тавсия қилинади. Тожиكلар наъматак гулларида «мураббо гулхор» номи билан юритилувчи мураббо тайёрлайдилар. Мазкур ширинлик юрак, жигар ва меъда фаолиятини яхшиловчи восита сифатида тавсия этилади.

Халқ табobatiда наъматакли дамламалар ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида фойдали восита бўлиб ҳисобла-

нади. Наъматак гулларида тэйёрланган дамлама билан кўзларни ювиш, докани намлаб қўйиш кўзнинг асоратланишидан муҳофаза қилади. Наъматак меваларидан тэйёрланган дамлама ўпка сили, жигар, ўт пуфаги яллиғланиши, ичак, буйрак, қовуқ касалликларини даволашда синалган даво ҳисобланади.

Наъматак меваларидан тэйёрланадиган қайнатма қон тўхтагувчи, иситма туширувчи омил сифатида ҳам истеъмол қилинади.

Доривор маҳсулот сифатида наъматакнинг нафақат мевалари балки, гуллари, барги ҳатто илдизлари ҳам ишлатилади. Халқ табобатида наъматак илдизларидан тэйёрланадиган қайнатма қовуқ ҳамда буйракка тош келиб, оғриқ берганда ичилса дардга анчагина малҳамлик қилади.

Наъматак меваларининг дамламаси одамнинг тинкаси қуришида, бедармонликда, камқонликда ижобий натижа берадиган синалган омиллардан ҳисобланади. Дамлама болаларда кузатиладиган майда тошмаларни, йирингли-септик касалликларни, ўткир юқумли касаллик, қизилча (скарлатина), терлама (тиф) ва бошқа касалликларни даволашда ишлатилади. Наъматак гулларида жомча сифатида фойдаланилса, кўз шамоллаши билан боғлиқ бўлган касалликларга даволик қилади. Наъматак дамламаси асл асал билан юқори нафас йўллари яллиғланишида, изтиробли йўталда таскин берувчи, даволовчи омил бўлиб хизмат қилади.

Замонавий тиббиётда ҳам наъматак мевасидан тэйёрланган дамлама, экстракт ва шарбат (хўл мевасидан олинган), тугма дорилар ҳамда унинг саноат миқёсида чиқариладиган «Холосас» каби доривор воситаларидан фойдаланилади. Мазкур дорилар авитаминоз хасталиги, атеросклерозни даволашда, ўт ҳайдаш мақсадида тавсия этилади.

В.Куликов келтирган маълумотларга қараганда, ўсимлик меваларидан тэйёрланган доривор воситалар антисептик, умумдармон бағишловчи, атеросклерозда даво бўлувчи дори сифатида ишлатилади. Наъматак меваларида Р витаминлар йиғиндиси бўлганлиги туфайли у майда қон то-

мирчаларининг эгилувчанлигини ошириб, уни мустаҳкамлайди.

В.В.Лебедевнинг маълумотларига кўра, наъматак илдизи асосида тайёрланган қайнатма овқат ҳазм қилиш органлари фаолиятини уйғунлаштириб, унинг ферментатив фаолиятини меъёрига келтиради.

Наъматак доривор воситалари инсон организми учун хавфли бўлган юрак-тож томирлари атеросклерозида яхши фойда қилиб, холестерин миқдорини камайтириши ҳақида маълумотлар бор (А.Д.Турова, 1974). Шунингдек наъматак ўт пуфаги касаллиги — холециститда ҳамда ўт ажралиши ёмонлашганда ижобий натижа беради.

В.Каримов ва Шомахмудовларнинг ёзишларига қараганда, нефрит, гепатит, холецистит, энтерит, бавосил, меъда яраси касалликларида ҳам фойдали манба ҳисобланади.

Саноат миқёсида наъматак уруғларидан мой олинади, бу мой бир қанча тери касалликлари, трофик яралар (битиши қийин бўлган яралар), яралли колит касалликларини даволашда ишлатилади.

Наъматак таркибида мавжуд бўладиган салмоқли миқдордаги С витамини (аскорбинат кислота) организмнинг зарарли омилларга қаршилигини кучайтиради, бундан ташқари унинг паришонхотирликка қарши таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган.

Ҳозирда наъматак меваларининг ўзи ёхуд бошқа доривор гиёҳлар билан биргаликдаги аралашмаси дорихоналарга чиқарилмоқда.

Уй-хонадон шароитида наъматак меваларидан қайнатма тайёрлаш учун оғзи ёпиладиган идишга 2 стакан сув қуйилади ва 1 ош қошиқ майдаланган (ёнғоқчаларидан холос этилган) меваларидан солиб, 10 дақиқа қайнатилади, сўнгра бир кеча-кундуз давомида қолдирилади. Қайнатма доқада сузилгач, унга шакар қўшиб таъми яхшилашни мумкин. Шарбатдан кунига 3 маҳал овқатланишдан олдин ярим стакандан ичилади.

Наъматак билан қорақанд меваларидан шифобахш дамлама тайёрлаш мумкин. Бунинг учун 2 хил меванинг омух-

та аралашмасидан 20 г олиб, устига 2 стакан миқдорда қайноқ сув солинади-да, бир соат давомида бирор мато билан ўраб дамлаб қўйилади. Сўнгра шарбати сузилиб, унга таъбга қараб шакар қўшилади. Дамламадан кунига 3—4 маҳал ярим стакандан истеъмол қилинади.

Наъматак гулларидан бир чой қошиқ миқдорида олиб, устига бир стакан сув қўйилади-да, 20 дақиқа енгил аланга устида қайнатилади, кейин ўз тоби билан совугунча дамлаб қўйилади ва сузиб олинади. Шарбатини кўзни ювиш учун ишлатилади.

Ungernia Severtzovii (Rgl.) B.Fedsch Ungernia Victoris Ved.

Қорақовук, русча — унгерния Северцова, тожикча — жавак. Виктор омонқораси, русча — унгерния Виктор.

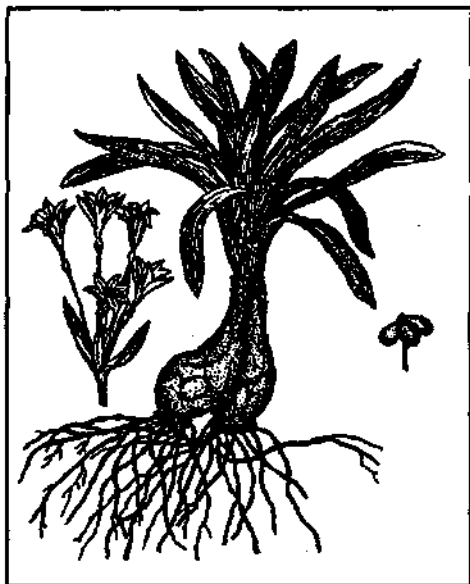
Северцов омонқораси чучмомадошлар оиласига мансуб кўп йиллик ер ости пиёзбошиси бўлган ўт ўсимлик бўлиб, пиёзи қора ёки қора-қўнғир рангли қобиқлар билан ўралган. Гул ўқи барглари қуригандан сўнг ўсиб чиқади. Илдизолди барглари чизиқсимон, 4—10 дона. Гуллари қизил гишт рангли, гул ўқи учиди оддий соябонга тўпланган. Меваси пишганда очиладиган кўсак, кенг юраксимон, очилиш қобиқлари бор, уруғлари қора «қанотли». Ўсимлик июл ойида гуллайди, меваси августда пишади.

Северцов омонқораси Тянь-Шан тоғларининг ўрта қисмида, майда тош-тупроқли қияликларда ўсади. Ўсимликнинг пиёзбошиси, мевалари доривор ҳисобланади, пиёзи кузда, меваси ерга тўкилганидан кейин қовлаб олинади. Ўсимлик пиёзи таркибида алкалоидлар, сапонинлар, шиллиқ моддалар, органик кислоталар, эфир мойи ва бошқа бирикмалар бўлади. Алкалоидлар йиғиндисидан унгерин, ликорин, галантамин каби алкалоидлар ажратиб олинади.

С.С.Сахобиддиновнинг маълумотларига қараганда, Северцов омонқорасининг пиёзбошлари халқ табобатида, жумладан маҳаллий аҳоли томонидан қўр ва қулда кўмиб пиширилгани чипқон, хўппоз каби яраларга қўйилган.

Ўз даврида ибн Сино Северцов омонқораси пиёзани куриптиб, туйиб, талқони билан яраларни ва чипқонни даволаган.

Тиббиётда Северцов омонқораси пиёзидан ажратиб олинган ликорин алкалоидининг қон босимини пасайтириш, гипотензив (умумий тинчлантириш) балғам кўчириш, катта дозада кустириш таъсирига эга эканлиги

текширишлар натижасида аниқланди (Х.Холматов, З.Ҳабибов, Н.Олимхўжаева, 1991).

Виктор омонқораси ҳам чучмомадошлар оиласига мансуб кўп йиллик, пиёзбошли ўт ўсимлик бўлиб, бўйи 20—25 см га етадиган, пиёзининг эни 4—7 см, қорамтир-қўнғир рангли, кўп қаватли қобиклар билан ўралган. Барглар 7—10 та, қалами кўкимтир силлиқ. Гулпояси август ойида, барглари қуриб кетганидан сўнг ўсиб чиқади. Тўпгули соябонсимон, 4—7 гулли. Кўсакчаси кенг юраксимон паллади. Август ойида гуллаб, сентябрда меваси етилади.

Ҳисор тизмасида, Чўлбайир тоғларида, Хонақасув дарёсининг юқори қисмларида тарқалган. Маълумотларга қараганда, Жанубий-ғарбий, Помир-Олой тизмасидаги ареали жуда қисқариб бораётган камёб, эндем ўсимлик. Одатда Виктор омонқораси тоғларнинг ўрта қисмида майда жинс тупроқли ёнбағирларида, дараларда ўсади.

Виктор омонқорасининг барги ва пиёзи доривор ҳисобланади. Йиғилган маҳсулотларни қуриптиб ёки қуритмасдан алкалоидлар олиш учун корхоналарга юборилади.

Виктор омонқораси таркибида алкалоидлар, крахмал, эфир мойи бор. Жумладан, ўсимлик барги таркибида 1 % гача, пиёзида 0,9 % атрофида ва илдизида 1,8—2,55 % гача алкалоидлар аралашмаси бўлади. Аралашмадан галантамин, ликорин, тацеттин, панкреотин ва бошқа моддалар ажратиб олинади.

Виктор омонқорасининг пиёзлари Северцов омонқораси каби халқ табobati амалиётида чипқонларга қўйиб, яраларни йиринглардан тозалаш учун ишлатилади.

Академик С.Ю.Юнусов ва Х.А.Абдуазимов шогирдлари билан биргаликда омонқора-қорақовуқ (унгерния) ўсимлиги турларидан галантамин алкалоидини ажратиб олдилар. Ҳозир галантамин алкалоидини Тошкент Фармацевтика заводида Виктор омонқораси ўсимлигининг барги ва пиёзидан олинмоқда.

Шу нарсани қайд этиб ўтиш лозимки, Виктор омонқораси ноёб турга айланиб қолганлиги туфайли Ўзбекистоннинг «Қизил китоби» га киритилган. Шу боисдан ҳам бу ўсимликни муҳофаза этиш ундан режали равишда фойдаланиш, иложи борича экиб ўстириш катта аҳамият касб этади.

Korolkowia sewerzowii Rgl.

Русча- корольковия северцова, қозоқча- таңалчи.

Олғи кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, пиёзбошининг диаметри 3—4 см келади. У ботиқсимон-шарсимон, сариқ. Пояси тик ўсувчи, силлиқ, ўртасидан барглар чиқарган бўлиб, бўйи 20—50 см келади. Барглари поячада навбатма-навбат жойлашган, пастдагилари қарийб қарама-қарши, ярим пояни ўраб турувчи, кенг тухумсимон ёки овалнаштарсимон. Гуллар тўплами — кўп гулли шингилни ҳосил қилади, гуллари сариқ-яшил, узунлиги 2—2,5 см, меваси йирик кўп уруғли қутича, катталиги 4,5 см, эни 3,5 см келади. Ўсимлик апрел ойининг бошларида гуллайди.

Ўрта Осиёдаги Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғларининг тоғ олди минтақаларидаги шағалли-тошлоқли жойларда ўсади.

Ўсимликнинг пиёзбошисини истеъмол қилса бўлади. Пиёзбошисидан маҳаллий аҳоли доривор сифатида ҳам фойдаланади. С.С.Сахобиддиновнинг ёзишига қараганда олги кучли терлатувчи хусусияти билан ажралиб туради.

Tussilago farfara L.

Кўка, ўгайона, русча — мать и мачеха обыкновенная, қозоқча — очейшеп, иман жапрақ, қирғизча — эгей эне, тожикча — сапали шутур, арабча — хашишатил суол.

Оққалдирмоқ — кўп йиллик, бўйи 25 см гача борадиган ўт ўсимлик. Илк баҳор дамлари илдизпоядан гул ҳосил қилувчи бир нечта шокланмаган пояча беради. Пояча ўз навбатида қизғиш тусли баргчалар билан қопланган бўлади, унинг энг юқорисида эса гул тўплам шаклланган. Ўсимликнинг меваси етилгандан сўнг, поя қуриydi. Шундан сўнг узун бандли илдизолди барглар ўсиб чиқади. Илдизолди тўпбаргларнинг кўриниши юмалоқ ёки тухумсимон, нотекис ўйилган, тишсимон қиррали ва узун бандли, баргининг пастки томони сертук, оқиш юқори томони эса яшил, туксиз бўлади. Ўсимлик гуллари сариқ бўлиб саватчага тўпланган, меваси — учмали писта.

Оққалдирмоқ хили кўп учрайдиган ўсимлик бўлиб, у Европа, Шимолий Африка, Осиё ва Шимолий Американинг бир қатор худудларида, ҳамдўстликдаги аксари давлатлар, Ўрта Осиёнинг зах ерларида, дарё, ариқ, жилга ёқаларида ҳамда тоғ этакларида, шунингдек экинлар орасида бегона ўт сифатида учрайди.

Одатда оққалдирмоқ ўсимлигининг барги, гули йиғилади. Ўсимлик гуллаш олдида гул саватчаси билан бандсиз қилиб қирқиб олинади. Барги ёз ойларида барг бандининг ярмидан узиб олинади. Йиғилган гул ва баргларни салқин ерга юпка ёйиб қуртилади.

Ўсимлик барглари таркибида аччиқ гликозидлар, цистестерин органик асосга эга бўлган олма, узум, гал кислоталари, сапонинлар, каротиноидлар, С витамини, полисахаридлар (инулин, декстрин), минерал тузлар мавжуд бўлса, гулларида фарадион, арнидиол, тараксантин, стигмастерин, фитостерин, н-гептоказан, ошловчи моддалар, эфир мойлари мавжуд.

Абу Али ибн Сино оққалдирмоқ асосли дори турларини ширинча касалига даво, истисқо, кўкрак оғригида, нафас олиш қийинлашганда, балғам кўчирувчи восита сифатида тавсия этган. Шунингдек, ўсимлик баргининг кукуни нафас қисиши, ҳансираш ва нафас олиш қийинлашганда чекиш мумкинлигини кўрсатиб ўтган. Сархил барг

ширасини, шунингдек, илдиз шарбатини безгак ва ўпка сили касалликларида, ўт ҳайдовчи, терлатувчи омил эканлигини айтади. Янги узилган баргини эзиб, яра ва чипқонларга боғлаш фойдалилигини кўрсатади.

Халқ табobati амалиётида оққалдирмоқ барги ва гулларидан тайёрланган дорилар синалган даволардан бўлиб, аксарият нафас йўллари касалликларида қўлланилади.

Ўсимлик барглари ёхуд гулларидан тайёрланган дамлама меъда-ичак, буйрак, ўт пуфаги, юқори нафас йўллари яллиғланиши касалликларида қўлланилади (Х.Х.Холматов, З.Х.Ҳабибов, 1976).

Болгарияда оққалдирмоқ баргларидан меъда-ичак йўлларининг яллиғланишида, иштаҳа йўқлигида, тери касалликларида мулойимлаштирувчи омил сифатида фойдаланади. Барглари асосида тайёрланган қайнатма ёхуд барглар эзилмаси оёқ ва веналарнинг яллиғланишида фойдали ҳисобланади.

Польша ва Германияда оққалдирмоқ нафас йўллари шамоллаганда, йўталда, овоз бўғилишида, танглай яллиғланиши ва караш тортишида, зотилжам, бронхитда шифоли манбалардан ҳисобланади.

Ўсимлик гуллари асосида тайёрланган дамлама изторибли йўтал малҳами бўлиб хизмат қилади. Барглари-нинг экстракти қиём билан бирга одамга дармон бағишловчи воситадир, у грипп касаллигини даволашда ҳам самарали ҳисобланади (К.У. Ушбаев, И.И. Курамисова, В.Ф. Аксенова, 1975).

Оққалдирмоқ ва газандаўт баргларидан тенг миқдорда олиб аралаштириб, ундан қайнатма тайёрлаб бош ювиландиган бўлса, сочининг бемаврид тўкилишига хотима бериши билан бирга, қазғоқланишдан халос этади (П.П. Голишенков, 1971).

Замонавий тиббиётда оққалдирмоқ ўсимлиги асосида тайёрланган дамламадан юмшатувчи, балғам кўчирувчи дори сифатида фойдаланилади. Саноат миқёсида оққалдирмоқ ўти қадоқланган ҳолда ҳамда йиғма чойлар кўри-нишида чиқарилади.

Уй шароитида оққалдирмоқ баргларида ёки тўпламларидан қуйдагича дамлама тайёрлаш мумкин. Бир литр қайнаб турган сувга қуритилган ва майдаланган баргдан ёки гулдан 20 г олиб дамланади, сўнгра доқада сузиб олинади. Мазкур дамламадан маъда ва ичак яллиғланишида, шунингдек, буйрак касалликларини даволашда кунига 4 маҳал ярим стакандан истеъмол қилинади.

Оққалдирмоқ доривор маҳсулотларини тайёрлашда қуйдагиларга эътибор берилади. Ўсимлик гуллаш арафасида гули саватчаси билан бандсиз қирқиб йиғилади.

Янги сиқиб олинган ўт сувини 1 ош қошиқ миқдоридан кунига 3 маҳал ичилади. Тумовда бу ўт шарбатини бурунга томизиш ҳам мумкин.

Қуритилган ўт баргини майда янчиб, шамоллаш касалликларида ярим чой қошиқдан кунига 2 маҳал ичиш тавсия этилади.

Aconitum talassicum

Русча - аконит таласский.
Бўйи 1,5 м га етадиган, кўп йиллик, туганак илдиз пояли ўт. Илдизпояси туганакларининг ёнма-ён қўшилишидан ҳосил бўлган. Поялари оддий, тик ўсувчи. Поянинг юқори қисмидаги барглари бандсиз, қолганлари бандли, япроғи асосигача йирик бўлақларга ажралган. Гуллари поянинг юқори қисмида ўрнашган, йирик шингил ҳосил қилади, кўкимтир. Июнь-июлда гуллаб, июл-август ойларида меваси етилади. Уруғидан кўпаяди.

Ўсимлик Писком, Чотқол, Фарғона, Туркистон, За-
рафшон, Ҳисор тизмаларида тарқалган. Тожикистон ва
Қирғизистонда ҳам учрайди. Оқ парпи торларнинг ўрта ва
юқори қисмларидаги нам ерларда ва ёнбағирларидаги бу-
лоқларнинг атрофларида ўсади. Баъзан булоқ бўйларида
кичик парпизорлар ҳосил қилади.

Оқ парпи жунгар парписи хусусиятларига ўхшаш.

Оқ парпи Тянь-Шань ва Помир-Олой тизмасидаги сон
жихатдан қисқариб бораётган, ареали бўлинган эндем
ўсимлик. Оқ парпи Ўзбекистон Республикаси «Қизил ки-
тоби»га киритилган. Чотқол, Зомин кўриқхоналарида ва
Халқ боғида ўстирилади. Мазкур ўсимликни муҳофаза этиб,
уни кўпайтиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

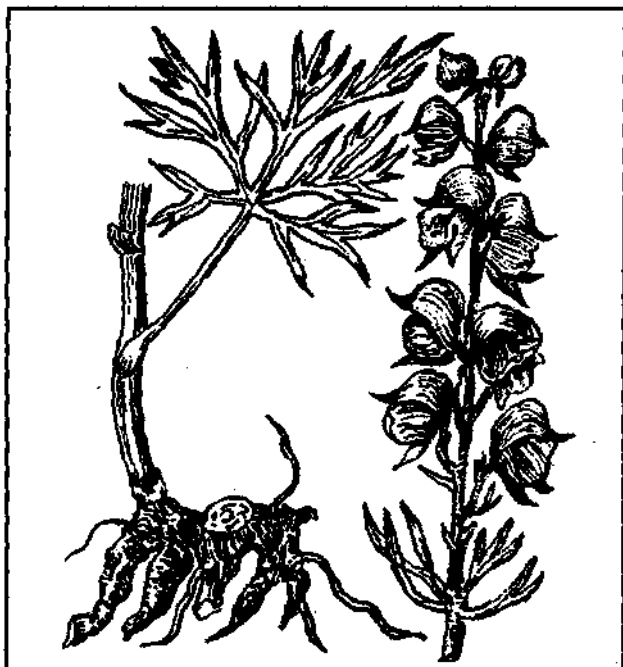
Парпи

Aconitum Soongaricum Stapf.

Русча — борец, аконит джунгарский, қирғизча — у-
кургашин, форсча — парпи, арабча — биш.

Жунгар парписи айиқтовондошлар оиласига мансуб,
кўп йиллик ўсимлик бўлиб, бўйи 70-130 см гача етади.
Пояси тик ўсувчи, туксиз юқори қисми туклар билан қоп-
ланган. Барги оддий, устки томони тўқ яшил, пастки то-
мони эса оч яшил, қаттиқ, асос қисмигача панжасимон
ажралган (ҳар бир бўлаги яна 1—3 бўлакчаларга ажралган)
бўлиб, пояда банди билан кетма-кет ўрнашган. Гуллари
шингилга тўпланган. Гули қийшиқ, гулқўрғони тожсимон.
Косача барги 5 та, кўк-бинафша, тож барги 2 та нектар-
ник шаклида редуцияланган, оталиги кўп сонли, оналиги
3 та. Меваси — кўп уруғли, 3 баргча. Ўсимлик июл-августда
гуллайди. Ўсимликнинг барча қисми заҳарли.

Ўрта Осиё жунгар парписи, талас парписи, қоракўл
парписи номи билан юритиладиган турлари ҳам бор. Қо-
ракўл парписи жунгар парписига жуда ўхшаш бўлиб, барг
бўлақларининг ингичка чўзиқсимон бўлиши билан фарқ
қилади.

Парпининг турлари Тянь-Шань тоғларидаги сув бўйларида, тоғдаги нам ўрмонларда ва қирғиз Олотовининг бағриларида учрайди.

Ўсимликнинг илдиз туганаги кузда қовлаб олинади, майда илдизларидан, тупроқдан тозалаб, совуқ сувда ювилади ва қуритиб олинади.

Илдиз туганак таркибида 1,5 % гача алкалоидлар (жумладан 0,60% аконитин, 0,24 % зонгорин ва 0,01 % моноацетилзонгорин) бўлади. Алкалоидлардан ташқари, бу ўсимликнинг туганакларида крахмал ва органик кислоталар бор.

Олимлардан В.Каримов ва А.Шомахмудовларнинг келтирган маълумотларига қараганда, қирғиз халқ табобатида парпи туганакларини қимиз ёки қайноқ сувга дамлаб қўйиб, сил, беланги, бош оғриқларига даво сифатида ишлатилади. Гоҳида майда тўғралган парпи туганакларини беморга ичириладиган қайноқ гўшт шўрвага ҳам қўшилади.

Парпи туганакларидан хавфли ўсмалар ва лимфа безлари силига даво сифатида ҳам фойдаланилади. Парпи туганаклари спиртга солиб қўйилиб, радикулит, невралгия, ревматизмда оғриқни қолдирадиган ва чалғитадиган дори ўрнида ишлатилади. Бунинг учун таркибида парпи тиндирмаси (тинктураси) бўлган акофит препаратидан фойдаланилади.

Хитой табобати амалиётида бу ўсимликнинг бир тури зотилжам, невралгия, ревматик оғриқлар, рақда, шунингдек тиришиш билан бирга ўтадиган касалликларда кўп қўлланилади. Тангачали темиртки ва қичима касалликларида ҳам ишлатилади.

Ҳ.Холматов ва З.Ҳабибовларнинг ёзишича, парпи ўсимлигининг препарати оғриқ қолдирувчи модда сифатида бод, невралгия, тиш оғриғи, шақиқа ва бошқа касалликларда терига суртилади.

Маълумотларда парпи турларининг фармакологик таъсирида фарқ йўқ.

Парпи ўсимлигининг препаратлари ниҳоятда заҳарли бўлганлиги сабабли кейинги вақтларда камроқ ишлатилади.

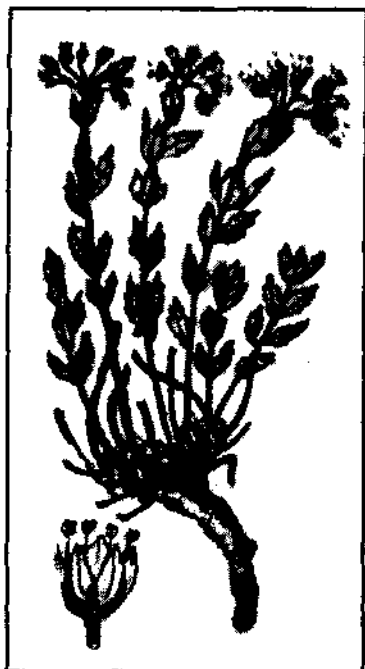

Rhodiola rosea L.

Олтин илдиз, русча — родиола розовая, золотой корень.

Пушти ранг родиола кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, қисқа тўғри, эгри-бугрили илдизпоя ва кўпдан-кўп илдизчаларига эга. Илдизлар ташқи кўринишдан ёмби-тиллаланган, синдирилганида ёрилган жойлар заъфарон тусли бўлади. Поялари бир нечта, улар тик турувчи, шохланган, буй узунлиги 30 см атрофида, қалинлиги 4—6 мм чамасида бўлиши мумкин. Барглари шарбатли, яшил, чўзиқ тухумсимон кўринишга эга ёки кунгура-эллипс қиёфасида, учли. Гуллари майда, сариқ, 4—5 бўлакли бўлиши мумкин. Улар қуюқ қалқонсимон бўлиб, поя учларида жойлашган

бўлади. Ўсимлик июн-июлда гуллаб, уруғлари июл-августда етилади.

Родиола асосан, Олтой, Урал ҳамда Приморье ўлкасининг баланд тоғларида, Курил ороллари, Сахалинда ўсса-да, бизнинг тоғларимизда ҳам учраб туради.

Одатда родиоланинг илдиз ва илдизпоялари доривор маҳсулот ҳисобланиб, улар ўсимликнинг уруғлари етилганидан сўнг ковлаб олинади, тупроқдан тозаланиб, совуқ сувда чайилгач, ҳаво эркин айланадиган пана жойларда қуритилади.

Родиоланинг илдизларидан 2 та кристаллик модда ажратиб олинган: — аксифе-

нил — этанол ёки — тирозол ва унинг гликозиди — оксифенил — глюкопиранозолил — этанол ёки радиолизид. Ўсимликнинг тетиклаштирувчи хусусияти ушбу моддаларнинг таъсирларидан деб ҳисобланади. Таъсирчан моддаси радиолизид ва салидозиддир. Ўсимликнинг ер остки қисмида лактонлар, эфир мойлари, галл, қаҳрабо, лимон кислоталари борлиги аниқланган (А.С.Саратиков, 1974,1975).

Маълумотларда қайд этилишича, родиола халқ табобати амалиётида бундан 400 йиллар муқаддам қўлланиб келинган. Уни асосан меҳнат фаолиятини оширувчи омил сифатида ишлатилган. Шикорга чиқишдан олдин, жуда ҳориган, чарчаган пайтларда ўсимлик илдизини арокда тиндирма қилиб фойдаланилган. Булардан ташқари родиолали тиндирма асаб хасталикларида, меъда дардларида қувват бағишловчи, алаҳсирашда, золотухада, бачадондан кучли қон кетишида синалган даво ҳисобланган. Ўсимлик

Ўти асосида тайёрланидиган қайнатма кўз шилпиғи, трахома касалликларига қарши восита сифатида фойдаланилган.

Замонавий тиббиётда родиола препаратларига катта эътибор берилмоқда. Родиоланинг нечоғлик шифобахш ўсимлик эканлигини Томск тиббиёт институтининг олимлари илмий-тадқиқот натижалари асосида таъриф этмоқдалар. Родиола ва унинг препаратлари тетиклаштирувчи антигипнотик таъсир кучига эга бўлиб асаб тизимига, биринчи навбатда бош мия пўстлоқларига яхши таъсир кўрсатади. У ўзининг таъсир кўлами билан афсонавий, барчага маълум бўлган жень-шень илдизи ҳамда элеутерококк билан рақобат қила олади. Бу гуруҳдагилар эса адаптогенлар номи билан юритилиб, организмнинг ташқи муҳитнинг нохуш таъсирларига қарши курашишини орттиради. Родиола препаратлари одамнинг ақлий фаолиятини яхшилайдди, миани пешлашга ёрдам беради, бош мия пўстлоқларининг фаолиятини яхшилаб, асабга (неврозларда) ижобий таъсир кўрсатади. В.Куликовнинг берган маълумотларига қараганда, родиола препаратлари левзей ва бошқа номдор ўсимлик намуналаридан кучли бўлиб, сунъий стимуляторлардан бир қатор афзалликлари билан ажралиб туради. Жумладан, сунъий адаптогенлардан фарқли ўлароқ, родиола препаратлари бош оғриғи, ланжлик каби салбий оқибатлар келтириб чиқармайди. Родиола таъсирида мушак фаолияти ортади, организмни турли захарли моддаларга қарши мустаҳкамлайди, аъзоларнинг иммунобиологик реактивлигини орттиради. Родиола препаратлари қоннинг шаклли элементларини оширади.

Даволаш мақсадида родиоланинг суюқ экстракти (1:1 40° спиртда) ишлатилади.

Родиола илдизи асосида янгиланган препарат родозин, шунингдек спиртли тиндирма, сувли қайнатмалар юқорида қайд этилган хасталикларда тавсия этилади. Адабиётларда келтирилишича, юқумли касалликларни бошидан кечирган беморларга родиола препаратлари ижобий таъсирини кўрсатади.

Родиола маҳсулоти асосида Россияда «Саяны» номи билан юритилувчи, кишига мадад бағишлайдиган салқин ичимлик чиқарилган. Бизнинг ўлкамизда ўсувчи родиоладан ҳам шифобахш, тетиклаштирувчи салқин ичимлик ишлаб чиқарилса, таҳсинга лойиқ бўлур эди.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, пуштиранг родиола илдизлари қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари ва паррандаларини тез суръатлар билан ўсиб, маҳсулдорлигининг ошишига омилкорлик қилади.

Rheum maximowiczii L.

Ровоч, чухра, русча — ревень.

Ровоч — торондошлар оиласига мансуб, кўп йиллик ўтлар туркуми. Ўрта Осиёда унинг 25 тури учрайди. Булардан 7 тури Ўзбекистонда кенг тарқалган. Ровоч республикамизнинг чўл, адир ва тоғ зоналарида учраб, турли хил тупроқ шароитида ўсади. Улардан Максимович ровочи (уни баъзан «чўл чухраси» деб аташади), Туркистон ровочи («туя япроқ»), виттрок ровочи, татар ровочи кўп тарқалган.

Ровочнинг Максимович тури халқ хўжалигида аҳамиятли ҳисобланади. Бу ровоч йўғон илдизпояли кўп йиллик, бўйи 100—120 см га етадиган, ўсимлик бўлиб, поя асосини кўнғир рангли барг нови ўраб олади. Пояси баргсиз, жуда кўп сўгалсимон, бўртмали, баъзан силлиқ, пастки қисми бир оз ялпайган, қизғиш рангли, юқори томони сершоҳ бўлиб, учида пирамидасимон тўпгуллар ҳосил қилади. Барча барглари йирик буйраксимон-япалоқ бўлиб, уларнинг узунлиги 18—50 см, эни 20—60 см га тенгдир. Гуллари даста-даста бўлиб, ўрнашган узун бандли бўлади. Мевалари йирик кенг тухумсимон, унинг ичида ёнғоқсимон тўқ кўнғир ёки қизил рангли уруғлари бор. У май-июлда гуллайди ва уруғлайди.

Бу ўсимлик Коржантов, Угом, Чотқол, Туркистон, Зарафшон, Ҳисор ва Фарғона тоғ тизмаларида, шағалли

тоғ ёнбағирларида денгиз сатҳидан 900—1700 м баландликда ўсади.

Саноат аҳамиятига эга бўлган мазкур ровоч илдизида 14—18% танид моддаси, 6,6% қанд моддаси, 22% крахмал, 0,8% глюкозид ва бўёқ моддалари, баргларида эса органик кислоталар мавжуд.

Ровочдан саноат миқёсида ошловчи моддалар олинishi билан бирга тиббиёт амалиётида асқотадиган шифобахш омиллар ишлаб чиқарилади.

Ровочнинг яна бир турлари борки, улар озиқ-овқат маҳсулоти сифатида турли таомларга қўшилади ва уларни тўғридан-тўғри истеъмол қилиш ҳам мумкин. Ровочни маданий равишда кенг қўламда етиштирилади ва полиз ровочи номи билан юритилади («Реум ундулатум»)

Ровочнинг шифобахш хусусиятлари жуда қадим замонлардан бери маълум бўлиб, ўз вақтида Абу Али ибн Сино у билан безгак, чечак, вабо, қизамиқни даволаш билан бирга, меъдани мустаҳкамловчи омил сифатида ҳам фойдаланган. Бундан ташқари, ровоч ичак, қовуқ хасталикларидида оғриқни қолдирувчи, бачадондан бемаврид қон кетишини тўхтатувчи, ич қотирувчи неъмат сифатида тавсия этилади.

Табиатшунос олим С.С.Саҳобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, ровоч халқ табобатида алоҳида ўрин тутган. Жумладан, ровоч илдизи пўстидан ажратиб қуритилади, сўнгра унинг сутгли қайнатмасини ичак касалликларини даволаш учун ичирилади, чунончи у меъда фаолиятини яхшилайдди, юракни мустаҳкамлайди. Шу билан бирга, ровоч илдизидан тайёрланган қайнатма қон кетишини тўхтатади. Туркистон ровочининг мурғак шох ва барглари татимли масаллиқ сифатида овқатга ишлатилади.

Олимларнинг таъкидлашларича, ровочдан шароитга қараб апрел ойининг бошларидан июн ойининг бошларига қадар фойдаланиш мумкин, чунки бу даврда унинг истеъмол қилинадиган қисмлари қотмаган ва киши организми учун керакли бўладиган органик кислоталарга (олма, лимон, оксалат, қаҳрабо, фумар ва бошқа кислоталар), шунингдек тана учун зарур бўлган калий, кальций, фосфор, магний тузлари ва дармондориларга бой бўлади.

Тадбиркор халқимиз ровоч ихлосмандлари ровоч энди кўкараётган вақтда, ўша табиий ўсган жойларида уни тош, тупроқ ва шагал билан бостириб кетишади. Чунки қуёш нуридан маҳрум бўлган ровочнинг барглари ривожланмайди, унинг бандлари эса ниҳоятда сершарбат бўлиб яхши ўсади.

Одатда ровочнинг доривор маҳсулотларини мақсадга қараб, меваси пишиб етилгандан кейин йиғиб олинади, ўсимликнинг илдизпояси эса меваси етилиб тўкилиб кетганидан кейин кузда қазиб олинади. Йиғиб олинган илдизлар совуқ сувда ювилиб, сўнгра майда бўлақларга ажратилган ҳолда очиқ ҳавода қуритилади.

Айни баҳор дамлари ровочнинг сўлқилдоқ новдалари истеъмол қилиниб, мураббо, шарбат-компотлар, кисел ва бошқа тур ширинликлар тайёрлашда фойдаланилади. Ровоч новдалари сомса, варақи каби пишириқларга «қийма» сифатида ишлатилади.

Ровочдан доривор омил тайёрлаш учун 20 г миқдордаги тўғралган ровоч илдизлари устига 200 мл қайноқ сув қуйилиб, 15—20 минут қайнатилади, кейин совуғунича дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Иштаҳа очувчи, ўт ҳайдовчи ва сурғи тариқасида 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

Ровоч илдизларидан тайёрланадиган ва дорихоналарда сотиладиган таблеткалар ёки ровоч кукунини ич суришини қайтарадиган восита сифатида 0,2—0,5 г дан кунига 3 маҳал, ични юмшатадиган восита сифатида эса 1,0—2,0 г дан кунига 3 маҳал ичилади.

Ruta graveolens L.

Русча — рута.

Рута рутадошлар оиласига мансуб ўт ўсимлик ёки бута бўлиб, бўйи 30—80 см атрофида бўлади, шохланган, юмалоқ пояли барча ўсимлик кулранг-яшил тусда. Барглари бандли бўлиб, икки-уч марта бўлинган патсимон, чўзинчоқ, четдагилари тескари тухумсимон, уларнинг ичидаги мезофилларида шаффоф эфир мой ҳужайралари бўлади, улар нуқтасимон кўринишга эга. Гуллари сариқ рангли бўлиб, тўпгуллари шингилга тўпланган. Гулбарглари 4—5, шакли қошиқчага ўхшайди, тескари тухумсимон, дарров қисқариб, тирноқ кўринишини олиб тугайди. Меваси — шарсимонга ўхшаш, тўрт уяли қутича, ҳар бир уяда 4—6 тадан уруғ бўлади. Ўсимлик бутун ёз давомида гуллайди.

Ўсимлик мурғак новдаларининг уч қисми ва гуллари доривор ҳисобланади.

Маҳсулотларда 0,20—0,70 % эфир мойлари, рутин 0,5—1 % атрофида фурокумаринлар, бергаптен моддаси бор.

Рута ўсимлигининг доривор препаратларини аккомодацион мушаклар спазмаси ва тиришишида, шунингдек кўз қовоқлари яллиғланишида тавсия этилади. Рутани кечиккан ҳайзда, юрак ҳаприқишида (агар у асаб бузилиши оқибатида бўлса), юрак спазмасида, бош айланиб гангишида, қийинчилик билан нафас олишда, бавосилда, терига тошмалар тошганда буюрилади.

Рутани дамлама кўринишида истеъмол қиладилар. Бунинг учун майдаланган маҳсулотдан тўла чой қошиғида олиб, унинг устига 2 стакан миқдоридан совуқ сув қуйиб, 8 соат давомида дамлаб қўйилади. Бу миқдор бир суткалик меъёр бўлиб, катта дозада заҳарли ҳисобланади. Ҳомиладор аёлларга тавсия этилмайди (Д.Йорданов, П.Николов, А.Бойчинов, 1972).

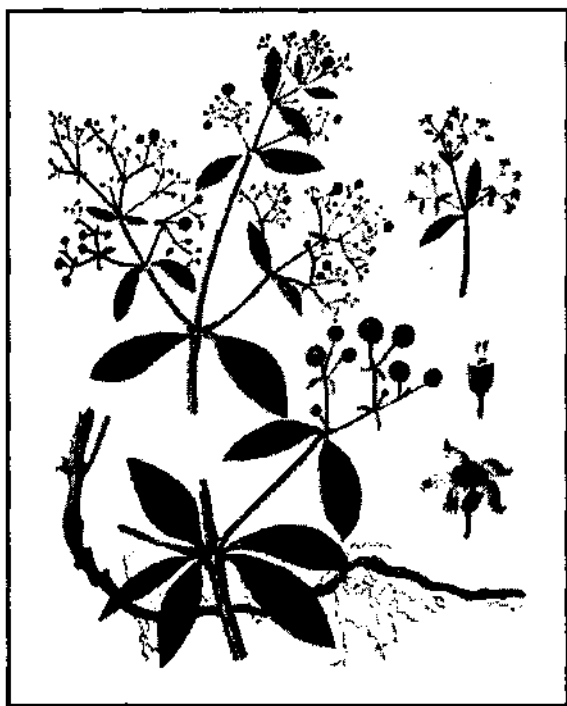
Эслатма сифатида шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, айрим ўта сезгир шахслар бир неча бор рута билан тўқнаш келиб қолсалар, уларнинг баданларида тошмалар, қичима ёхуд яллиғланиш пайдо бўлиши мумкин.

374

Rubia tinctorum L.

Русча — марена красильная, тожикча — чуббойн ренк-лейжи, қирғизча — боёчу марена, форсча — рунос, арабча — фува, фуваатилса.

Рўян — рўяндошларга мансуб ўтсимон ўсимлик бўлиб, бўйи 50—100 см атрофида бўлиши мумкин. Пояси тўрт қиррали, бўгинли, шохланган. Барглари наштарсимон-тухумсимон, улар қисқа банди билан пояда 4—6 тадан тўта-

рак қилиб жойлашган. Барглари ялтироқ бўлиб, пастки томонидаги йўғон томирлари илмоқли дағал туклар билан қопланган. Гуллари майда, яшил-сариқ рангли, барг қўлтигидан ўсиб чиққан ярим соябонга тўпланиб, рўваксимон гул тўпланини ташкил қилади. Меваси 1—2 уруғли, думалоқ, дастлаб қизил, кейинчалик қора тус олувчи сершира мева. Ўсимлик июн—август ойларида гуллайди, меваси август-сентябрда пишади.

Рўяннинг бир неча тури Ўзбекистоннинг Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Андижон, Бухоро вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистондаги далаларда, боғларда, намли жойларда, ариқ, жилға бўйларида учрайди.

Рўяннинг доривор маҳсулоти — илдизпояларидир. Ўсимлик илдизлари одатда меваси пишиб тўкилгандан сўнг, куз палласида териб олинган, сувда ювилиб, бўлакчаларга ажиратилган ҳолда очиқ ҳавода қуритиб олинади.

Рўяннинг илдизли ва илдизпоялари таркибида 5—6% бўёвчи моддалар (оксиметил ва оксиантрахинонлар ва уларнинг ҳосиласи антрагликозидлар) бўлади. Шулар қаторида уберитрин кислота, луцидин, луцидинпримверозид, нардаминакантал, иберицин каби моддалар мавжуд. Қари ўсимлик илдизларида салмоқли миқдорда антрахинонлар бўлиб, ўсимликнинг грузин тури бошқаларга нисбатан аъло сифати билан ажралиб туради. Булардан ташқари рўян илдизларида органик кислоталар, пектин моддалари, қанд бор.

Рўяннинг доривор маҳсулотлари қадимдан халқ табибати амалиётида қўлланиб келинади. Жумладан, рўян илдизи асосида тайёрланадиган дамламадан буйрак ва ўт йўлларидаги тошларни туширишда, никриз хасталигини даволашда ҳамда сийдик ҳайдовчи омил сифатида фойдаланилади.

Маълумотларга қараганда асалли илдиз қайнатмаси зехн пасайганда, сариқ касаллигида фойдали ҳисобланиб, сийдик ҳайдаш хусусиятига эга. (Ҳ.Х. Холматов, З. Ҳ. Хабибов, 1976).

Замонавий тиббиётда ҳам рўяннинг доривор воситаларидан фойдаланилади. Чунончи, у буйрак ҳамда қовуқдаги фосфат ҳамда оксалат тузларини юмшатиб, нуратиш қоби-

лиятига эга, шунингдек рўяннинг доривор воситаларининг спазмани йўқотиш ҳамда сийдик ҳайдаш хусусияти ҳам маълум. Рўян илдизлари асосида тайёрланган тиндирма цистенал доривор воситаси таркибига киради. Рўян илдизи йиғма чойлар таркибида учрайди.

Уй шароитида рўян илдизидан қуйдагича дамлама тайёрлаш мумкин: маҳсулотдан бир чой қошиқ миқдорида олиб, унинг устига бир стакан қайнатиб совутилган сув қуйилади. Сўнгра 8 соат давомида дамлаб қўйилади. Кейин эса сузиб олиниб идишдаги илдиз қолдигига яна бир стакан қайнаб турган сув солиб, 10 минут дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиниб, ҳар иккала дамлама бир-бирига қўшилади. Дамлама кунига ярим стакандан 4 маҳал ичилади.

Маълумотларга қараганда рўяннинг доривор воситалари буйрак фаолияти етишмаслиги билан боғлиқ бўлган гломерулонефрит ҳамда меъда яраси билан оғриган беморларга тавсия этилмайди. (А. М. Зодорожний, А. Г. Кошкин, С. Я. Соколов, А. И. Шретир, 1989).

Orchis umbrosa Kar. et Kir

Русча — ятрышник тенистый, салеп, тожикча — жуфтофарид, саълаб, бузидон, селаб, суглоб, форсча — салиб, арабча — хусусияти суглаб.

Салиб ўсимлигининг бир неча турлари бўлиб, улар орхидеягуллилар оиласига киради. Салиб аждодининг турлари майда, чиройли, бир паллали ўт ўсимлик. Ер остки қисми попук илдизларидан ва илдиз туганакларидан ташкил топган. Илдиз туганаклар иккита бўлиб, биттаси қари, иккинчиси ёш. Қари туганак ўтган йилги бўлиб, юмшаб қолади, ичидаги заҳира озиқа моддалари ўсимликнинг ўсиши ҳамда ёш туганак ҳосил бўлишига сарфланиб кетади. Ёш туганак ерда қишлайди, баҳорда поя(гул ўқи) ва барг чиқаради. Пастки барг қўлтиғида ер остки куртак ҳосил бўлиб, озиқа моддалар шу ерда тўплана бошлайди. Бу кур-

так бора-бора ёш туганакка айланади. Ўтган йилги туганак эса қурийди. Салиб туганаклари тухумсимон ва панжасимон бўлади. Барги чўзиқ-тескари тухумсимон ва ланцетсимон кўринишга эга. Гуллари ранг-баранг, тўқ қизил рангда ҳам бўлиши мумкин, улар шингилга тўпланган. Гули қийшиқ, гулкўргони оддий тожсимон, тожбарглари 6 та бўлиб, икки қатор 3 таси ташқарига ва 3 таси ичига жойлашган. Оталиги битта, чангдони иккита, оналик тутуни икки хонали, пастга жойлашган. Меваси — серуруғли кўсакча. Ўсимлик июн — июл ойларида гуллайди. Июл — августда мева беради.

Салиб турлари асосан Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистоннинг ботқоқ жойларида, сой, жилға, кўл бўйла-

рида, тоғлар ўртасидан то субальп минтақаларигича, денгиз сатҳидан 600—3000 м баландликларда учрайди.

Салиб турларининг туганаклари доривор ҳисобланади. Одатда ўсимлик гуллаб бўлганидан сўнг ёки гуллаш даврида охирги гул ўқи қуримасидан қовлаб олинади. Йиғиб олинган ёш туганаклар сувда ювилади, барг қолдиқлари ва майда илдишлардан тозалаб, нина билан ипга тизилади ва қайта ўсмаслиги учун қайнаб турган сувга 2—3 минут давомида солиб олинади. Шундан сўнг ҳавода қуритилади.

Салиб туганакларида 50 % сувда яхши эрийдиган шиллик, 27 % крахмал, 1% гача қанд бўлади. Туганакнинг шиллик моддалари асосан юқори молекулали полисахарид — маннандан ташкил топган бўлиб, гидролиз натижасида О-манноза ҳосил қилади. Туганакдаги петозанлар метил-пентозанларга гидролизланади. Салибда 5—15% атрофида оксил моддалари ҳам бўлиши мумкин. Салиб ўтида лотоглоссин, глюкоза бўлиши ҳам аниқланган.

Салиб туганакларининг шифобахшлиги жуда кўҳна замонлардан бери маълум. Ўз даврида ҳаким Дискаридуc (Диоскорид) шундай деб ёзган эди: «Салибнинг илдизи кўшалок тухумчаларга ўхшайди... уларни пиёз каби «булбус» қайнатиб, унинг катта қисмини эркаклар ейдиган бўлсалар, ўғил бола, агар кичик қисмини аёллар ейдиган бўлсалар қиз туғилади». Буюк табиб Абу Али ибн Сино ўзининг амалиётида салиб туганакнинг қайнатмасини никриз (подагра), қўл-оёқ томирлари тортишишида тавсия этган. Унинг таърифича: «Ундан доривор боғлама (повязка) сифатида фойдаланилса пасот кўзини очади, шиллик шишларнинг сўрилиб кетишига ёрдам беради, яраларни тозалайди, учуқнинг ёйилишига (герпес) имкон бермайди...».

Рус халқ табобатида салиб туганаклари билан аёллар касаллигини, безгакни даволанади, сийдик ҳайдовчи сифатида фойдаланилади. Салиб туганакларини тўнгиз ёғи билан янчиб оғриган тишга қўйилади, сочни жадал ўстиришга ишлатилади.

Маҳаллий тожиклар эса салиб қайнатмаси билан фа-лаж, қўлларнинг томир тортиши, меъда катарни, буйрак-

даги тошларни нуратиш ҳамда қон ҳосил қилувчи омид сифатида ишлатадилар (Иконников, 1963). Тожикистоннинг Зидди, Такоб, Понгас, Ванч, Панжикент депаралари аҳолиси салиб воситасида кўпгина хасталикларни даволаш мумкинлиги аниқлаган. Жумладан, қайнатилган туз ганаклар кексаларнинг қувватини тиклашда, силга чалинганларга дармон бағишлашда, сурункали касаллик асоратидан дармони қуриганларга мадад беришда фойдаланилади. Булардан ташқари, салиб туганакларини қовуриб, янчиб чой каби дамланади. Дамлама изтиробли йўталда, қувватбахш восита сифатида, шунингдек миқоз сустлигида фойдали манба ҳисобланади. Салиб кукуни асл асал билан биргаликда умумқувват бағишловчи бўлиб хизмат қилади. (М.Хожиматов, 1989).

С.С.Сахобиддиновнинг келтирган маълумотларига қараганда, халқ табobatiда салибли қайнатмалар қўл-оёқлар томири тортишида, фалаж, сийдик йўлидаги тош касалликларида ёрдам беради.

Болгарияда салиб воситасида тайёрланадиган шиллик нафас йўли шамоллаши билан боғлиқ сурункали касалликларда ишончли ўраб олувчи, шунингдек айниқса болаларнинг меъда катаридида ишончли даво ҳисобланади. Салиб ўткир ва сурункали бронхит, гастроэнтерит, бемаврид ич кетиши ҳамда ичбуруғда тавсия этилади (Д.Йорданов, П.Николов, А.Бойчинов, 1972).

Маълумотларга қараганда, салибда мавжуд бўладиган полисахаридлар киши аъзоларининг иммун кучларини, яъни инсон организмнинг ҳимоя қобилиятини кучайтириш қувватига эга бўлиб, ҳатто энг хавфли саратон хасталиги билан курашишга ёрдам берар экан (Н.И.Гринкевич, А.А.Сорокина, 1988).

Тиббиётда салиб препаратлари ўраб олувчи модда сифатида ҳамда айрим заҳарланишларда даво сифатида ишлатилади.

Уй-хонадон шароитида қуйидаги усулда доривор тайёрланади. Қуруқ ҳолдаги салиб туганакларининг майдаланганидан 2 г миқдорида олиб, унинг устига 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, тахминан 10—15 минут давомида чайқатиб,

силтаб турилади. Натижада ўзгача шиллиқ ҳосил бўлади. Уни салқин жойда 2—3 кун сақланади. Ушбу доривор мод-
ддан 1 ош қошиқ миқдорида овқатланишдан олдин ку-
нига бир неча марта ичилади (уйку олдидан ҳам истеъмол
этилади). Мазкур доривор гастрит, энтероколит ва бошқа
меъда-ичак касалликларида эмлик қилади. Болаларга ҳуқна
қилинади.

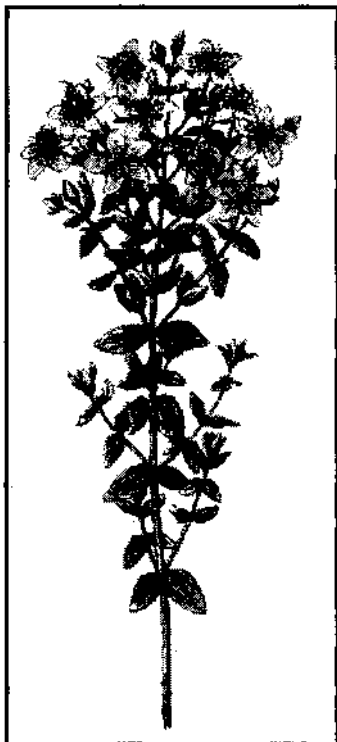
Сариқчой Далачой

Hipericum perforatum L.

Далачой, гулбадранг, чойўт, чориқбош, қизилпойча,
далачўп, чой-чўп, русча — зверобой обыкновенный, қозок-
ча — сарбас, тожикча — чой-
каҳак, қирғизча — сариқчойчўп.

Сариқчой турлари — чой-
дошларга мансуб, кўп йиллик,
баъзан бир йиллик ўт ўсимлик.
Бўйи 75 см гача боради. Пояси
бир ёки бир неча, силлиқ,
юқори қисми шохланган. Барг-
лари қарама-қарши ёки доира
бўлиб ўрнашган. Баргларида
майда-майда безчалар ҳам
бўлади. Гуллари тилларанг,
сарик рангда; чангчилари кўп,
бир-бирига қўшилиб, учта да-
ста ҳосил қилади. Гуллари рў-
ваксимон тўп гул. Меваси — уч
уядан иборат кўп уруғли, қўн-
ғир рангли кўсакча. Май — ав-
густ ойида гуллайди, июндан
сентябргача мева тугади.

Сариқчой турлари Ўрта
Осиёнинг қарийб барча тоғлик
худудларида ўсади. Деярли бар-

ча вилоятларимизнинг лахтак ерларида, йўл ёқаларида ариқ, сой, жилга бўйларида учрайди. К. З. Зокиров ва Х. А. Жамолхоновларнинг берган маълумотларига қараганда сариқчойнинг 200 га яқин тури бор. Уларнинг аксарияти Ўрта Ер денгизи соҳили мамлакатларида учрайди.

Ўсимликнинг доривор маҳсулоти унинг ер устки қисми — ўти ҳисобланади. Ўти ўсимликнинг айна гуллаш вақтида гуллари билан бирга йиғиб олинади ва дағал пояларидан тозаланади. Ҳарорат 35—40° С бўлган соя жойларда қуритилади.

Сариқчой ўтида гиперид деган бўёқ модда, флавоноидлар, гиперацид, рутин, кверцитин, эфир мойи, никотинат кислота, ошловчи моддалар, каротин, С витамини, алкалоидлардан қатралар, фитонцидлар, холин, шилимшиқ моддалар мавжуд. Сариқчой ўти сархиллигида эзиб кўрилса ўзига хос ҳид чиқаради.

Халқ табobatiда сариқчой ўтидан тайёрланган қайнатма ва дамлама буйрак, юрак, меъда-ичак йўллари касалликлари, сил, сариқ, васваса, жазава (истерия), ипохондрия, пес, оғиз бўшлиғи касалликларида яллиғланишга қарши, буриштирувчи, тонусни кучайтирадиган ва антисептик восита сифатида, шунингдек қон кетишини тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади. Ўз даврида Ибн Сино сариқчой ўсимлигини оғриқ қолдирувчи, сийдик ҳайдовчи дори сифатида ва турли яра ҳамда жароҳатларни даволашда тавсия этган.

Халқ табobati амалиётида сариқчойдан тайёрланган дори турларидан ичбурма, меъда-ичак оғриқлари, меъда яллиғланиши, жигар, ўпка ва юрак касалликларини даволашда фойдаланилади. Ўсимлик турларидан тайёрланган дамламалар сўзак, буйрак тоши, қин ва бачадон касалликларини даволашда ижобий натижалар беради.

А.П.Поповнинг келтирган маълумотларига қараганда, сариқчой тумов, грипп, ангина, ревматизмда, суякларнинг қақшаб оғришида, шунингдек кечаси сийдик тута билмаслик ҳолатларида ижобий натижа беради.

Р.М.Середин, С.Д.Соколовнинг берган маълумотларига қараганда, сариқчойнинг спиртли тиндирмаси меъда-ичак

йўли, бош оғриғи ҳамда бавосил касалликларини даволашда ёрдам беради. Бунинг учун 15 г қуритилган сариқчой ўти бир стакан ароққа (40° спирт) солиниб, 10 кун давомида дамлаб қўйилади, сўнгра 30 томчидан 3 маҳал ичилади. Милкларни мустаҳкамлаш ва оғиз бўшлиғидаги нохуш ҳидлардан ҳоли бўлиш учун сариқчой тиндирмаси суюлтирилиб оғиз чайилади.

Замонавий тиббиёт амалиётида сариқчой ўсимлигининг доривор воситалари тинчлантирувчи омил сифатида, ўткир ҳамда сурункали колит касаллигини даволашда қўлланилса, ўсимлик асосида олинадиган иманин доривор воситаси тери куйишида, терининг яллиғланишида, оғиз бўшлиғи касалликларини (гингивит, стоматит) даволашда қўлланилади.

Сариқчой турларидан тожик халқ табобатида (хифориқун, уфориқун) бўкса, сон оғриқларида, тақим асабларининг шамоллашида фойдаланилади. Бунинг учун сариқчой (чойалаф, сурхчой, гули зарди, марви дашти) мусалласда қайнатилиб ишлатилади. Ўсимликнинг уруғлари ичиладиган бўлса («доди»), тўрт кунлик безгакка хотима беради, меъдани мустаҳкамлайди (М.Хожиматов, 1989).

Сариқчойнинг қуритилган ўти чой сифатида дамланиб, қувватбахш этувчи манба сифатида фойдаланилади, чунки юрак-қон томир тизими фаолиятига мадад бўлади. Шунингдек уни меъда-ичак, жигар, қовуқ, сафротош, аёллар касалликлари, буйрак яллиғланиши, хафақон, ишиас, никриз, оёқ боди, скрофулез, қон қусиш, йўталда тавсия этилади.

Сариқчой илдизларидан тайёрланган дориворлар суяк сили, ичбуруғ хасталикларида ҳамда гижжа ҳайдовчи восита сифатида тавсия этилади.

Сариқчойнинг устки гуллари асосида «зарпоша» номи билан юритилувчи чой дамланиб, уни сариқ касали учун даво сифатида тавсия этилади.

Ўсимликнинг сархил (янги) ўтини эзиб киши лат еганида жароҳатларга, ўқтин-ўқтин оғриқ турганида қўйилади.

ча вилоятларимизнинг лахтак ерларида, йўл ёқаларида ариқ, сой, жилга бўйларида учрайди. Қ. З. Зокиров ва Ҳ. А. Жамолхоновларнинг берган маълумотларига қараганда сариқчойнинг 200 га яқин тури бор. Уларнинг аксарияти Ўрта Ер денгизи соҳили мамлакатларида учрайди.

Ўсимликнинг доривор маҳсулоти унинг ер устки қисми — ўти ҳисобланади. Ўти ўсимликнинг айни гуллаш вақтида гуллари билан бирга йиғиб олинади ва дағал пояларидан тозаланади. Ҳарорат 35—40° С бўлган соя жойларда қуритилади.

Сариқчой ўтида гиперид деган бўёқ модда, флавоноидлар, гиперид, рутин, кверцитин, эфир мойи, никотинат кислота, ошловчи моддалар, каротин, С витамини, алкалоидлардан қатрлар, фитонцидлар, холин, шилимшиқ моддалар мавжуд. Сариқчой ўти сархиллигида эзиб кўрилса ўзига хос ҳид чиқаради.

Халқ табобатида сариқчой ўтидан тайёрланган қайнатма ва дамлама буйрак, юрак, меъда-ичак йўллари касалликлари, сил, сариқ, васваса, жазава (истерия), ипохондрия, пес, оғиз бўшлиғи касалликларида яллиғланишга қарши, буриштирувчи, тонусни кучайтирадиган ва антисептик восита сифатида, шунингдек қон кетишини тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади. Ўз даврида Ибн Сино сариқчой ўсимлигини оғриқ қолдирувчи, сийдик ҳайдовчи дори сифатида ва турли яра ҳамда жароҳатларни даволашда тавсия этган.

Халқ табобати амалиётида сариқчойдан тайёрланган дори турларидан ичбурма, меъда-ичак оғриқлари, меъда яллиғланиши, жигар, ўпка ва юрак касалликларини даволашда фойдаланилади. Ўсимлик турларидан тайёрланган дамламалар сўзак, буйрак тоши, қин ва бачадон касалликларини даволашда ижобий натижалар беради.

А.П. Поповнинг келтирган маълумотларига қараганда, сариқчой тумов, грипп, ангина, ревматизмда, суякларнинг қақшаб оғришида, шунингдек кечаси сийдик тута билмаслик ҳолатларида ижобий натижа беради.

Р.М. Середин, С.Д. Соколовнинг берган маълумотларига қараганда, сариқчойнинг спиртли тиндирмаси меъда-ичак

Йули, бош оғриғи ҳамда бавосил касалликларини даволашда ёрдам беради. Бунинг учун 15 г қуритилган сариқчой ўти бир стакан ароққа (40° спирт) солиниб, 10 кун динида дамлаб қўйилади, сўнгра 30 томчидан 3 маҳал ичилади. Милкларни мустақкамлаш ва оғиз бўшлиғидаги нохуш ҳидлардан ҳоли бўлиш учун сариқчой тиндирмаси суялтирилиб оғиз чайилади.

Замонавий тиббиёт амалиётида сариқчой ўсимлигининг доривор воситалари тинчлантирувчи омил сифатида, ўткир ҳамда сурункали колит касаллигини даволашда қўлланилса, ўсимлик асосида олинадиган иманин доривор воситаси тери куйишида, терининг яллиғланишида, оғиз бўшлиғи касалликларини (гингивит, стоматит) даволашда қўлланилади.

Сариқчой турларидан тожик халқ табобатида (хифориқун, уфориқун) бўкса, сон оғриқларида, тақим асабларининг шамоллашида фойдаланилади. Бунинг учун сариқчой (чойалаф, сурхчой, гули зарди, марви дашти) мусалласда қайнатилиб ишлатилади. Ўсимликнинг уруғлари ичиладиган бўлса («доди»), тўрт кунлик безгакка хотима беради, меъдани мустақкамлайди (М.Хожиматов, 1989).

Сариқчойнинг қуритилган ўти чой сифатида дамланиб, қувватбахш этувчи манба сифатида фойдаланилади, чунки юрак-қон томир тизими фаолиятига мадад бўлади. Шунингдек уни меъда-ичак, жигар, қовуқ, сафротош, аёллар касалликлари, буйрак яллиғланиши, хафақон, ишиас, никриз, оёқ боди, скрофулез, қон қусиш, йўталда тавсия этилади.

Сариқчой илдизларидан тайёрланган дориворлар суяк сили, ичбуруғ хасталикларида ҳамда гижжа ҳайдовчи восита сифатида тавсия этилади.

Сариқчойнинг устки гуллари асосида «зарпоша» номи билан юритилувчи чой дамланиб, уни сариқ касали учун даво сифатида тавсия этилади.

Ўсимликнинг сархил (янги) ўтини эзиб киши лат еганида жароҳатларга, ўқтин-ўқтин оғриқ турганида қўйилади.

Шу боисдан бўлса керак, сариқчойни «99 дард давоси» деб юритилади.

Сариқчой турларидан уй шароитида қуйидагича дамлама тайёрлаш мумкин: оғзи ёпиладиган идишга бир стакан қайнаб турган сув қуйиб унинг устига ўсимликнинг майдаланган ер устки қисмидан 10 г солинади ва дамлаб қўйилади. Дамламадан кунига 2—4 маҳал овқатдан кейин бир ош қошиқдан ичилади (Ҳ.Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, 1976). Мазкур дамлама сийдик ҳамда гижжа ҳайдаш хусусиятига эга.

100 г миқдордаги сархил сариқчой ўти устига 600 мл зайтун ёки пахта мойи қуйиб, 30 минут давомида қайнатилади, сўнгра совутилиб сузиб олинади. Шу йўсинда тайёрланган сариқчой мойи жароҳатлар ва қуйган жойларга даво қилиш мақсадида ташқи муолажа сифатида қўлланилади.

3 ош қошиқ миқдоридаги сариқчой гиёҳи устига 1 л сув қуйилиб, 20 минут давомида қайнатилади, сўнгра ўз тафти билан совутилиб, сузиб олинади. Мазкур қайнатма жароҳатларни ювиш ва чайиш учун буюрилади.

Cichorium intybus L.

Русча — цикорий обыкновенный, туркманча — четратка, форсча — косани, арабча — хиндибо.

Сачратқи кўп йиллик, бўйи 30—100 см гача етадиган ўт ўсимлик. Пояси тик ўсувчи, шохланган. Илдизолди тўп барглари бандли, патсимон қирқилган. Поядаги барглари наштарсимон, йирик тишсимон қиррали (юқори қисмидагилари текис қиррали) бўлиб, пояда бандсиз кетма-кет ўрнашган. Гуллари ҳаворанг саватчага тўпланган. Меваси — сарғиш-кўнгир рангли, учмали писта. Ўсимлик июн ойидан бошлаб кеч кузгача гуллайди ва меваси пишади.

Сачратқи қарийб барча жойларда, тоғ этакларидан то ўрта поясларигача, бегона ўтлар орасида, йўл ёқаларида учрайди.

Сачратқининг доривор маҳсулотлари унинг гултўпламлари ҳамда илдизлари ҳисобланади. Сачратқи гуллаганда ўсимликнинг ер устки қисми йиғиб олинади.

Ўсимликнинг илдизи эрта баҳорда ёки кеч кузда қовланади, тупроқдан тозалаб, сув билан ювилади, майда бўлақларга бўлиб, очиқ ҳавода қуритилади.

Ўсимлик илдизи таркибида 49% гача инулин моддаси, маданий равишда 61% гача бўлади. Шунингдек илдизида гликозид, иргибин, цикорин, В₁ витамини, флавоноидлар, С витамини, микроунсурлар бўлса, сут ширасида аччиқ модда лактуцин, лактукопикрин моддалари мавжуд.

Сачратқи қадим замонлардан бери бир қатор касалликлар давоси сифатида халқ табobati амалиётида қўлланиб келинади. Абу Али ибн Сино сачратқи ўсимлиги ёрдамида

кўнгил озиши, иситма хуруж қилганда, кўз яллиғланиши, шунингдек ич кетиш касаллигини даволаган. Ўсимлик сут шираси ёрдамида кўзга тушган оқни кетказишга ҳаракат қилган. Ўсимлик илдизини қуритиб, туйган ҳолда газанда ва ари чаққан жойга босишни тавсия қилган.

Халқ табobatiда сачратқи ўсимлигининг қуритилмаган илдизи ичбурма касаллигини ва яллиғланишни даволашда, илдизи асосида тайёрланган қайнатма иштаҳа очиш ва овқат ҳазм қилишни яхшилаш учун тавсия этилади. Сачратқининг ер устки қисмидан тайёрланиб тиндирилган қайнатма билан офтоб урган болалар чўмилтирилади (Х.Х.-Холматов, З.Х.Ҳабибов, 1976).

Немис халқ табobatiда сачратқи ўсимлигининг ўти асосида тайёрланадиган дамлама гастрит, гастроэнтерит, ўттош касаллиги, нефрит, сийдикни ушлаб билмаслик, талоқ ва бавосил касалликларини даволашда тавсия қилинади (П.П.Голишенков, 1971).

Маълумотларга қараганда, сачратқи ҳамда мойчечак гуллари аралашмасидан тайёрланган қайнатмадан жигар, талоқ, буйрак ва меъда касалликларини даволашда фойдаланиш мумкин. Ўсимлик меваси иситма кўтарилганда ҳароратни пасайтирувчи хусусиятга эга. Сачратқи гулини қаймоққа аралаштириб гуш, сувчечак, турли яралар ва бошқа тери касалликларига қўллаш амаллари ҳам мавжуд.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, сачратқи гуллари одамнинг марказий асаб тизимига тинчлантирувчи таъсир кўрсатади, юрак фаолияти ишини уйғунлаштиради. Ўсимлик илдизлари асосида тайёрланган қайнатма эса микробларга қирон келтирувчи хусусиятга эга.

Сачратқи доривор воситалари иштаҳа уйғотади, овқат ҳазм бўлишини яхшилади, сийдик ва ўт ҳайдаш ҳамда яллиғланишга қарши таъсир қиладиган хусусияти ҳам мавжуд.

Сачратқи илдиздан уй шароитида қайнатма тайёрлаш учун оғзи ёпиладиган идишга 2 стакан сув солиб, устига майдаланган илдиздан бир чой қошиқ миқдорида солинади. Уни енгил олов устида бир оз қайнатиб, 2 соат қолдирилади. Шундан сўнг докада сузиб, кунига 3 маҳал овқатдан олдин ярим стакандан истеъмол қилинади.

Бир чой қошиқ ўсимлик ўти устига бир стакан қайнаб турган сув солиниб чучуклаштирилади, ундан ярим стакандан уч маҳал овқатланишдан олдин истеъмол қилинади.

Сачратқи доривор маҳсулотларидан ташқи муолажалар учун қуюқ дамлама тайёрланади. Бунинг учун 20 г маҳсулот 0,5 л сувга нисбатан олинади. Улар экзема ва чипқон каби яраларни даволашда боғлама сифатида фойдаланилади.

Сачратқидан доривор маҳсулот қуйидагича тайёрланади: ўсимлик гуллаганда унинг ер устки қисми ҳамда илдиюлди тўпбарглари алоҳида-алоҳида йиғиб олиниб, соя жойларда қуритилади. Илдиэлари эрта баҳорда ёки кеч кузда йиғилиши лозим.

Сачратқи баргларидан кўнгил очди салат сифатида, қайнатиб, димлаган ҳолда истеъмол қилиш ҳам мумкин. Истеъмол мақсадлари учун ўсимликнинг мурғак, ёш барг ва новдалари яроқли ҳисобланади. Уларни олма, гармдори, кўкнўхат ва карам билан биргаликда (тузланган бўлса ҳам бўлади) салат тайёрлаб истеъмол қилинса ейишли бўлади.

Сачратқи илдиэларини совуқ сувда ювиб олгач, майда қилиб кесилади, сўнгра сўлителиб, қовуриб товада қуритилади. Кукунга айлантйрилган сачратқи илдиэи сувда яхши ғрийди. Ундан қаҳва ўрнини босувчи сурогат сифатида фойдаланилади.

Сачратқининг мурғак новдаларидан 200 г миқдорда олиб, яхшилаб ювилгач, тахминан 2 см дан қилиб майдалаб кесилади ва сариеғ ёхуд маргаринда (20 г) димланади. Совугач, тақсимчага солиб, устини майдаланган крафш (петрушка) билан «гулланади». Мазкур таом иштаҳа очиб, овқат ҳазм бўлишига ёрдам берибгина қолмай меъда-ичак йўлининг яллиғланишидан муҳофаза этади.

Тирноқ у

Calendula officinalis L.

Куштирноқ, русча — ноготки лекарственная, календула, туркманча — дерманли дирнаклижа.

Тирноқгул — мураккабгулдошлар оиласига мансуф бўлиб, бўйи 60 см гача етадиган, бир йиллик гиёҳ. Ўсимлик тукли шохланган поячаларига эга, барглари ҳам сертукли, тескари тухумсимон, поячаларнинг юқори қисмидаги барглари тухумсимон ёки наштарсимон бўлиб, улар пояга бандсиз ўрнашган бўлади.

Тирноқгулнинг гуллари тилларанг ёки тўқ сариқ бўлиб, ўсимликнинг поя шохчалари учиде якка-якка ҳолда жойлашган йирик саватчалари бўлади. Ўсимликнинг поячасидаги бахмалсифат туклар қуёш нури тушган пайтларда ёпишқоқ хусусиятга эга бўлади. Меваси — пистача, улар қушнинг тирноғига ўхшаб ичкари томонга қайрилган бўлади, шу сабабли ҳам гулни тирноқгул ёки қуштирноқ деб атайдилар.

Тирноқгул ёввойи ҳолда Жанубий Европа, олд Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида ўсади. У қадим замонлардан бери манзарали гул сифатида маданий равишда экиб ўстирилади. Тирноқгулнинг гул қисми шифобахш ҳисобланади.

Уларнинг таркибида 17 % га яқин календен деб аталувчи модда, 3 % каротин органик кислоталар (салицилат, олма) фитонцидлар алкалоидлар, эфир мойлари, қатрон, азот сақловчи шиллик, албумин, сапонинлар, ошловчи, бўёқ ва бошқа моддалар бор.

Тирноқгул халқ табobati амалиётида кенг қўлланилади. Ўсимликнинг гул саватчалари асосида тайёрланган дамламалари жигар, талоқ, меъда ва ичак касалликларини даволашда ишлатилади. Тирноқгул гулларида тайёрланган дамламалардан киши бадани куйганда, совуқ урганда, турли яраларда (хўппоз, чипқон, кўзикўк, сузлогич, чипқон, хасмол ва бошқа), созан, жомча, бозиллатма (компресс) қилинади. Ушбу дамлама билан оғиз бўшлиғи касалланганда оғиз бўшлиғи чайилади ёхуд фар-фара қилинади.

Ундан ҳуқна шаклида фойдаланиш ҳам мумкин.

Тирноқгул доривор воситалари сийдик ҳайдашда (қовуқда тош ва қум бўлганда), қизилчада, рахитда, бош айланишида, йўталда, қорин оғриганда (меъда яраси, спазмасида) истеъмол этилса ижобий натижа беради. Тирноқгулнинг спиртли тиндирмасидан вазелин билан суртма тайёрлаиб фойдаланилса, темиртки, турли жароҳатлар, сўгаллардан холи бўлишга ёрдам беради, куйганда, совуқ урганда малҳамлик қилади.

Замонавий тиббиёт амалиётида тирноқгулнинг доривор воситалари кенг қўлланилмоқда. Ундан тайёрланган доривор омиллар (тиндирма, тугма дори, эмульсиялар) бир қатор касалликларни даволашда ишлатилмоқда. В.В.Хворовнинг тажрибаларига қараганда, тирноқгулдан тайёрланган тиндирма аёлларнинг климакс давридаги қон босимини меъёрига келтирадиган ишончли даволардан ҳисобланади. Тирноқгул асосли суртма ва спиртли до-

риворлардан тананинг бирор жойи кесилганда, пў бўлганда, лат еганда, жароҳатланаганда, иллатли ярларда, куйганда, яллиғланишга қарши восита сифати фойдаланилади. Булардан ташқари тирноқгулнинг спитли тиндирмаси оғиз бўшлиғи касалликларида (чайиш шунингдек аёлларга хос касалликларда, гинеколог: амалда бачадон бўйин эрозиясида, трихомонадли кол питда фойдаланилади. Тирноқгул доривор воситала: меъда яраси, баъзида ўт ҳайдовчи омил сифатида та сия этилади.

Тирноқгул гуллари саноат миқёсида қадоқланган ҳолд чиқарилади, у бир қатор йиғма чойлар таркибига кири тилган.

Уй шароитида тирноқгул гулларидан дори-дармон тай ёрлаш учун оғзи ёпиладиган, ҳароратга чидамли идишда ги 2 стакан қайноқ сув устига тирноқгул маҳсулотидан 1 чой қошиқ солиб, 15 минут давомида дамлаб қўйилади Сўнгра дамлама докада сузилади. Дамламадан кунига 1 маҳалдан ярим стакандан ичилади (Ҳ.Х.Холматов, З.Х. Ҳабибов, 1976). Ёки 400 г қайноқ сувга 20 г майдаланган гулдан солиб, 10 минут давомида қайнатилади. Қайнатм: совугач сузиб олинади. Ундан кунига 1 ош қошиқдан у маҳал ичиш тавсия этилади.

Origanum tythantum Gontsch

Русча — душица обыкновенная, тожикча — пудинаи кўхи, кўкужамалак, жамалаксоч, субинак, сипаргам, қо зоқча — кийикшоп, қирғизча — кийикчўп, кокчай, та тарча — матрушка, форсча — сисамбар, арабча — кама мил малик.

Тоғрайҳон лабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик. Бўйи 30—60 см га етади, хушбўй. Илдизлари сертармоқ, бир нечта поя чиқаради. Поялари сершоҳ бўлиб, тик ўсади, тўрт қиррали, майда туклар билан қопланган

бўлади. Барглари қарама-қарши жойлашган, тухумсимон шаклда, яхлит бандли. Баргларининг устки томони тўқ ишил, пастки томони кулранг яшил тусли. Гуллари майда, барг қўлтигида 2—3 тадан жойлашиб, қалқонсимон тўпгулни ташкил қилади. Улар эса ўз навбатида поя учиди рўваксимон тўпгулни ҳосил қилади. Меваси тухумсимон шаклда бўладиган, тўқ кўнғир тусли тўртқўшалоқ ёнғоқча.

Тоғрайҳон Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистоннинг тоғли депараларида, майда тошли, чириндига бой бўлган кўнғир ва қора тупроқларда ўсади.

Тоғрайҳоннинг ер устки қисми — ўти доривор маҳсулот сифатида ишлатилади. Ўсимлик гуллаганида, унинг ер устки қисми ўриб олиниб, қуёш нуридан холи бўлган, пана жойларда ҳавол қилиб қуритилади.

Тоғрайхон ўти таркибида 2,2 % эфир мойлари, 6—8 % танид моддаси, микроэлементлар, органик кислоталар, С витамини, каротин, тимол ва кавракрол, сесквитерпенлар мавжуд. Уруғларида 25 % гача ёғ, шунингдек 10,7 % қатрон моддалар, 0,7 % тритерпен кислоталар, 1,35 % кумаринлар, 11 % полифенол бирикмалар, 3,2 % флавоноидлар бор.

Халқ табobati амалиётида тоғрайхон бир қатор касалликлар давоси сифатида тавсия этилади. Жумладан, бод, фалаж, тутқаноқ, куёнчиқ, ичак оғриқларида қўлланилади, шунингдек ундан сийдик ҳайдовчи ва терлатувчи восита сифатида фойдаланилади. Тоғрайхоннинг дориворлари ташқи муолажа сифатида ҳам ишлатилади, дамламаси билан бош ювилади, болаларда кузатиладиган ширинча ва бошқа тошмаларда обзан сифатида фойдаланилади.

Ю.Н.Нуралиевнинг берган маълумотларига қараганда, тоғрайхон дориворлари халқ табobatiда турли аъзоларнинг яллиғланиш касалликлари (холециститлар, гастритлар, ярали колит, қорин дам бўлиши, бронхит, зотилжам, сийдик-тош касаллиги) га даво қилиш учун, шунингдек ангина, стоматит, ларингитларда оғиз-томоқни чайиш учун кўп ишлатилади. «Махзан-ул-адвия» китобида ёзилишича, тоғрайхон ўти асосида тайёрланадиган қайнатма ва дамламалар қуланж касаллигида нафли бўлиб, сийдик ҳайдаш, буйрак ҳамда қовуқдаги тошларни нуратиш хусусиятига эга. Дамлама юрак атрофидаги оғриқларда, шамоллаганда, талвасада, йўталда, уйқусизликда, сил касаллигида даволик қилади, иштаҳа уйғотади, овқат ҳазм бўлишини яхшилади (меъда ширасининг нордонлиги сустлигида), ич кетганда, жигар касалликларида, хафақонда, тутқаноқда ижобий таъсир кўрсатади.

Тоғрайхонли обзанлар томоқ оғриганида, темираткида, тошмаларда, ширинчада, мичал (рахит)да ёрдам беради (М.Ҳожиматов, 1989).

Тоғрайхон ўтидан тайёрланган дамлама терлатувчи омил сифатида шамоллаш билан боғлиқ бўлган касалликларда ҳам тавсия этилади. Ўсимлик дамламаси йўтал, нафас

қисиш, ўпка касаллигида истеъмол этилса ижобий таъсир кўрсатади.

С.С.Сахобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, тоғрайҳон билан узум сиркасининг аралашмасидан кўнгиш айниш ҳамда қайт қилишни қолдирувчи омил сифатида фойдаланилади. Тоғрайҳон ўтидан тайёрланган кукундан ҳидлаш тумов азиятига фойда қилади (А.П.Попов, 1969).

Тоғрайҳон Болгария халқ табобатида ичак спазмаларида, оғриқли ҳайз кўришда, асабли ҳаяжонланишда, иштаҳа йўқлигида, жигар фаолияти бузилганда, сариқ касаллигида фойдали манба ҳисобланади.

Германияда тоғрайҳон препаратлари тинчлантирувчи, изтиробли йўталда, меъда-ичак касалликларида, тетиклаштирувчи роҳатбахш обзанлар кўринишида ҳам ишлатилади.

Австрияда тоғрайҳон асосида тайёрланадиган қайнатма ва ўсимлик мойи қуруқ йўтални қолдирувчи, тинчлантирувчи, иштаҳа очувчи сифатида, шунингдек, меъда яллиғланишида, колит касаллигини даволашда тавсия этилади.

Польшада тоғрайҳон асосли дориворлардан ўт ҳайдовчи, балғам кўчирувчи, асабни сокинлаштирувчи восита сифатида фойдаланилади.

Замонавий тиббиёт амалиётида тоғрайҳон дамламаси ичак фаолияти заифлашганда, иштаҳа очувчи овқат ҳазм бўлишини осонлаштирувчи сийдик ва ел ҳайдовчи, балғам кўчирувчи, гижжа ҳайдовчи дори сифатида тавсия этилади. Ташқи муолажада эса ундан боғлама, бозиллатма ҳамда обзан сифатида фойдаланилади. Тоғрайҳон дамламаси билан оғиз фарғара қилинади, бундай амал тиш оғриғига тасалли беради.

Илмий-тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тоғрайҳон препаратлари марказий асаб тизимига тинчлантируви таъсир кўрсатади, овқат ҳазм қилиш секрециясини оширади, бронх безчаларининг фаолиятини уйғунлаштиради, ичак перистальтикасини яхшилайти, шунингдек бачадон мусқакларининг қисқариш тонусини оширади.

Ўсимликнинг ер устки қисмида фитонцидлар бўлганлиги туфайли микробларга қирон келтирувчи қувватга эга.

Уй-хонадон шароитида куйидаги дориворларни тайёрлаш мумкин:

Тоғрайхон ўтидан 2 ош қошиқ миқдорида олиб, унинг устига 400 мл қайнаб турган сув куйилади ва 30 минут давомида дамлаб кўйилади, кейин сузиб олиниб, ўт ҳайдовчи восита сифатида овқатдан олдин 2 ош қошиқдан кунига 3 марта ичилади.

2 ош қошиқ тоғрайхон ўти устига қайнаб турган 300 мл сув куйиб, 3 соат дамлаб кўйилади, сузиб олинган, шарбатидан 3 га бўлиб ичилади. Бундай амал куёнчиқ касаллигида фойдали ҳисобланади. Даволаниш муддати 3 йил.

3 л сувга 300 г тоғрайхон ўти солиниб, суёт оловда 30 минут қайнатилади, сузиб олиниб, обзан учун ишлатиладиган сувга қўшилади.

Betonica folliosa Rupr

Русча — буквица, чистец, қирғизча — жалбирак.

Бўйи 100 см гача ҳам борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, лабгулдошлар оиласига киради. Пояси тик ўсувчи, тўрт қиррали, қаттиқ, сертук, шохланмаган. Барги чўзиқ, чўзиқ наштарсимон, йирик аррасимон қиррали. Поянинг пастки қисмидаги барглари узун бандли, юқоридагилари бандсиз бўлиб, қарама-қарши жойлашган. Гуллари бинафша рангли, поя учиде бошоқсимон тўпгулни ташкил қилади. Меваси — 4 та ёнғоқча. Ўсимлик июн — август ойларида гуллайди, меваси июл — сентябрда етилади. Меваси кўнғир рангли бўлиб уч қиррали.

Тоғ қудуси Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғларининг шарқий қисмида тоғларнинг ўрта поясларида, буталар орасида кўплаб ўсади.

Доривор маҳсулот сифатида ўсимликнинг гуллаб турган даврида йиғиб олинадиган ер устки қисми — ўти ишлатилади.

Тоғ қудуси ўти таркибида салмоқли микдорда С витамини (54 мг%), 1,54% флавоноидлар, 0,49% стахидрин, 1,0% иридоидлар, 3,11% қатрон, эфир мойи, 2% органик кислоталар, 1,02% кальций тузлари ва бошқа моддалар мавжуд.

Халқ табобатида бу ўт асосида тайёрланган гален препаратлари турли хил сабабларга кўра бачадондан қон кетганда, юрак-томирлар етишмовчилиги, гипертония касаллигининг бошланғич даврида ва юрак ҳамда мияда қон айланишини яхшилаш мақсадида ишлатилади. Туғруқдан кейин бачадон қисқаришида, бузилган ҳайз маромини яхшилашда, шунингдек жигар фаолиятини яхшилаш учун ҳам унинг ўтидан дамламалар тавсия этилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993). Ўсимлик ўтидан тайёрланган дамлама кишини тинчлантирувчи, қон босимини туширувчи восита сифатида ҳам ишлатилади. Шунингдек дамламалар билан яра-жароҳатларни ювишда фойдаланилади.

Болгария халқ табобатида тоғ қудусининг доривор воситалари меъда-ичакнинг оғриқли санчиқларида, меъда кислотасининг кўплигида, ич кетишида, нафас йўллари-нинг яллиғланишида (бронхит, зикнафас, кўкйўтал) буйрак ва қовуқнинг шамоллашида тавсия этилади. Шунингдек тоғ қудуси асаб тизимининг толиқишида, бош айланганда, бош оғриғида, тутқаноқ, бод, никриз, сариқ касали, ўсмаларда фойдали ҳисобланган. Бунинг учун 1 ош қошиқ майдланган барг ҳамда илдизлар ёхуд фақат илдизи 2 стакан қайноқ сувда дамланади. (Бу бир кунлик ичиш

учун меъёр ҳисобланади, Д.Йорданов, А.Бойчинов, А.П.Николов, 1972).

Замонавий тиббиётда тоғ қудуси ўсимлигидан тайёрланган доривор омилларнинг қон тўхтатадиган ва бачадоннинг ҳаракат фаолиятини жонлантирадиган хусусияти борлиги қайд этилган. Бир вақтнинг ўзида улар сезиларли даражада тинчлантирувчи, қон босимини туширувчи ҳамда талвасаларга қарши таъсир кўрсатади. Тоғ қудусининг барглари асосида тайёрланадиган дамламадан бачадондан қон кетганда ҳамда туғишдан сўнгги бачадон субинвалюцияси учун фойдаланилади (А.Ф.Гаммерман ва бошқалар, 1976).

Уй-хонадон шароитида тоғ қудусидан қуйидагича дориворлар тайёрланиши мумкин. Дамлама учун майда тўғралган ўтдан 1 чой қошиқ миқдорида олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув қуйилади-да, идишнинг қопқоғини беркитиб, совугунча дамлаб қўйилади ва кейин сузиб олинади. Дамламадан 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун берилади.

Спиртли тиндирма учун майда тўғралган ўт устига 9 ҳисса ароқ қуйиб, ҳар куни вақти-вақти билан чайқатиб турган ҳолда 7 кун қуйиб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, бу доридан 20—25 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

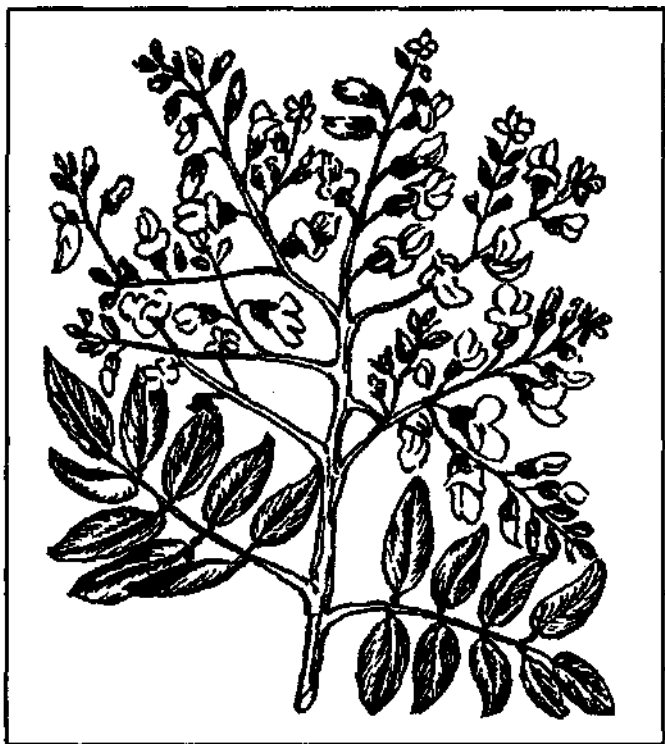
Болгария халқ табobatiда тоғ қудусининг мевалари асосида тайёрланадиган қайнатма талоқ касалликларида, меъда спазмасида ишончли даво ҳисобланади. Ўсимлик баргларида қилинган дамлама эса лавша (цинга) касаллигида фойдали ҳисобланади.

Sophora japonica L.

Япон сафораси, русча-сафора японская.

Тухумак манзарали дарахт сифатида Ўзбекистоннинг шаҳар кўчаларида, боғларда, канал ва ариқ бўйларида ўстирилади.

Тухумак бўйи 20 м гача етадиган дарахт. Барги тоқпатли мураккаб бўлиб, шохларда қисқа банди билан кетма-

кет жойлашган. Баргчиси ўткир учли, чўзиқ эллипссимон, чўзиқ тухумсимон ёки кенг ланцетсимон.

Гуллари сарик, рўваксимон гулгўламини ташкил этади. Меваси этли, қисқа бандли, тасбеҳсимон дуккак.

Июн — июл ойларида гуллайди, меваси август — сентябрда пишади.

Тухумак Ўрта Осиё, Шимолий Кавказ, Крим, Украинанинг жанубий вилоятларида кўча-куйда, йўл ёқаларида, сайргоҳ ва оромгоҳларда манзарали дарахт сифатида экилиб келинмоқда.

Ўсимликнинг гуллари, яъни гул шодалари, барглари ва мевалари доривор маҳсулот бўлиб хизмат қилади.

Тухумак меваси таркибида флавоноидлар (генистеин, рутин ва бошқалар) бўлиб, рутин салмоғи 30% га бориши

мумкин. Шунингдек унда С, В витамини бўёқ ва ошловчи моддалар мавжуд. Тухумак баргларида булардан ташқари сафорин, кварцетин, рамноза, амилоза борлиги аниқланган.

Халқ табobatiда тухумак меваларидан тайёрланган тинктурани гипертония, меъда яраси, ичбуруғ, паропроктитда овқатдан олдин кунига 3 маҳал 50 томчидан ичиш буюрилади. Бундан ташқари, шу тинктурани турли йирингли жароҳатлар ва яраларга даво қилиш учун сиртдан ҳам ишлатилади.

Тухумак ўсимлигида анчагина рутин бўлганлигидан, замонавий табобатда ундан марказий нерв системаси, юрак, кўз тўр пардасига қон қуйилиши ҳолларининг олдини олиш ва буларга даво қилиш учун кенг фойдаланилади, уни гипертония, атеросклероз, диабетда ҳам ишлатилади. Рутин қил томирлар, яъни капиллярларнинг ўтказувчанлигини яхшилаб, мўртлигини камайтиради. Тухумак тинктураси қон ивишини тезлаштиради. Ҳозир ундан узок вақт битмай келаётган яраларга ишлатиладиган «Сафорин» препарати ишлаб чиқарилмоқда.

В.Каримов ва А.Шомаҳмудовларнинг берган маълумотларига қараганда, тухумак меваларида стафилококklar, стрептококklar, ичак таёқчаларига худди антибиотик сингари таъсир ўтказадиган модда борлиги аниқланган.

Тухумак гулғунчаси ва меваси рутин олинадиган асосий маҳсулотдир. Рутин кукун ва таблетка кўринишида чиқарилади. У витамин Р сингари таъсир қилиб, қон томирлари ўтказувчанлигининг бузилиши ва мўртлашиб қолишидан келиб чиқадиган касалликнинг (геморрагик диатез, кўз пардасига қон қуйилиши, капиллярдан қон оқиши, гипертония, атеросклероз, нур касаллиги ва бошқалар) олдини олиш ҳамда даволашда қўлланилади (Ҳ.Х. Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, 1991).

Ҳозирда саноат миқёсида тухумак препаратлари харидга чиқарилмоқда. Жумладан, тухумак мевасидан тайёрланган настойка йирингли яраларни ва куйганни даволаш учун ишлатилади.

Уй-хонадон шароитида тухумак меваларидан куйидагича тиндирма тайёрлаш мумкин. Майдаланган тухумак

меваларидан 40—50 г миқдорида олиб, устига 500 мл ароқ (40°) қуйилади-да, вақти-вақти билан аралаштириб, уй ҳароратида 10—15 кун сақланади. Кейин сузиб олиб гипертония касаллигида 15—20 кун давомида овқатланишдан чорак соат олдин 20—30 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

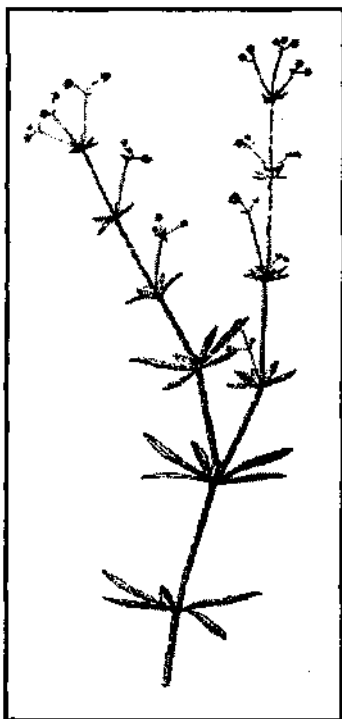
Қуритилган тухумак мевалари ва шоналаридан 2 ош қошиқ миқдорида олиб, устига 400 мл қайноқ сув қуйилади-да, 15 минут қайнатилади, кейин 1 соат дамлаб қўйиб, сузиб олинади. Овқатланишдан олдин ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

Galium aparine L.

Кумриўт, русча — подмаренник цепкий, арабча — шай-тараж.

Чакамуғ 1 йиллик, бўйи 1 м гача борадиган ўтсимон ўсимлик. Пояси ястланадиган, тўрт қиррали, ёпишиб оладиган, гадир-будур, барглари 6—8 та бўлиб ғушшани (мутовка) ташкил қилади, барглари на-штарсимон, гуллари майда, тўртга бўлинган, оқиш ёхуд яшилроқ бўлиб, қўлтиқ остидан чиққан, қарама-қарши ярим соябонни ташкил этади. Меваси думалоқ, майда илгакли тукларга эга. Май ойидан август ойигача гуллайди.

Ўрта Осиёдаги нам, ташландиқ жойларда, далаларда бегона ўт сифатида, тоғ этаклари, шағалли, сайхон ерларда ўсади.

Чакамуғнинг ер устки қисми доривор ҳисобланади. Ўсимлик гуллаш пайтида ўрилиб, салқин жойларда қуритилади.

Маҳсулот таркибида 0,7—0,9% силикатлар (уларнинг 0,2% сувда эрийди), бироз эфир мойлари, 5—10% танин, сапонин, ёғ ва мум бўлади. Шунингдек ўсимлик ўти аспирүлозид гликозидини, илдизлари эса бўёқ моддаларини сақлайди.

С.С.Саҳобиддиновнинг келтирган маълумотларига қараганда, ўсимлик ўтидан тайёрланган қайнатма сариқ касалида ҳамда темираткида ишлатилади, барглар шарбати жигар хасталиклариди, шунингдек сийдик ҳайдовчи омил сифатида фойдаланилади. Болгар халқ табобатида чакамуғни истисқо, жигар касалликлари, бод азиятида тавсия этилади. Ўсимликнинг сархил ўтидан олинган шарбати тутқаноқда берилади.

Тиббиётда чакамуғ чипқон, хўппоз, тери тошмаларида ичиш ҳамда ташқи муолажа сифатида тавсия этилади. Ундан скрофуллез ва ўсмаларда, бадан салқиганда, қовуқ шамоллаганда сийдик ҳайдовчи восита сифатида фойдаланилади. Шунингдек у безгакли иситмада ҳамда қон тўхтаувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Arum korolkowii Rgl.

Кучала, русча — ароник королькова, тожикча — духоба барг, форсча — филгуш, арабча — лутфилхайя.

Чаёнўт кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, туганаги бироз қийшайган шарсимон, ичи оқ, поячаси якка-якка баргсиз, 40—50 см баландликда бўлади, барглари илдиз ёнидан чиққан бўлиб, узун бандли, барг пластинкаси учбурчак ёки найза уч сифатида бўлиб, асосимон. Гуллари жинсли бўлинган, пастида урғочи, тепасида эркак гулустунчали. Меваси — кўпуруғли қизил, шарбатли.

Чаёнўт Ўрта Осиё тоғ қоялари, дарахт-бута соясида учрайди.

Ўсимликнинг барча қис-
млари заҳарли, ҳайвонлар
мутлоқ емайдилар. Маҳаллий
аҳоли томонидан ўсимлик-
нинг туганаклари ишлатилади.

Халқ табобати амалиёти-
да чаёнўти туганакларининг
қуритилиб обдон майдалан-
гани чаён чаққанда ишлати-
лади, майдаланган туганак
кунжут мойи билан аралаш-
тирилади, унга туз солиниб,
аралашмадан кулча ясаб,
ўткир кўринишдаги баво-
силни даволашда ишлатила-
ди (меъёри 28 г), туганак-
нинг асл асал билан обдон
аралаштирилгани темиртки
ҳамда бўйинга тушган оқни
кетказишда фойдали ҳисоб-
ланади. Асалсиз туганак за-
ҳарли ҳашарот, газанда чақ-
қанда қўлланилади.

Чаёнўт мевалари ўта заҳарли ҳисобланади.

Hippophae rhamnoides L.

Чаканда, русча — облепиха, тожикча — ангад, анга-
хор, палож, сагор, сафедхор, сарганак, чунг, хингбет,
қозоқча — жирқаноқ.

Чирқаноқ жийдадошлар оиласига мансуб бута ёки да-
рахт бўлиб, бўйи 2—5 м га етади. Пояси шохланган, ўткир
тиканли бўлиб, қўнғир-яшил пўстлоқ билан қопланган.
Ўсимликнинг барглари Чизиқсимон — ланцетсимон, бир-
оз учли, узунлиги 2—9 см келади, эни 3—15 мм атрофи-
да, устки томони кулранг, остки томони кумушсимон.

Барглари қисқа банди билан поя ва шохчаларда кетмакет ўрнашган. Гуллари бир жинсли, кўримсиз, майда, сарғиш, баҳорда барг чиқариши билан гуллайди. Меваси тухумсимон ёки думалоқ шаклда, сершира, сариқ — апельсин рангли, данакли бўлиб, мазаси ананас таъмини беради.

Ўсимлик апрел — май ойларида гуллаб, меваси август — сентябрда пишади.

Чирқаноқ табиий ҳолда Европанинг Атлантика океани қирғоқларида жойлашган мамлакатларда, Жанубий Скандинавия вилоятларида, Болқонда, Туркияда, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитой, Мўғулистон, Ҳиндистоннинг Гималай депараларида, Кавказ, Марказий Осиё,

Жанубий Сибирь, Забайкалье минтақаларида ўсади. Чирқаноқ Ўзбекистоннинг Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида, Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғлари ёнбағирларида, тўқайзорларда, дарё, сой, жилғалар бўйларида учрайди.

Чирқаноқнинг мевалари доривор ҳисобланади. Мева шарбати, мойи халқ табobati ва замонавий тиббиётда қўлланилади. Чирқаноқ мевалари бир совуқ еганидан сўнг терилиши жуда осон кечади. Дарахт ёки бута шоҳларига мушт билан бир-икки урилса, чирқаноқ мевалари ёзилган матога тутдек тўкилади.

Чирқаноқ мевалари таркибида 8% мой, 10,5% глицеридлар, 10,4% стеарин, линолен ва пальмитин кислоталари бор. Шунингдек унда дармондорилардан С (450 мг%), В₁ (0,28 мг%), В₂ (0,38 мг%), В₆ (0,79 мг%), Е (14 мг%) витаминлари, фолат кислотаси (0,79 мг% га қадар), каротиноидлар, органик кислоталар (асосан олма ва тартрат), каротин (60 мг%), криптоксантин, зеаксантин ва физаленлар мажмуаси, мева шарбатида 3,5% қанд моддаси, уруғларида эса 12,5% ёғ, каротиноидлар (180—250 мг%), барғларида салмоқли миқдорда аскарбинат кислота (230—370 мг), 8—10 фоиз ошловчи ва бошқа моддалар мавжуд. Ўсимлик пўстлоқларида алкалоид серотонин (гиппофаин) борлиги аниқланган. Чирқаноқ меваларида бир қатор микроунсурлар ҳам бор.

Чирқаноқ мевалари, шарбати ва мойи бир қатор хасталиклар давоси сифатида халқ табobati амалиётида атрофлича қўлланилади. Халқ табobatiда чирқаноқ мева шарбати ва ундан ажратиб олинган мой дармонсизликда, тери, қулоқ, томоқ касалликларида ишлатилади. Чирқаноқ соч тўкилишининг олдини олади, оғриқ қолдирувчи, лавша, зангила касалликларига даво сифатида тавсия этилади. Мевалари ва барғларининг қайнатмаси билан бод, меъда касалликлари даволанади. Маҳаллий аҳоли чирқаноқ меваларини қорин оғриғини қолдириш, меъда-ичак фаолиятини яхшилаш учун истеъмол қилишади. Чирқаноқ мевалари меъда яраси («захм меъда») га даво сифатида, шунингдек мева қайнатмасидан гўдақларни (яра-чақалар

бўлмаслиги учун) ювинтиришда фойдаланилади. Гармчаш-маликлар чирқанок меваларини баданларига суртадилар, чунки чирқанок мевалари терини латифлаштиради, ёрилган жойларга малҳамлик қилади, мабодо куйган бўлса, даволик қилади. Чирқанокнинг барг дамламаси ичилса, бод хасталигига таскин беради. Ўсимлик гулларидан тайёрланадиган қайнатма беозор сурги воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ўрта Осиёда бўғим оғриқларида баданнинг касал жойларига чирқанок баргларини кўйиш тавсия этилади. Ўсимликнинг мевалари, гулларидан куюк яралар билан бир қаторда ётоқ яралар, колит касаллиги давоси сифатида фойдаланилади. Чирқанокдан томоқ оғриғи, тиш оғриғига, тиш атрофидаги тўқималар яллиғланиши (периодонтит)га даво қилишади. Барглари ва мурғак новдаларидан тайёрланган экстрактлари ичкетарда ичиш учун буюрилади.

Ҳозирги замон тиббиётида чирқанок мойи бир қатор хасталиклар давоси сифатида ишлатилмоқда. Чирқанок мойи жароҳатларни ва тери касалликларини тезда тузатишга мойиллик яратувчи (эпителизация жараёни) омил сифатида ишлатилади. Шунингдек чирқанок мойи оғриқ қолдирувчи ҳамда антисептик хусусиятлари билан ҳам жуда қадрланади. Кольпит, бачадон эрозияси, эндоцервицидларни даволашда чирқанок препаратлари яхши натижа беради.

Чирқанок мойи оғиз иллатлари: караш бўлишида, ёрилишларда, терида мавжуд бўладиган нуқсонларни кетказишда ижобий натижа беради. Чирқанок мойининг 5% ли суртмаси ўткир кўринишдаги гушга (экзема) ижобий таъсир кўрсатиб, яллиғланиш, эритема, шиш, оғриқдан холи этади. Нейродермит билан тангачали темиртки ва бошқа дерматоз характерида эга бўлган сурункали касалликларга малҳамлик қилади. Чирқанок мойининг вазелин ёғидаги 3—9% или аралашмаси турли хил куйишларда фойдали манба ҳисобланади.

Чирқанок пўстлоғидан 5—окситриптаминомли мода ажратиб олинган бўлиб, у рак касаллигига қарши таъсири билан ажралиб туради.

Чирқаноқ мевалари хушрўйлаш (косметика) ва озик-овқат саноатида ҳам ишлатилади. Ундан шарбатлар, мураббо, павидло ва татимли киселлар тайёрланади.

Уй-хонадон шароитида чирқаноқ мевалари асосида дориворлар тайёрлаш мумкин. Бунинг учун 45 қисм чирқаноқ мевалари ёки эзилмаси (пульпа) олиниб 55 қисм шаккар билан муқимланади (консерваланеди). Мазкур аралашма яхши сақланиши билан ажралиб туради (Д.Йорданов, П.Николов, А.Бойчинов, 1972).

Чирқаноқ қайнатмаси қуйидагича тайёрланади: мевалардан 100 г миқдорида олиб, унинг устига 1 л сув қуйлиб, 15 дақиқа қайнатилади. Сўнгра 45 минут давомида дамлаб қўйилади. Шарбатидан кунига 4 маҳал 1 ош қошиқдан ичилади.

Чирқаноқ меваларини ювиб тозалаб, хўллигича, қоқи қилиб ейилади, булардан чулилар (компот), мураббо тайёрланади (сервитаминли масаллиқ сифатида).

Чирқаноқ мойи меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигига 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

Чирқаноқ мойи бир қатор хасталикларда сутга томизилиб ичилади ёки бир бурда нонга томизилиб истеъмол қилинади.

Чирқаноқ анчагина беор ўсимлик сифатида ажралиб туради. Уни табиий ҳолда ўсган жойларини муҳофаза этган ҳолда, маданий равишда кўпайтириш ҳам мумкин. Чирқаноқ айниқса тоғ этакларида, боғлар, экинзорлар атрофига ихота кўринишида экиб ўстирилса, шифобахш неъматлар заҳираси кенгайган бўлар эди.

Glycyrrhiza glabra L.

Кизилмия, ширинмия, русча — солодка, лакрица, осолотка, тожикча — сус, беҳи зардрўй, дори ширин, матк, хурди пилон, ширинбех, ширинбуя, қозоқча — тотли томир, мия, туркманча — яланач буян, форсча — махак, арабча — сус.

Чучукмия дуккакдошлар оиласига мансуб бўйи 150 см гача борадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Унинг заминпояси ниҳоятда тараққий этган бўлиб, йўгон дастлабки пояси бир нечта тик ўсувчи поячага эга. Поячаларда барглар тоқ патли бир нечта жуфт барглардан ташкил топган, гуллари шингилга тўпланган. Гулларининг ранги оч бинафшаранг, меваси пишганда сочилиб тўкилмайдиган дуккак. Ўсимлик кеч баҳор, ёз бошларида гуллайди, меваси май — сентябр ойларида пишади.

Ўзбекистонда чучукмиянинг куйидаги турлари учрайди: оддий чучукмия (глицерриза глабра), ўрол чучукмияси (глицерриза ураленз).

Чучукмия турлари Ўрта Осиёнинг кўпчилик депараларида тарқалган бўлиб, улар асосан нам ерларда: тоғ ёнба-

гирларида, ариқ, жилға, дарё бўйларида, тўқайларда, шўр ва қумли жойларда ўсади. Шунингдек, чучукмиянинг оддий турини гоҳо экинлар орасида ҳам учратиш мумкин.

Чучукмиянинг илдизлари доривор маҳсулот ҳисобланади. Одатда ўсимлик илдизи эрта баҳор ёхуд кеч куз палласида қазиб олингач, тупроқдан тозалаб, совуқ сувда ювилади. Илдизлар селгигач, тагига нарса тўшалган ҳолда ҳаво эркин айланадиган пана жойларда қуришиб олинади.

Чучукмия турларининг илдизи таркибида ширин таъмли сапонинлар типигаги тритерпен бирикма — глицирризин, қанд моддалари, крахмал, флавоноидлар ва бошқа моддалар бор.

Чучукмия кўҳна замонлардан бери эъзозланиб келувчи доривор ўсимлик ҳисобланади. Чучукмиянинг хосиятлари Теофраст ва Плиний давридан маълум. Хитойлар чучукмияни «ганцао» (ширин гиёҳ) номи билан қарийб эра-мизга қадар бўлган 2800 йиллар бурун фойдаланиб келганлар. Бу ўсимликнинг маҳсулоти қарийб барча дорилар таркибига киритилган. У одамнинг навқирон ёшлигини сақловчи, гўзаллик бағишловчи ҳисобланар эди. Ўз даврида Абу Али ибн Сино ширинмия, чучукмия илдизларини буйрак азиятларида, қовуқ дарди, ошқозон яллиғланиши, ўпка хасталикларида ишлатган, чучукмия асосли дориларни йўтал, зикнафас (астма), жигар сустиги, шунингдек оғир кўринишдаги туғишда («Алвохия») тавсия этган.

Шарқ мамлакатларида чучукмия афсонавий жень-шень — «ҳаёт илдизи» билан рақобат қила оладиган омил сифатида қаралади ва кенг кўламда бронх касалликларида, кўкйўтал, ўраб олувчи, қабзиятдан халос этувчи, меъда ярасини тузатувчи, зидди заҳарни кесувчи восита сифатида буюрилган. Чучукмия бошқа дориворлар таркибида сил ҳамда саратон (рак) касалликларида ишлатилган.

Халқ табobatiда ўсимликнинг илдизпоясидан олинган шарбат ва кукунлар терлатувчи, ични маромлаштирувчи, нафас йўли касалликларида балғам кўчирувчи, зикнафасга таскинлик берувчи омил сифатида тавсия этиб келинган.

Тибет халқ табobati чучукмиянинг яна бир қатор хосиятларидан ўринли фойдаланган. Чунончи, улар чучук-

мияли дориворларни касалга мадор бағишловчи, кексаларни тетиклаштируви, боқий умр омили сифатида, мурғакларга саломатлик, баркамолликни бахшида этувчи восита тариқасида тавсия этиб келганлар.

Чучукмия илдизидан тайёрланадиган чой дамламасини «сусчой» номи билан организмнинг ҳолсизланишида, асаб тизими бўшашиб кетганда, шунингдек овқат ҳазм қилиш аъзолари фаолиятини уйғунлаштиришда, қорин дамлашида («боди шикам») даволовчи восита сифатида ишлатилган.

Замонавий тиббиёт амалиётида чучукмияга етарлича аҳамият берилган. Илмий-тадқиқотлар шуни кўрсатадики, чучукмия таркибидаги глицерризин моддаси ўзининг тузилиши бўйича инсон буйрак усти безлари ишлаб чиқарадиган гормон — кортизонга ўхшайди. Чучукмия таркибидаги мазкур модда клиник кузатишларда ижобий натижа берди. У кортизон сингари организмда сув-туз мутаносиблигини меъёрлаштиради. Глицерризин кортизон ва унинг ҳосилалари сингари шамоллашдан муҳофаза қилувчи, аллергия асоратини (кўз касалликларида, қичима, эшакеми, қўтир азиятларидан) даволовчи модда бўлиб чиқди. Бундан ташқари, чучукмия бронхиал астма, меъда ярасининг битишида ижобий натижа берди. Чучукмия доривор воситалари одам организмнинг шамоллаши натижасида ҳосил бўладиган захарли моддалардан фориг қилувчи омил сифатида ҳам қадрланади. Чучукмия илдизидан олинадиган шарбат тинчлантирувчи ҳамда оғриқ қолдирувчи хусусиятга эга.

Баъзи кузатишларга қараганда, чучукмия доривор воситалари артритнинг айрим турларининг авж олишига тўсқинлик қилар экан (С.С.Никитина).

Сурункали равишда глицерризиндан истеъмол этилганда диурез меъёри бузилиши билан бирга туз-сув мутаносиблигида ўзгаришлар бўлиб, аъзоларда сув йиғилиши мумкин.

Замонавий тиббиёт амалиётида чучукмия турларининг доривор воситалари (қуюқ экстракт, шарбат, илдиз кукуни) нафас йўллари касалланганда балғам кўчирувчи, ўраб олувчи, сурункали қабзиятда енгил сурги омили сифати-

да тавсия этилади. Шунингдек, чучукмия дориворлари кўкрак касалликларида ишлатиладиган ҳамда сийдик ҳайдовчи ва ич юмшатовчи йиғма чойлар таркибига киритилган.

Чучукмия техник аҳамиятига эга бўлган ноёб хом ашё сифатида ҳам қадрланади. Ундан озиқ-овқат саноатида ҳар хил татимли ичимликлар, ликёрлар, қимизак (квас), қандолат турлари тайёрланади.

Чучукмия илдизи асосида уй-хонадон шароитида доривор омиллар тайёрланиши мумкин. Қуритилган илдизлар кукунга айлантирилиб, бир ҳиссасига икки ҳисса шаккар қўшилади. Мазкур амал изтиробли йўталга таскин берувчи ва балғам кўчирувчи восита ҳисобланади. Томоқ қақраши, оғиз қуришида ўсимлик илдизидан тайёрланган қайнатмадан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун 6 г майдаланган маҳсулот ярим чойнак қайноқ сув билан 15 минут давомида сует алангада қайнатилади. Сўнгра сузиб олиниб, шарбатидан кунига ош қошиқда 4 маҳал ичилади.

Дармон бағишловчи доривор омил тайёрлаш учун 40 г чучукмия илдизи кукунини 80 г турп, 300 г асал билан аралаштириб ҳалим ҳолига келтирилади ва икки ҳафта давомида истеъмол қилинади.

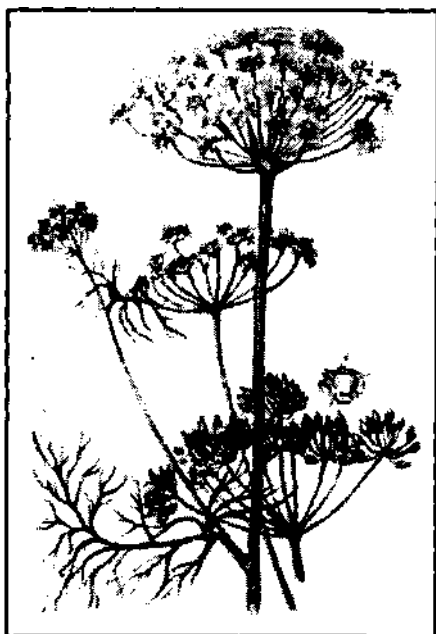
№ 811

Anethum graveolens L.

Укроп, шивит, русча — укроп.

Шивит соябонгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик кушбўй ўт. Ўсимлик тик ўсиб, ўрта қисми шохланиб кетади. Барглари икки бор патсимон кесилган бўлиб, поячада навбат билан қисқа қини воситасида жойлашган. Гуллари кўримсиз, майда, сариқ бўлиб, мураккаб соябонга тўпланган. Меваси — қўнғир тусли қўшалоқ писта.

Шивит ёввойи ҳолда Жанубий Европа, Ҳиндистон, Миср, Эфиопияда учрайди. У қадим замонлардаёқ Миср, Юнонистон, Румда шифобахш ўсимлик сифатида ўстирилган. Шивитни маданий ҳолда катта хўжаликларда, хо-

надонларда ҳам етиштирилади. Уни табиий ҳолда қуруқ ва тошлоқ жойларда, йўллар четида, тоғ бағридаги қум, шағалли жойларда ҳам учратиш мумкин.

Ўсимликнинг ер устки қисми ҳамда уруғлари доривор ҳисобланади.

Ўсимликнинг барча қисмларида эфир мойлари бор. Ер устки қисмида С (51—128 мг%), А, В₁, В₂, РР витаминлари, каротин, флавоноидлар, пантотенат кислота, бир оз қанд ва азотли моддалар, уруғ-

лари таркибида турли терпенларга бой бўлган эфир мойлари (ёғ салмоғи 20% гача бориши мумкин) мавжуд.

Шивит кўхна замонлардан бери халқ табobati амалиётида қўлланилиб келади. Ўсимликнинг меваси анжир билан бирга қайнатилса, ўткир йўтал ва зикнафасга даво бўлади. (С.С.Саҳобиддинов, 1948). Шивитнинг ер устки қисмидан тайёрланадиган дамлама ҳазми уйғунлаштиради, иштаҳага барака беради, қорин дамланишидан холи қилади. Шу билан бирга у ични, юрак уришини маромга солиб қон томирини кенгайтиради ва қон босимини пасайтиради. Шивитни сийдик ҳайдаш ҳамда она сутини кўпайтириш, модда алмашинуви жараёнини яхшилаб, суяк тўқималарини маҳкамлаши, қонни кислород билан бойитиши ҳақида маълумотлар бор.

Шивит меваларидан тайёрланган дамлама тинчлантирувчи, бедор уйқусизликка, қуёнчиққа даво бўлувчи омил сифатида ҳам тавсия этилади.

Халқ табobatiда шивит суви деб номланувчи дори-дармон кенг қўламда қўлланилиб, у асосан ичак метеоризми-

да (қориннинг дам бўлиб оғриши), колит ва нефритларда тавсия этилади. Шунингдек, шивитнинг ер устки қисми асосида тайёрланидиган дамлама гепертония касаллигида безор доривор омил сифатида қўлланилади.

Илмий тиббиётда шивит меваларининг янчилгани баглам кўчирувчи ўт, ел ва сийдик ҳайдовчи сифатида буюрилади. Шунингдек ўсимликдан тайёрланидиган дорилар спазмолитик хусусиятга эга бўлганлиги туфайли, қорин бўшлиғидаги органлар спазмида, сурункали спастик колит, сурункали юрак-қон томирлар касалликларида тавсия этилади.

Шивит меваларидан саноат миқёсида анетин дориси олинган. Уни сурункали юрак-тож қон томирлари фаолияти сусайганда ишлатиш лозим топилган.

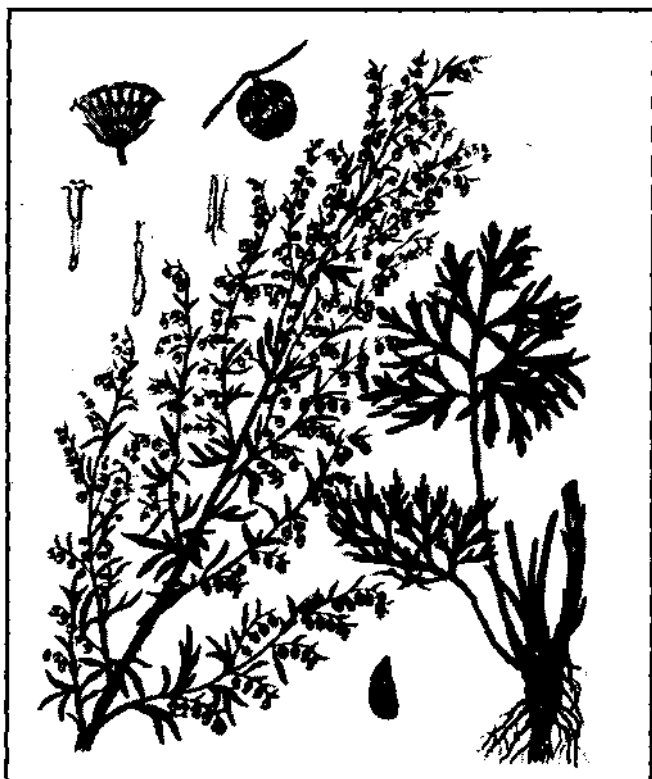
Уй шароитида шивит мевалари асосида дамлама тайёрлаш учун 2 чой қошиқ миқдорида майдаланган шивит мевасидан олиб, 400 г қайноқ сувга солиб аралаштирилади ва дамлаб қўйилади. Дамлама шарбатидан ярим стакандан қунига 3 маҳал овқатланишдан олдин истеъмол қилинади.

Шивит айни баҳор дамларида кўкатли сомса ва чучваралар тайёрлашда бошқа кўкатлар билан бирга (ялпиз, жағжағ, момақаймоқ, кашнич, йўнғичқа, исмалоқ, шовул, барра пиёз ва бошқ.) кўкат масаллиқлари таркибига киритилади. Уни сархиллигича гўштли, балиқли, сабзавотли таомларга кўшиб тамадди этилади.

Баъзи манбаларда кўрсатилишича, ўз таркибида кўп эфир мойлари сақловчи кўкатларни сунистеъмол қилиш кишининг кўриш аъзоларига салбий таъсирини кўрсатар эмиш.

Artemisia absinthium L.

Аччиқ шувоқ, русча — полынь горкая, қозоқча — ермен, қирғизча — эрмен шибак, тожикча — бурган, мерган, туркманча — ажи евшон, форсча — марва, афсантин, арабча — хитрак.

Эрмон — мураккабгулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, бўйи 100 см гача етиши мумкин. Ўсимлик бир ёки бир неча пояли, уст қисми шохланган, пастки қисмидаги барглари узун бандли, учбурчак, юмалоқ, икки-уч марта патсимон ажралган. Ўрта қисмидаги барглари ҳам патсимон ажралган, юқори қисмидагилари уч бўлакли бўлиб, пояда банди билан янада юқорисидан бандсиз кетма-кет жойлашган бўлади. Ўсимлик сертукли бўлганлиги учун кумуш тусли бўлиб кўринади. Гуллари майда, сариқ, савагчага тўпланган. Савагчалардан ташкил топган шингиллар рўваксимон тўпгулни ташкил этади. Меваси ўткир учли, чўзинчоқ, қўнғир рангли писта. Эрмон май — июн ойида гуллайди, меваси сентябрда етилади.

Эрмон Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон, Жанубий Қозоғистоннинг кўп жойларида яйловлар, ўтлоқлар, тўқайлар, тоғ бағирлари, эрмон четлари, шунингдек бегона ўт сифатида маданий ўсимликлар орасида ҳам ўсади.

Ўсимликнинг ўти, гуллаб турган устки қисми, илдиз ёни ва пастки барглари доривор ҳисобланади. Ўсимлик гуллашидан олдин ёки гуллаганида фақат илдизолди барглари йиғилади, тўлиқ гуллаганда эса поянинг учидан 25—30 см узунликда ўриб олинади ва соя жойларда қуритилади.

Ўсимликнинг ўти ва баргларида 2% атрофида эфир мойи, флавоноидлар (артемизин ва бошқа), органик кислоталар, каротин, С витамини, ошловчи моддалар, лактонлар, абсинтин ва анабсинтин гликозидлари бор. Мавжуд бўлган эфир мойи таркибига тўйинган спирт, углеводородлар, секвитерпен лактонлар ва секвитерпен гвайянолидлар киради. Ўзбекистонда ўсадиган эрмоннинг ер устки қисмида арабсин деган алкалоид олинган.

Эрмон қадим-қадим замонлардан бери шифобахш ўсимлик сифатида ишлатилиб келинган. Эрмон лотинча «артемизия», яъни «соғлом» деган маънони беради.

Абу Али ибн Сино ўз даврида эрмон билан бир қатор хасталикларни даволаш мумкинлигини кўрсатиб ўтган эди. Жумладан ўсимликнинг ер устки қисмидан тайёрланган қайнатма билан сийдик, ўт, гижжа ҳайдаш мумкинлигини кўрсатган. Бундан ташқари қайнатма шарбати билан кўз шамоллашини даволаш мумкинлигини айтади. Эрмоннинг сархил шираси билан истисқо ва сариқ касаллигига барҳам бериш мумкинлиги ҳақида маълумот беради.

С.С.Саҳобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, эрмон халқ табобатида кенг қўлланган. Чунончи эрмон гулларида тайёрланган дамлама безгак, ичак яраси, бавосилга даво бўлиши билан бирга, ҳароратни туширувчи, ўт, пешоб, тер ва гижжа ҳайдаш хусусиятига эга. Эрмон қайнатмасини зарпечак қайнатмасига қўшилган ҳолда тутқаноқ, қуёнчиқ ва камқонликни даволашда тавсия қилинади.

А.П.Поповнинг ёзишига қараганда, халқ табобатида бу гиёҳни ичак метеоризмидан фориғ этишда, кўричак асо-

ратларини даволашда, жиғилдон қайнашидан, оғиздан нохуш ҳидни йўқотишда тадбиркорлик билан ишлатиш мумкин. Бундан ташқари, ўсимлик ўтидан олинган сархил шарбат жароҳатдан қон оқишини тўхтатиш билан бирга уни тез эт олишини жадаллаштиради. Ўсимликнинг сархил барглари эзилиб эт узилганидан, пўла бўлганда, пай чўзилганда, бирор нарса чиққанда боғланса, оғриқ қолдириб бемор кайфиятини тиклайди. Эрмон асосли дори-лар вабо чақирувчи вибрионларга зарба бериши ҳақида маълумот мавжуд. Чунки эрмон дезинфекциялаш қобилиятига эга.

Адабиётларда келтирилишича, эрмон билан ўрмаловчи тоғжамбил ёки тоғрайҳон қайнатмаси ичкиликбозликка қарши даво сифатида истеъмол қилинади. Бунинг учун бир ҳисса эрмон ва тўрт ҳисса тоғжамбил аралашмасидан 15 г олиб, 200 г сув билан қайнатма тайёрланади, сўнгра ош қошиқда кунига уч марта ичилади. Бундай муолажа 2—3 ой мобайнида олиб борилиши лозим (А.П.Попов, 1968).

Мабодо икки стакан эрмон қайнатмасига бир бош саримсоқ қайнатилган бир стакан қайнатмани аралаштириб ҳуқна қилинадиган бўлса, қил гижжалардан (острица) озод бўлинади.

Эрмон асосли дори-дармонлар меъда секрециясини маъромлаштиради, диспепсияга ижобий таъсир кўрсатади, жигар ва ўт қопчаси касалликларига енгиллик беради, иштаҳа йўқлигида ва уйқусизликда фойдаси бўлиб, овқат ҳазм бўлишида ёрдам беради.

Замонавий тиббиётда эрмоннинг доривор омиллари иштаҳа очувчи, ўт ҳайдовчи дори сифатида фойдаланишдан ташқари, қатор тиббий эҳтиёжлар учун қўлланилади. Эрмондан ажратиб олинган хамазулен зикнафас (бронхиал астма), ревматизм, экзема, қўтир, рентгендан озор топган жойларни даволашда қўлланилади. Мазкур доривор омил фагоцитозга уйғунлик беради, организмнинг ҳимоя қобилиятини оширади, яллиғланишга қарши даволик қиладди.

Эрмон бир қатор йиғма чойлар таркибига киритилган. Уй шаронтида эрмондан дамлама тайёрлаш учун оғзи ёпи-

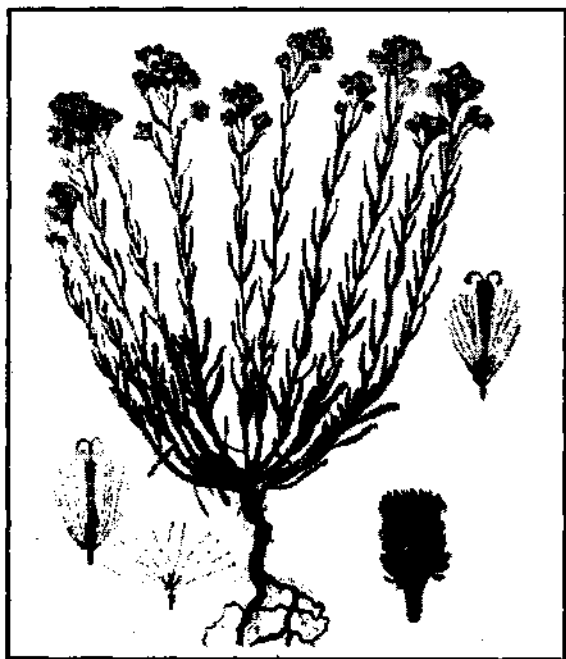
ладиган идишдаги 400 г қайноқ сув устига бир қошиқ майдаланган ер устки қисмидан солиб дамланади ва бирор нарса билан ўраб қўйилади. Дамлама ўз тафти билан совуғач, сузилиб шарбатидан кунига уч марта овқатланишдан ярим соат олдин 50 г дан ичилади.

Ҳозирда саноат миқёсида эрмон асосли дорилар дорихона ва гиёҳшарбатхоналарга чиқарилмоқда.

Helichrusum maracandicum M. Pop. ex Kirp.

Русча — бессмертник самаркандский, цмин самаркандский, тожикча — гозичой, гули гози.

Ўлмас ўт кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, бўйи 15—75 см атрофида бўлади. Шохчалари 2—10 та бўлиб, чизиқ-чизиқли, қўнғир, тукли. Барглари яшилроқ, кул-

ранг-яшилроқ, кулранг-яшил ёки сарғиш-қўнғир тусли, қуюқ туклар билан қопланган. Пастки ҳамда шохчалардаги барглари чизиқсимон, чизиқ — ланцетсимон бўлиб 5—9 см узунликда, эни эса 0,3—1,2 см атрофида бўлади. Гуллари заъфарон— сариқ рангда. Фужгон гулчалари шарсимон ёки компакт қалқонсимон гултўпламини ҳосил қилади. Уруғлари призматик, тўқ жигарранг, попукли (улар 20—25 та, жуда ингичка сарғиш ипчалардан ташкил топган). Ўсимлик май-июл ойларида гуллаб, июл-октябрда мева беради.

Ўлмас ўт Қурама, Туркистон, Ҳисор тоғ ёнбағирларидаги қуруқ шағалли, камтупроқли жойларда 600—2500 м лиқ баландликларда учрайди.

Ўлмас ўтнинг гуллари доривор ҳисобланади. Уни одатда ўсимлик гуллай бошлаганда йиғилади. Мабодо кечикиладиган бўлса, гулсаватчалар қуритилиш жараёнида гулбаргчалар тўкилиб кетиб, фақат гул ўрни қолиши мумкин. Гуллар қоронғи, салқин, ҳаво яхши алмашиб турадиган жойларда қуритилиши, уларнинг қалинлиги 2—3 см дан ошмаслиги ва тагига тоза қоғоз ёки мато ёзилиши лозим бўлади. Ўлмас ўт маҳсулотининг сақланиш муддати 3 йилдан ошмаслиги керак. Ўсимликнинг гулсаватчалари таркибида флавоноидлар, гликозидлар, кумаринлар, стеринлар, эфир мойлари (0,01—0,02%), К витамини, смола каби моддалар бор.

Ўлмас ўт қадим-қадимдан ғозичой номи билан машҳур бўлиб, ундан бир қатор касалликларга, жумладан: жигар оғриғида — сафро ҳайдовчи, сариқ, ўт йўлидаги ва буйракдаги тош касалликларида, истисқо, ўпка сили, бавосилда — қон тўхтатувчи, гижжа ҳайдовчи (айниқса аскардаларда), шамоллашга қарши дори воситаси сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Илмий тиббиёт амалиётида у бўзоч деб аталади. Чунончи ўлмас ўт гулларида тайёрланган қайнатма ва дамламалар, суюқ экстракт жигар касалликларида сафро ҳайдовчи омил сифатида ишлатилади (холецистит ва гепохолециститларда ижобий натижа кўрсатади). Бундай қайнатма (10:250 нисбатида олинган) ярим стакандан кунига 3

маҳал овқатланишдан олдин ичилади. Саноат миқёсида «Фламин» препарати чиқарилган бўлиб, у даҳмаза (балласт) моддалардан холи этилган қуруқ концентрат, таркибида 0,05 г миқдорда флавор жамламасини сақлайди. (таблетка кўринишида уни 1 таблеткадан кунига 3 маҳал овқатланишдан олдин ичилади).

Ўлмас ўт сафро ҳайдовчи йиғма чойлар таркибига ҳам қўшилади (йиғма чойда ўлмас ўт гуллари, кашнич мевалари (1 ҳиссадан), учбарг-трифол барглари (3 ҳиссадан олинган). Мазкур аралашмадан 2 ош қошиқ олиб 2 стакан қайноқ сувда 10 минут қайнатилади, сўнгра докадан сузилиб, ушбу дамламадан кунига 3 маҳал ярим стакандан овқатланишдан 15 минут олдин ичилади.

Melilotus officinalis L.

Русча — донник лекарственный, тожикча — зардбеда, хархур, буркун.

Қашқарбеда, баъзан уни сариқ беда деб ҳам юритилади. У икки йиллик, бўйи 20—100 см га етадиган ўт ўсимлик. Пояси битта ёки бир нечта қиррали бўлиб, юқори қисми шоҳланган бўлади. Барги қўшимча баргли, уч пластинкали мураккаб, пояда банди билан кетма-кет ўрнашган. Баргчаси тескари тухумсимон ёки чўзинчоқ ланцетсимон текис қиррали. Гуллари майда, сариқ рангли, шингилга тўпланган. Меваси — бир уруғли дуккак. Ўсимлик май-август ойларида гуллайди ва меваси пишади.

Қашқарбеда Ўрта Осиёнинг тоғли ҳудудларидаги дарё бўйларида, сой соҳилларида, боғларда, йўл ёқаларида, лахтак ерларда ўсади. Уни маданий равишда қишлоқ хўжалигида ҳам ўстирилади.

Ўсимликнинг ер устки қисми доривор маҳсулот ҳисобланади. Қашқарбеда айни гуллаганида ер устки қисми ўриб олиниб, бегона ўтлардан тозаланади ва қуёш нури тушмайдиган пана, соя жойда қуритилади.

Қашқарбеданинг ер устки қисми таркибида кумарин, дикумарин, мелилотин, мелилотозид гликозиди, кумар ва мелилот кислоталар ҳамда эфир мойлари бор. Уруғи таркибида ёғ, тригонеллин алкалоиди бўлади. Умуман ўсимликда витаминлар, маданий тузлар ҳам мавжуд.

Халқ табobati амалиётида қашқарбеда яраларни даволаш (яра ичидаги иллатни тортиб олиш) мақсадида, ўсимликдан тайёрланадиган дамлама эса сурункали бронхит, бош оғриғи, гипертония ва бошқа касалликларни даволашда ишлатилади. Шунинг

дек қашқарбеда дамласи уйқусизликда, асаб касалликларида, неврастения, талваса, қуёнчиқ хуруж қилганида тинчлантирувчи омил сифатида, қовуқ, буйрак, меъда шиллиқ пардаси яллиғланиши, атеросклероз, тромбофлебитлар, миокард инфарктида ҳам яхши фойда беради. Ўсимликнинг сархил баргларини майдалаб, чипқонларга, сизлогич, кўзиқўқ, кулоқ оғриғи, бўғимларга қўйилса, яхши наф беради.

Замонавий тиббиётда қашқарбеданинг асосий таъсир қилувчи моддаси кумарин эканлиги аниқланган. Бу модда марказий асаб тизими ишини яхшилаб, талваса, томир тортишишга қарши, ухлатадиган, қон ивишини сусайтирадиган, буруштирувчи таъсирга эга. Гиёҳдан тайёрланган экстракт сийдик ҳайдовчи ва бактерияларга қарши таъсир кўрсатади. В.Каримов ва А.Шомаҳмудовларнинг маълумотларига қараганда (тажриба каламушларида) жигарнинг бир қисми кесиб олиб ташланганидан кейин, унинг аслига

келишини тезлаштиради. Озарбайжонда кўкрак сутини кўпайтирадиган восита тариқасида тавсия этилади. Дамлама ва қайнатмаси Болгарияда антикоагулянт ва фибринолитик дори сифатида тавсия этилади. Қашқарбеда баргидан «Мелоницин» деган препарат олинади. У тўқима фаолиятини жонлантиришда алоэ экстрактдан икки баравар кучлироқ таъсирга эга.

Уй шароитида қашқарбедадан дориворларни қуйидагича тайёрлаш мумкин:

Бирор идишга 2 стакан қайнатиб совутилган сув қуйилади ва унинг устига ўсимликнинг майдаланган ер устки қисмидан 2 чой қошиқ солиниб, бир оз қўйиб қўйилади. Сўнгра докадан сузилади. Ушбу тиндирмадан кунига 2—3 маҳал чорак стакандан ичилади.

Сирли ёки ҳароратга чидамли бирор идишга қашқарбеданинг майдаланган ўтидан 2 ош қошиқ (10 г) солиниб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади ва идиш қопқоғи ёпилиб бошқа идишда қайнаб турган сувда 15 минут қайнатилади, кейин совутилиб, докадан сузилади. Ушбу қайнатмадан балғам кўчирадиган ва яллиғланишга қарши дори сифатида ярим стакандан кунига икки маҳал ичилади.

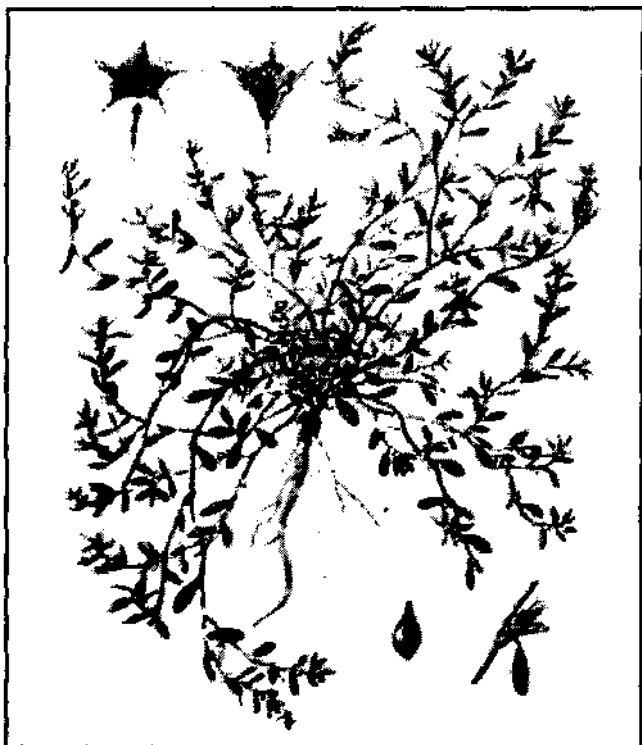
Яраларни ювиш ва ванна қилишда ишлатиладиган дамлама тайёрлаш учун бирор идишга бир стакан қайнаб турган сув қуйилади, устига қашқарбеданинг майдаланган ер устки қисмидан 20 г солиб, дамлаб қўйилади. Сўнгра докадан сузилади. 100 г майдаланган қашқарбеда ўтини термосга солиб, устига 1 л қайнаб турган сув қуйилади ва 1 соат дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиниб, жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

Polygonum aviculare L.

Бургун, қуштарон, русча — горец птичий, спорыш, гусятник, тожикча — девзабон, батоот.

Қизилтасма бир йиллик, бўйи 10—60 см гача етадиган ўт ўсимлик. Пояси бўғинли, шохланган. Барглари чўзиқ

ланцетсимон, тўмтоқ учли, текис қиррали бўлиб, пояда банди билан кетма-кет ўрнашган. Гуллари майда, кўримсиз бўлиб, барг қўлтиғидан 3—5 донадан чиқади, пушти ёки кўкимтир. Меваси — гулкўрғонига ўралиб турадиган тўқ кўнғир рангли, уч қиррали ёнғоқча. Ўсимлик май-октябр ойларида гуллайди ва меваси етилади.

Қизилтасма нисбатан кўп тарқалган ўсимлик бўлиб, у мўътадил иқлимли ва иссиқ минтақаларда, жумладан бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистонда, Тошкент, Андижон, Фарғона, Жиззах, Сирдарё, Самарқанд, Бухоро, Навоий, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги ҳайдаладиган ерларда, экинлар орасида, ариқ бўйларида, йўл ёқаларида, ташландиқ жойларда, далаларда ўсади.

Қизилтасманинг барча қисмлари (ўти) доривор маҳсулот ҳисобланади. Одатда ўсимлик эндигина гуллаган ва

поялари ҳали новда вақтида ер устки қисми ўриб олинади ва салқин ерда қуритилади.

Қизилтасма таркибида флавоноидлар, каротин, С, К белгили витаминлар, эфир мойи, силикат кислота, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Шунингдек ўсимликда сапонинлар, кумаринлар, антрагликозидлар мавжуд.

Қизилтасма ўти халқ табобати амалиётида дамлама кўринишида бемавруд ич кетиш, ошқозон-ичак яраси, безгак, буйрак, жигар, ўпка сили касалликларида ҳамда сийдик ва гижжа ҳайдовчи, қон тўхтатувчи, аъзолар тонусини оширувчи дори сифатида ишлатилади. Шунингдек, қизилтасма ўсимлигининг турлари яраларга, чипқонга ва темир-раткига даво қилинади (Ҳ.Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов 1991). Қизилтасмадан тайёрланган дамлама, ични қотирадиган, ични юмшатадиган восита тариқасида, бемавруд қон кетаётган, айниқса бачадондан қон кетаётганда, гипертония ва бронх-ўпка касалликлари, кўкйўтал, силда ишлатилади. Хитой халқ табобатида мазкур ўтдан тайёрланадиган қайнатма ва дамламалар касалдан турган одамларга мадад бағишлайдиган, ҳароратни туширадиган, қон оқишини тўхтатадиган, яллиғланишни қайтарадиган, сийдик ҳайдайдиган ва гижжа туширадиган омил сифатида тавсия этилади. Темиратки касаллиги ва болаларга тошма тошганда ушбу гиёҳдан ванна қилиш буюрилади. Янги териблинган ўтнинг ўзини покиза ҳолда яра ва жароҳатларга қўйиш мумкин. Тибет табобатида қизилтасмани сероз артритда, қон кетишларда, септикопиемияларда ишлатилади. Европа мамлакатларида ўсимлик экстракти ва дамламасидан яллиғланишни қайтаришда, сийдик ҳайдовчи восита, сил, бавосил, лавша, никриз, хафақон касалликларига даво қилиш учун фойдаланилади. Ўрта Осиёда эса бу ўтни қуритилиб, чарчаган пайтларда тамаки сифатида чекиш буюрилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

Тиббиёт амалиётида бу гиёҳ таркибида флавоноид гликозидлари бўлганлиги туфайли яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши, буйрак, қовуқ ва ўт пуфагидаги тошларнинг тушиб кетишига ёрдам бериши аниқланган. Бу ўсимликнинг сув ва спиртда тайёрланган экстракти қон боси-

мини пасайтириб, қон ивишини тезлаштиради, ўпкада ҳаво алмашилини, пешоб ажралишини кучайтиради, бачадон мушаклари тонусини оширади. Ўсимлик баргларининг суви сезиларли даражада фитонцидлик хусусиятларига эга эканлиги билан ажралиб туради.

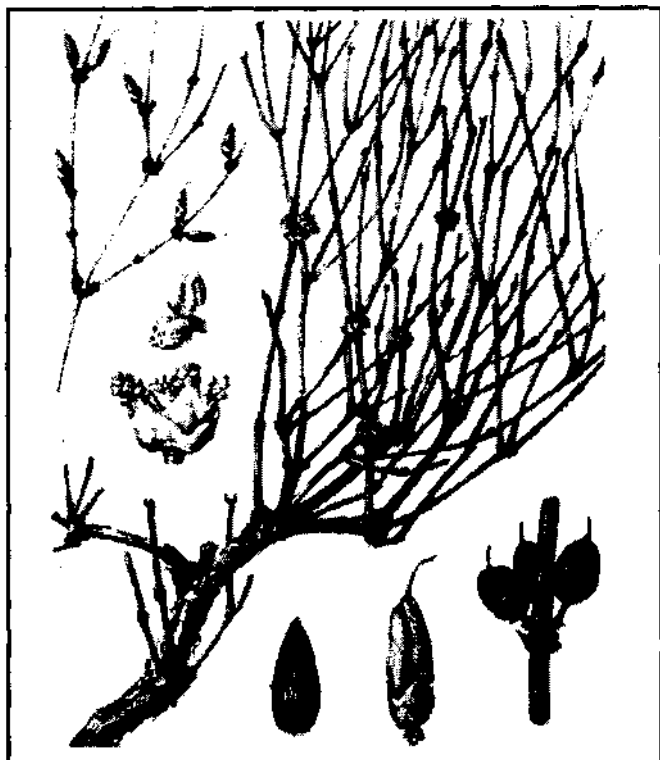
Ephedra equisetina Bge.

Русча — хвойник хвошевидный, эфедра горная, тожикча — зағоза, хумо, қозоқча — кзылша.

Тоғ эфедраси — қизилчанинг бўйи 1,5, баъзан 2,5 м га етадиган икки уйли, сершоҳ бута. Пояси жуда йўғон бўлиб, кулранг пўстлоқ билан қопланган. Шоҳ ва шоҳчалари майда, калта, яшил рангли. Пастки шоҳчалари тўп-тўп, юқоридаги шоҳчалари қарама-қарши жойлашган. Барглари ниҳоятда редукцияланган, тангачасимон бўлиб, шоҳларнинг бўғимларида қарама-қарши ўрнашган. Гуллари бир жинсли, оталик ҳамда оналик гуллари алоҳида ўсимликларда жойлашган. Оталик гуллари бошоққа тўпланган (2—4 та гулдан иборат) бўлиб, ҳар қайси оталик бир-бирига кўшилиб кетган иккита баргча билан ўралган. Оналик гуллари ички ва ташқи (очик) қоплогич билан ўралган уруғ куртакдан ташкил топган. Уруғ куртакни майда «гулёнбарглари» ўраб туради. Уруғ куртакдан қизил рангли, битта уруғли «ғудда мева» пайдо бўлади. Уруғ куртакнинг ташқи қоплагичи «ғудда мева»нинг серсув қисмини, ички қоплагичи эса қаттиқ пўстини ҳосил қилади.

Ўсимлик май — июн ойларида гуллайди, ғудда меваси июл — августда етилади.

Қизилча Ўрта Осиё, Тянь-Шань ва Копет-Доғ тоғларида, қисман Олтой ва Кавказда — Доғистонда учрайди. Одатда қуруқроқ бўлган тоғ бағирларида ўсади. Ҳ.Холматов ва З.Ҳабибовларнинг келтирган маълумотларига қараганда, МДХ ҳудудларида қизилчанинг 9 тури учрайди. Асосан эфедрин алкалоиди тоғ эфедраси ва чўл эфедрасидан олинади.

Кизилча ўсимлигининг кўк шохчалари қўл билан синдириб ёки пичоқ, ўроқ ёрдамида қирқиб олинади. Маҳсулот очиқ ҳавода, кۈёшда қуритилади. Бу ўсимлик Қозоғистоннинг Алмати, Жамбул вилоятлари, Қирғизистон ва Ўзбекистон (Зарафшон водийсида) республикаларида ўсади.

Маҳсулот таркибида 0,6—3,2% алкалоидлар бўлади. Алкалоидларнинг тахминан 90%ни эфедрин, қолган қисмини эса псевдоэфедрин ва метилэфедрин алкалоидлари ташкил этади. Маҳсулот таркибида алкалоидлардан ташқари 600 мг% С витамини, 7—14,04% ошловчи ва бўёқ моддалари, пирокатехин ва бошқа моддалар мавжуд.

Халқ табobati билимдони С.С.Саҳобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, қизилчанинг яшил ҳамда мурғак шохчаларидан тайёрланган қайнатма обзан (ван-

на) сифатида қичима (чесотка)да, шунингдек кучли шамоллашда яхши фойда беради. Қизилча кулини жароҳатланган жойларга сепади, шунингдек халқ табобати амалиётида қизилча мевасидан тайёрланган мураббо ҳароратни пасайтирувчи дори сифатида тавсия этилади.

Бундан қарийб 1000 йиллар бурун қизилча Хитойда «ма хуанг» номи билан юритилиб, кучли тер ҳайдовчи восита сифатида ишлатилган.

Халқ табобати амалиётида қизилча шохчаларидан тайёрланадиган дамлама кўтир, безгак, бод, беланги, юрак ва ўпка касалликлари, меъда яраси, бош оғригини даволашда ишлатилади.

Тожик халқ табобатида қизилчани баъзан «вандак» номи билан юритилади, ўсимлик шохчаларидан тайёрланадиган қайнатма юрак-қон томирлар фаолиятини яхшиловчи, кўл-оёқ суякларининг қақшаб оғришида эмлик қилувчи, шамоллаганда терлатувчи, шунингдек қалтироқ, безгак хуружини тўхтатувчи дори сифатида ишлатилади. Тожикистоннинг айрим ҳудудларида маҳаллий аҳоли қизилчанинг гудда мевасидан атала тайёрлайдилар. Қизилча мевалари, арпа ҳамда жавдар уни қўшиб тайёрланадиган бундай таом шифобахшлиги билан ажралиб туради (Мақсуд Хожиматов, «Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана», Душанбе, 1989). Ўсимликнинг яшил шохчаларидан бўёқлар ҳам олинади.

Қизилча ўсимлигининг шохчалардан саноат миқёсида олинадиган эфедрин хлорид препарати бронхиал астма, бронхит, гипотонияда ишлатилади, ундан қон оқишни тўхтатиш, заҳарлар кучини кесишда фойдаланилади. Эфедрин гидрохлориднинг нерв ва юрак томирлар тизимини қувватловчи таъсир кўрсатиши аниқланган (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993). Баданга эшакем тошганида, тумов пайтида эфедрин гидрохлорид ижобий таъсирини кўрсатади.

Ҳаб дори кўринишида саноат миқёсида чиқариладиган эфедрин гидрохлориди 0,025—0,05 г дан кунига 2—3 маҳал ичилади. Унинг 5% ли эритмаси 1 мл дан тери остига ва вена томирига юборилади, шунингдек тумов ва ринит асоратида 5 томчидан бурунга томизилади.

Эфедрин оғир жарроҳлик амалиётида ёки травмадан сўнг кўп қон йўқотилиши натижасида юз берадиган қоллапс ҳолатида, қон босими тушиб кетганида, миастения каби касалликларда яхши даво ҳисобланади. Булардан ташқари, эфедриннинг ажойиб хусусиятларидан бири морфин, скополамин ва ганглиолитиклар билан заҳарланиш юз берганда унинг алкалоиди яхши ёрдам беради.

Қирқбўғим

Equesetum arvense L.

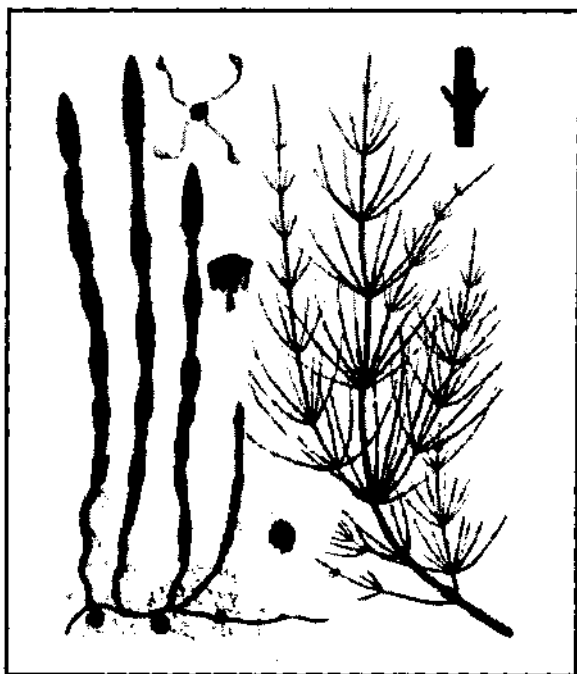
От думи, русча — хвощ полевой, қозоқча — қирқбуун, тожикча — чилбуғум, арабча — замбулхайр.

Спорали кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси узун, қўнғир қора тусда бўлиб, ингичка-ингичка илдизлар чиқаради ва орасида туганаклар ҳосил қилади. Поялари кўп шохламайди, кулранг-пуштироқ рангда бўлади. Споралари етилиб, сочилиб кетганидан кейин спора ҳосил қилган поялари тез орада қуриydi, сўнг бўғим-бўғим бўлиб, тўғри ўсадиган бўйи 50 см гача берадиган кўк поялари пайдо бўлади. Пояларни баҳорги ва кузги поялар деб юритилади. Баҳорги поя жигарранг ёки қизғиш, юмшоқ, бўйи бир қарич атрофида бўлиб, спора ҳосил қилади. Споралари думалоқ шаклда, яшилроқ тусда бўлиб, апрел-май ойларида етилади.

Ўрта Осиё мамлакатларидаги барча сернам ўтлоқлар, буталар орасида, сой ва ариқларнинг бўйларида, тоғ ён бағирларидан тортиб, ўрта қисмигача бўлган майдонларда қирқбўғимлар бўлади.

Қирқбўғимнинг вегетатив навлари — ўти доривор ҳисобланади. Ёз ойларидаги ўрталарида ўсимликнинг ёзги поялари ўриб олинади ва салқин ерларда қуритилади.

Қирқбўғим ўтлари таркибида 5% гача ҳали яхши ўрганилмаган эквизетонин сапонини, никотин, эквезетин алкоидлари, флавоноидлар, 0,03—0,19% витамин С, 4,7 мг% каротин, органик кислоталар, ошловчи, аччиқ моддалар, смолалар учрайди.

Қирқбўғим ўти халқ таботатида бемаврид қон кетишига қарши ишлатилиб келинади. Чунончи, бачадондан қон кетганда, қон аралаш ич кетишида, бавосил касаллигида табиблар қирқбўғимдан тайёрланган дориларни беришади.

С.С.Саҳобиддиновнинг берган маълумотларига қараганда, ўсимликнинг ер устки қисмидан тайёрланадиган қайнатма қон қусишда, ичак жароҳатида, йўталда, қонли ичбурмада, шунингдек яхшигина сийдик ҳайдовчи восита сифатида ичилишини таъкидлайди. Булардан ташқари, қирқбўғим шарбатининг шакар билан аралашмаси бурундан қон кетганда истеъмол этиш халқ таботатининг синалган амалларидан ҳисобланади.

Қирқбўғим ўпка сили, меъда-ичак касалликларига яхши даво бўлиб, қовуқ ва ўт пуфагидаги тошларни нуратиш ва туширишга ёрдам беради.

Абу Али ибн Сино мазкур ўсимликнинг шарбати қон кетишига яхши даво ҳамда яра ва жароҳатларни битиши-

ни тезлаштириб, жигар ва меъда касалликларида фойдали эканини алоҳида таъкидлаган.

П.П.Голишенковнинг берган маълумотларига кўра, рус халқ табobatiда қадим-қадимдан қирқбўғим дориворлари юрак фаолияти билан боғлиқ истисқода, қовуқ яллиғланишида, жигар касалликларида, бавосилда фойдаланиб келинади.

Замонавий тиббиётда қирқбўғимдан тайёрланган гален препаратларининг сийдик ҳайдайдиган, қон тўхтатадиган, яллиғланишни босадиган, заҳарлар кучини кесадиган хоссаларга эга эканлиги, юрак ишини яхшилаб, яра-чақаларни битирадиган таъсир кўрсатиши аниқланган. Таркибидаги органик кислоталар қаторида бўладиган силикат кислота бириктирувчи тўқима ва шиллиқ пардалар, қон томирлар деворларидаги моддалар алмашинувида, суяк тўқимасининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек қирқбўғим организмда сув-туз алмашинувини жойига келтириш, холестерин, даҳмаза моддаларни организмдан чиқариб ташлашни осонлаштиради (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

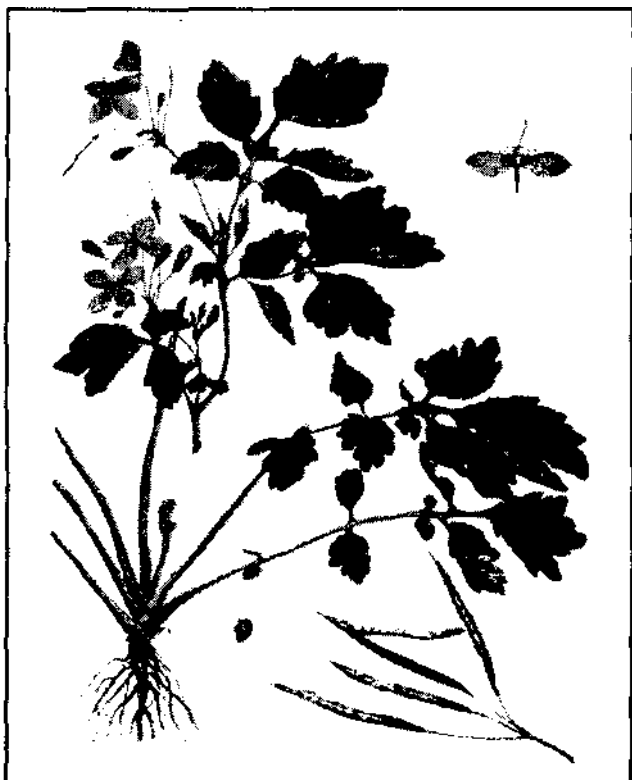
С.А.Томилин қирқбўғим воситасида силнинг бошланғич кўринишини даволаш мумкинлигини кўрсатиб берди. Дўлана гули ва уруғидан 10 ҳисса, қирқбўғим ўтидан 40 ҳисса олиниб, йиғма чой сифатида фойдаланилса гипертония касалига самарали таъсир кўрсатар экан. Бунинг учун аралашмадан 1 ош қошиқ олиб 1 стакан қайноқ сувда қайнатма тайёрланиб, уни бир кунда учга бўлиб истеъмол қилинади (А.Я.Губергриц, Н.И.Соломченко, 1964).

Қончўп

Chelidonium majus L.

Русча — чистотель большой, қозоқча — каншоп.

Кўкнорилар оиласига кирувчи қончўп кўп йиллик ўсимлик бўлиб, бўйи 30—40 см га етади. Илдизпояси кўп бошли ва калта. Пояси тик ўсувчи, юқори қисми шохланган. Барги оддий, илдизолди ва поянинг пастки қисмидагилар

эса бандсиз, пояда кетма-кет ўрнашган. Гуллари поя ва шохлар учидан 4—8 тагача бўлиб, оддий соябонни ташкил этади. Меваси кўп уруғли, пишганда очиладиган икки хонали кўсакча. Уруғи тухумсимон, қора рангли ва эшкаксимон думчали бўлади. Ўсимликнинг барча қисмида тўқ сариқ сут — шира мавжуд.

Қончўп май ойи охиридан бошлаб сентябргача гуллайди, меваси июн ойидан пиша бошлайди.

Қончўп ўсимлиги салқин ерларда, буталар орасида, ўрмон четларида, жар бўйларида, Тянь-Шань тоғлари бағрида ўсади.

Ўсимликнинг ер устки қисми доривор маҳсулот ҳисобланади. Одатда ўсимликнинг ер устки қисми ўсимлик айнаи гуллаганида ўриб олинади, бегона аралашмалардан тозаланиб, салқин ва ҳаво эркин айланадиган жойларда қуритилади.

Ўсимликнинг ер устки қисми таркибида 0,97—1,87% илдизида эса 1,90—4,14% алкалоидлар бўлади. Жумладан, унда хелидомин, холэритрин, сагвинарин, шунингдек протопин, спартеин ва бошқа алкалоидлар ажратиб олинган. Қончўп алкалоидлари опий алкалоидларига яқин бўлиб, у изохинолин унумларига киради. Маҳсулот таркибида эфир мойлари, витамин С, органик кислоталар, флавоноидлар, сапонинлар бор.

Қончўпдан қадим замонлардан бери халқ табобати амалиётида фойдаланилиб келинади. Ўз даврида Абу Али ибн Сино ўсимликлардан сиқиб олинган ширадан кўзни равшанлаштирувчи, кўзга тушган оқни кетказувчи омил сифатида фойдаланган. Халқ табобатида қончўп ўтидан тайёрланган дамламадан жигар ва ўт йўллариининг яллиғланиши касалликлари, суртма доридан тери сили давосига ишлатиш учун фойдаланилган. Бу ўтни эзиб, олинган суви сўгаллар, қадоқларни йўқотиш учун ишлатилган. Табиблар қончўп ўтининг кукунини шаробга солиб дамлаб, тиш оғриги, учуққа даво қилиш учун ишлатишган.

Рус халқ табобатида қончўп препаратлари ташқи муолажа кўринишида кенг ишлатилади. Жумладан гуш, ширинча, яра ва жароҳатлар даволанади. Ўсимликнинг сутшираси билан қадоқ ва сўгаллар кетказилади.

Халқ табобатида қончўп ўти дамламаси билан болаларни чўмилтирилган. Бундай амал тери касалликларидан халос этади. В.К.Варихнинг берган маълумотларига қараганда, қончўпнинг сархил ўтидан фойдаланиш лозим, акс ҳолда ўт таркибидаги ўт-ширанинг 80% йўқотилади. Олдинлари шифокорлар қончўп билан ривожланган сариқ касали, қорин истисқоси, бавосил, кучли артритлар ҳамда истиробли бод касалликларини даволашда фойдаланганлар.

С.А.Томилинининг берган маълумотларига қараганда, қончўп юрак қисилиши (стенокардияда), зиқнафасда, сурункали полиартритда ҳамда силлиқ мушакларнинг тиришишида даволик қилади.

Қончўп азалдан бери хавfli ўсмаларга қарши ишлатилиб келинган. Жумладан, 1955 йилда Л.В.Земскова қончўпни болаларда учрайдиган томоқ папилломларини йўқотишда самарали натижага эришганликлари тўғрисида хабар берган эди.

XIX асрда қончўп воситасида хавфли ўсмаларни даволашда яхши натижаларга эришганликлари ҳақида маълумотлар бор.

С.А.Вичканова ва Н.Н.Островскийларнинг аниқлашларида, қончўп асосли сагвинарин моддаси кенг қамровли микроблар кушандаси экан.

Маълумотларга қараганда, қончўп ўтининг бронхиал астма, ревматизм оғриқлари, ҳиқилдоқ папиломатози, экзема, псориаз касалликларида бир қадар фойда қилиши аниқланган.

Уй шароитида қончўп маҳсулотларидан қуйидагича фойдаланиш мумкин.

Гуллари билан бирга майда тўғралган 4 ош қошиқ миқдоридаги қончўп ўти ёпиқ идишда 6 стакан сувда 5 дақиқа қайнатилади, 8 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олиб, ширинча ва тери касалликларида баданнинг зарарланган жойини ювиш ҳамда ванна қилиш учун ишлатилади.

Қора андиз

Inula macrophylla Kar. et Kir.

Русча — Девясил высокий, қозоқча — караандуз, қирғизча — кариндиз, тожикча — андуз, занчабия, арабча — росан.

Мураккабгулдошлар оиласига кирувчи қора андиз кўп йиллик ўсимлик бўлиб, бўйи 100—150 см гача боради. Пояси битта ёки бир нечта, тик ўсувчи, сертук, юқори қисми шохланган. Илдизолди барги йирик, узун бандли, эллипссимон ёки чўзиқ тухумсимон, ўткир учли бўлиб, асос қисми томон қисқариб боради. Гуллари тилларанг-сарик бўлиб, саватчага тўпланган. Саватчалар қалқонсимон ёки шингилсимон гултўпламини ҳосил қилади. Меваси чўзиқ, тўрт қиррали, жигаранг писта. Июл ойидан бошлаб сентябр-гача гуллайди, меваси август — октябр ойларида пишади.

Қора андиз нам ерларда, сув бўйларида, ўтлоқларда, бугалар орасида, тоғ ёнбағирларидан бошлаб ўрта қисми-гача бўлган ерларда ўсади.

Қора андизнинг илдиз ва илдиз пояси доривор ҳисобланади. Илдиз ва илдизпоялар кузда ёки эрта баҳорда ковлаб олинади. Сўнгра тупроқдан тозалаб, совуқ сув билан ювилади. Йўгон илдиз ва илдизпояларни кўндалангига қирқиб, очиқ ҳавода қуритилади.

Ўсимликнинг илдиз ва илдизпоясида 1—3% эфир мойлари, 4% гача инулин, қандлар, сапонинлар, қисман алкалоидлар ва бошқа бирикмалар бор.

Қора андиз кўҳна замонлардан бери доривор омил сифатида қатор хасталикларни даволаш учун фойдаланиб келинади. Абу Али ибн Сино қора андиз ўсимлигини бўғимлар оғриганида, эт узилганида, беланги касаллигида, шунингдек балғам кўчирувчи, сийдик ҳайдовчи, иситма туширувчи, гижжа ҳайдовчи дори сифатида ҳамда нафас

йўлларининг шамоллаши ва ўпка сили касалликларини даволашда тавсия қилган. Шунингдек ўсимлик илдизларидан тайёрланган қайнатма билан кўтир, гуш ва яралар даволанади (Ҳ.Х.Холматов, З.Ҳ.Ҳабибов, 1976). Айрим маълумотларга қараганда, қора андиз илдизларидан тайёрланган кукун, дамлама ва қайнатмалари юрак ўйнаши, хафақон, нейродермит, қичима, кўтир, қуёнчиқ, асаб бузилиши, никриз, артритда тинчлантирувчи восита тариқасида фойдаланилади. Уларни сил, нефрит, бруцеллез, кўкйўтал, зикнафас (бронхиал астма)да ҳам буюрилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

Қора андиз илдизлари ҳамда илдизпоялари асосида тайёрланган қайнатма (20—30 г маҳсулот 1 литр сувга) овқат ҳазм қилиш суст бўлганда, бемаврид кекиришда, иштаҳа бўлмаганида ижобий таъсирини кўрсатади.

П.П.Гольшенковнинг берган маълумотларига қараганда, қора андиз нафас олиш аъзоларининг касалликларида изтиробли йўтални қолдириб, балғам кўчирувчи омил ҳисобланади. Бунинг учун нафақат ўсимлик илдизлари асосида тайёрланган дамлама ҳамда қайнатмалар фойда берибгина қолмасдан, балки ўсимлик илдизи майда кукунининг табиий асал билан аралаштирилгани ҳам ижобий натижасини кўрсатади. Бунинг учун мазкур аралашмадан кунига 5 чой қошиқ миқдорида истеъмол қилиб туриш тавсия этилади.

Қора андиз бошқа доривор маҳсулотлар билан бирга болаларнинг ўсмаслиги ҳамда суст ривожланишида уйғунлаштируви таъсир кўрсатиши мумкин. Бунинг учун бир кун мобайнида 6—10 ёшли болаларга қора андиз илдизлари қайнатмасидан 2 стакан (қора андиз илдизи, эрбаҳоси ўти ва бўймодорон ўтидан 5 г дан олиб ярим литр сув билан 10 минут давомида қайнатилиб, совутилгани) берилиши керак бўлади. Бундай қайнатма бир қатор тадқиқотчиларнинг фикрича, иштаҳани очади, одамни тетик қиладди, танасига куч бағишлайди.

Қадимдан қора андиздан тайёрланган қичима, кўтирға даво бўлувчи синалган суртма мавжуд. Суртмани тайёрлаш

учун қайин қатрони, олтингугурт кукуни ҳамда қора андиз илдизлари қириндиси олинади. Бир қисм илдиз қириндисини 4—5 қошиқ чўчқа мойида 15 минут қайнатиладида, унга 2 ош қошиқ миқдориди тоза қайин қатрони ва шунча миқдорда олтингугурт кукуни қўшилади. Барчаси бир хил аралашма ҳолатига келгунича обдон аралаштирилади. Озорланган жойларни ҳар куни шу суртма билан суртиб турилади, уни эса ўз навбатида қора андизнинг қуюқ қайнатмаси билан (50 г маҳсулот 1 л сувга нисбатида) ювиб турилади.

Уй шароитида доривор дамламалар қуйидагича тайёрланади:

1. Бирор идишга бир стакан қайнатиб совутилган сув қуйилади ва унинг устига бир чой қошиқ майдаланган илдиз ва илдизпоядан солиб, 8 соат дамлаб қўйилади. Сўнгра докадан сузиб, кунига 4 маҳал овқатланишдан 20 минут олдин чорак стакандан ичилади.

2. Оғзи ёпиладиган идишга бир стакан сув қуйиб, устига майдаланган андиз маҳсулотидан 20 г солинади ва бир оз қайнатиб, 4 соат қўйиб қўйилади. Сўнгра докадан сузиб, кунига 3—4 маҳал овқатланишдан 20 минут олдин бир ош қошидан ичилади.

3. Бирор ҳароратта бардошли идишга бир литр сув қуйиб, устига майдаланган андиз маҳсулотидан 100 г солинади, бир оз қайнатилиб, 4 соат қўйиб қўйилади. Сўнгра докадан сузилади. Мазкур қайнатмани тери касалликларига даво қилинади.

Қора андиз илдизидан тайёрланган қайнатма ташқи муолажа сифатида оғизнинг шиллиқ қаватлари, томоқ шамоллашида фарғара этилса, шунингдек тери касалликларида (эшакеми, қичима, тошмалар, гуш) обзан, бозиллатма (компресс) сифатида фойдаланилса ижобий натижасини кўрсатмай қўймайди. Қора андиз доривор омиллари организмда модда алмашинувини яхшилаб, бод касалида, шунингдек оғриқли ҳайз кўришда ва унинг бемаврид келишида, сил касаллигида, жигар хасталикларида, ошқозон ва ичак яраларида, асаб касалликларида ўз фойдасини кўрсатади (В.Куликов, 1975).

Замонавий тиббиётда қора андиз маҳсулотининг қайнатмаси нафас олиш йўлларининг сурункали касалликларида (туберкулез, турли бронхитлар) балғам кўчирувчи дори сифатида ҳамда меъда ва ичак касалликларида тавсия этилади. Эфир мойи антисептик, гижжа ҳайдаш хусусиятига ва яллиғланишга қарши таъсирга эга. Қора андиз илдизи дорихоналарда «Корень девясила» номи билан харидга чиқарилади. Шунингдек у балғам кўчируви йиғма чойлар таркибига киритилган.

Қора зирк

Berberis oblonga Sihneid.

Қорақанд, русча — барбарис продолговатый, тожикча — зилол, хоризирк.

Қора зирк — зиркдошлар оиласига мансуб бўлиб, бўйи 4 м гача борадиган сершоҳ бута. Шоҳлари тўғри ўсади, узунлиги 1—2 см га борадиган тиканлари бор. Ёш шоҳлари сарғиш, қишлаб чиққан шоҳлари кулранг тусда. Барглари навбатма-навбат жойлашган, эллипсимон, тескари тухумсимон бўлиб, майда тишчали, узунлиги 10 см гача борадиган бандлари бор. Тўп гули оддий, 10—20 та гулдан ташкил топган. Мевалари қорамтир — бинафша рангда бўлиб, етилганида осилиб туради. Гуллари оқиш сарғиш, исли, гулбандлари бор. Май — июнда гуллайди. Мевалари июл — августда етилади.

Крим, Кавказ, Ўрта Осиёнинг барча республикаларида, Приморье ўлкасида, МДХнинг Европа қисми марказий минтақаларида ўсади. Қора зирк табиий ҳолда республикамизнинг Тошкент, Самарқанд, Андижон, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг тоғли туманларида, сой бўйларида, тошлоқ жойларда ўсади. Уни маданий равишда ҳам кўпайтирилади.

Ўсимлик гуллаганидан кейин йиғиладиган барглари, мевалари, илдизлари доривор ҳисобланади.

Қора зирк мевалари таркибида витамин С (250 мг%), органик кислоталар (олма, лимон, тартрат), холинсифат

моддалар, қанд, минерал тузлар ва бошқа моддалар бор. Ўсимликнинг пишмаган мевалари, барглари, илдизи ҳамда пўстлоқларида берберин, оксиксантин, бербамин, леонтин алколоидлари мавжуд. Ҳосилга кирган пайтида барглари таркибида витамин Е (токоферол), эфир мойлари бор.

Зиркнинг саломатлик учун фойдали неъмат эканлиги жуда қадим замонлардан маълум. Оссурия шоҳи Ашшурбанипалнинг шахсий қироатхонасида сақланувчи, бундан 2670 йил муқаддам сопол тахтачаларга ёзилган маълумотларга қараганда зирк «қонни покизаловчи» омил сифатида қадрланган. Унинг шифобахш хусусиятларидан қадимий Миср, Ҳиндистон табиблари тадбиркорлик билан фойдаланганлар.

Абу Али ибн Сино зиркни чанқоқ қолдирувчи, иситмани туширувчи, юракка қувват берувчи ҳамда жигар касалликларига даво сифатида ишлатган.

Қора зирк мевалари халқ медицинасида асаб фаолияти сустлашганда, ошқозон-ичак, сарик касалликларини, хафақонни даволашда ишлатилади. Бундан ташқари ундан ҳароратни пасайтирувчи, иштаҳа уйғотувчи, ўт ҳайдовчи, яллиғланишга қарши восита сифатида ҳам фойдаланилади.

Халқ медицинаси зирк илдизидан тайёрланган қайнатма (пўстлоғидан ажратилган) безгак ва боднинг давоси ҳисобланади. Бу қайнатма халқ тилида «қиёми зирк» деб

аталиб, унинг суюлтирилгани билан оғиз бўшлиғи касалланганда чайқаш тавсия этилади.

Ўсимлик баргларининг сувли дамламаси безгак асорати бўлган талоқ шишида ҳамда жигар касалликларида ишлатилса, илдиз пўстлоқларининг дамламаси ўтдаги тош, сариқ, буйрак оғриғи, бод каби касалликларни даволашда ишлатилади.

Илмий медицинада зиркдан тайёрланган дори-дармонлар ўт пуфагининг шамоллаши билан боғлиқ бўлган касалликларда, унда тош бўлганда ҳосил бўлувчи оғриқларга енгиллик беруви омил сифатида фойдаланилади.

Зирк барглари асосида тайёрланган спиртли настойка қон тўхтатиши, яллиғланишга қарши даво бўлиши билан бирга қон томирларини торайтиради, томир уришини тезлаштиради, ўт ажиралишини кучайтиради, бачадон мушакларини қисқартиради (А.Алтимиев).

Сибир зирки илдизининг шарбати сув билан аралаштирилиб суюқлик тайёрланганда, қон босимини пасайтирадиган дори олинган (В.И.Вершагин, 1959).

Шуни айтиш керакки, медицинада хавфли ўсмаларни даволашда ишлатиладиган Здренко йиғма дорисига зирк ўсимлигининг илдизи асос бўлиб хизмат қилади.

Зирк мевалари зиравор сифатида кенг кўламда қўлланилади. Унинг меваларидан мураббо тайёрланади.

Ўсимлик бўёқчилик саноатида ҳам катта аҳамиятга эга. Унинг илдизи ва танасидан жунларни бўяш учун сариқ бўёқ олинади. Мевасидаги қизил ранг эса жун матоларни бўяш учун яхши восита ҳисобланади.

Зиркнинг пояси оч сариқ рангда бўлиб, жуда қаттиқ мустаҳкам. Ҳинд дуродгорлари ундан нафис буюмлар ва мебеллар ясашда фойдаланадилар.

Зирк гулида асал шираси бор, улар ўзидан қўплаб нектар ажратадилар, айниқса илиқ ва нам ҳавода олинган асал хушбўй бўлади.

Зирк манзарали ўсимлик сифатида ҳам қадрланади. Унинг мурғак новдалари, яшил барглари, тилларанг гуллари баҳорда ўзгача гўзаллик кашф этади.

Республикамизда зиркнинг қашқар, берген, қизил, тугма, қорақанд каби турлари учрайди.

Уй-хонадон шароитида зиркдан қуйидагича дориворлар тайёрланади.

Қора зирк меваларидан 200 мл сувга 2 ош қошиқ ҳисобида солиниб, қайнатма тайёрланади. У 20—30 минут қайнатилганидан кейин дамлаб қўйилади-да, сўнгра сузиб олиниб, сурункали холециститга даво қилиш учун овқатдан олдин 50—100 мл дан кунига 2—3 маҳал ичилади.

Қора зирк баргларида 1:10 нисбатда тайёрланган дамлама ўт ҳайдайдиган ва яллиғланишга қарши дори сифатида овқатдан олдин 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

Зирк пўстлоғи ёки ёш новдалари устига ботиб тургунча сув қуйилиб, 40—45 минут қайнатилади, кейин бу қайнатма тоза идишга қуйиб олиниб, тиндирилиб қўйилади. Сўнгра бу қайнатмани то қуюқ ёки қуруқ зирк экстракти ҳосил бўлгунча паст оловда қўйилиб яна қайнатилади. Синган суякларга даво қилиш учун, бўғим ва мушаклар оғриғида бу экстрактдан нўхатдек ёки бугдой донидек миқдорда олиниб, кунига 2—3 марта ичилади (В.Каримов, А.Шомаҳмудов, 1993).

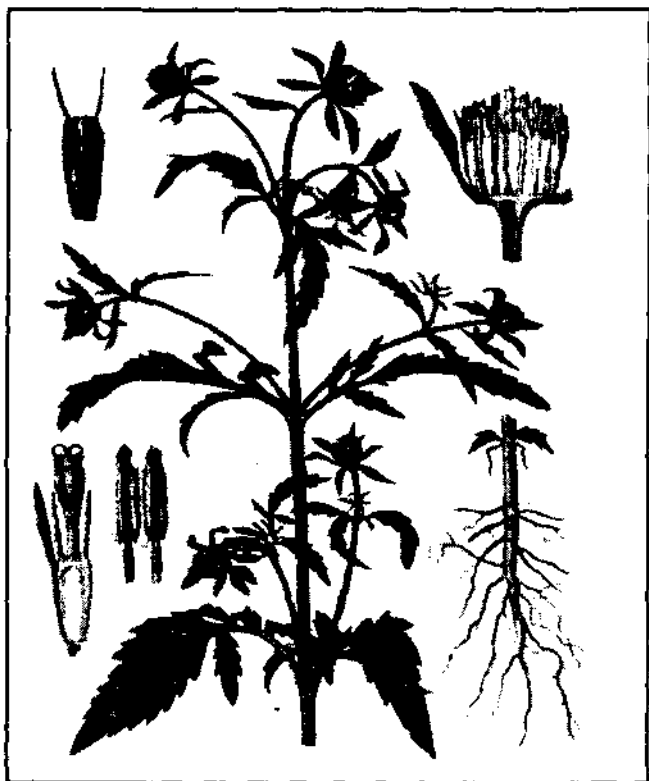
Қора зирк баргларида 20%ли ёки 40% ли спиртда тайёрланган тиндирма (тинктура)ни бачадон касалликларида қон тўхтатувчи дори сифатида 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

Қорақиз

Bidens tripartita L.

Иттиканак, русча — череда трехраздельная, қозоқча — итошоған, иттикен, тожикча — қароқиз, қирғизча — уч болуктуу итуйчан, туркманча — уч бўлак гўшадиш.

Қорақиз — мураккабгулдошлар оиласига кирадиган, бўйи 60 см га етадиган бир йиллик ўт ўсимлик. Поясник, шохланган бўлиб, барглари оддий учта ништарсимон бўлакчаларга ажралган, қанотли калта бандлар воситаси-

да поячалардан қарама-қарши ўрнашган. Гуллари заъфрон-сарик рангли бўлиб, саватча тўпланган. Гулсаватчалар танҳо ҳолда поя ва шохчалар учларига жойлашган. Меваси — чўзиқ пистача.

Ўсимлик июн-июл ойларида гуллайди, меваси августда пишади.

Ялпиз турлари ёввойи ҳолда қарийб барча қитъаларда учрайди. Ўрта Осиё ўлкаларида ҳам кенг тарқалган. Одатда қорақиз табиий ҳолда намли ерларда, дарё, жилға, ариқ бўйлари, сув ҳавзаларига яқин жойларда, ўтлоқларда, бегона ўт сифатида экинлар орасида, тоғларнинг сернам жойларида учрайди. Қорақиз айрим жойларда яхлит қорақиззорлар сифатида учрайди (Перм вилоятида), уни маданий равишда етиштириш ҳам мумкин.

Қорақизнинг доривор маҳсулоти — ўти ҳисобланади. Гуллаш даврида ўриб олиниб, пана жойларда қуритиб олинади, бегона ўтлардан тозалаб майдаланади.

Ўсимлик ўти таркибида каротин, С витамини (100-1000 мг%), эфир мойлари, алкалоид, ошловчи моддалар, қатрон, аччиқ таъмли модда, полифениллар минерал тузлар бор.

Қорақиз халқ табobatiда кенг ишлатилувчи доривор гиёҳлардан бири бўлиб, унинг асосида тайёрланадиган дамлама иштаҳа очувчи, овқат ҳазм бўлишини тезлаштирувчи, тер ва сийдик ҳайдовчи, ширинча, қичима, қўтир, гушга ижобий таъсир қилувчи омил сифатида фойдаланилади. Бундан ташқари қорақиз доривор омили қон тўхташиш хусусиятига ҳам эгадир.

А.П.Поповнинг маълумотларига қараганда, қорақиз ўти асосида тайёрланадиган доривор омиллар, рахит, подагра, артрит ва иллатли диатезда ижобий даволовчи омил бўлиб хизмат қилади.

Халқ табobatiда куйидагича синалган амал бор: эзилган қорақиз барглари жароҳат ва иллатли яралар устига қўйилса, уларни йирингдан озод этиб, уни тез эт олиб тузалишига замин яратади (А.Алтимишев, 1976).

Замонавий тиббиётда қорақиз ўтининг доривор воситалари, жумладан дамлама ҳамда спиртли тиндирмаси сийдик ҳайдовчи, терлатувчи, овқат ҳазмини яхшиловчи дори сифатида тавсия қилинади. Қорақиз ўти айрим тери касалликларида (гуш, ширинча ва бошқа) шифобахш ванналар сифатида фойдаланилади.

А.М.Задорожний ва бошқа муаллифларнинг келтирган маълумотларига қараганда, қорақиз доривор омиллари скрофулёз, нейродермит, бош терисининг себореясида яхши натижа беради. Қорақиз воситалари ташқи муолажа сифатида фойдаланилса, жароҳатнинг селини олиб, тез қуритади ва тез эт олишига ёрдам беради. Шулар билан бир қаторда қорақиз дори воситалари яллиғланишга қарши, шунингдек аллергия асоратидан халос қилувчи ҳамда витаминли неъмат сифатида таъсир кўрсатади.

Қорақиз ўти саноат миқёсида қадоқланган қутича ҳамда тош чой кўринишида, шунингдек бир қатор йиғма чойлар таркибида чиқарилади.

Уй шароитида қорақиз ўтидан қуйидагича дамлама тайёрлаш мумкин: 20 г маҳсулотдан олиб, унинг устига 200 мл қайноқ сув қуйилиб енгил аланга устида 15 минут давомида ушлаб турилади. Қайнатма ўз ҳароратини йўқотгунча совутилади, кейин қайнатиш даврида йўқотилган сув ҳажми қайнатилган сув билан тўлдирилади. Қайнатмадан ош қошиқда кунига 3 марта ичилади.

Қорақиздан обзан тайёрлаш учун 50—100 г гиёҳ ўтидан олиб бир челак сув билан қайнатма тайёрлаб ваннага солинади. Бу ширинча, ҳуснбузар, қўтир, эшакеми, гуш, темиратки касалликларига фойдали таъсир кўрсатади.

Қулмоқ

Humulus Lupulus

Русча — хмель обыкновенный, қозоқча — қулмақ.

Қулмоқ — нашадощлар оиласига мансуб, чирмашиб ўсувчи кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, бўйи 6—7 м гача бориши мумкин. Ўсимлик пояси олти қиррали, барглари бутун ёки 3—5 бўлакли, йирик аррасимон қиррали, узун бандлари ёрдамида пояда қарама-қарши жойлашган. Майда, кўримсиз бир жинсли гуллари барг қўлтиқларидан чиқиб бошоқ ёки бошоқсимон тўпгулни ташкил этади. Меваси ёнғоқчалардан ташкил топган тўп мева.

Қулмоқ табиий ҳолда Европа ва Осиёнинг бир қатор вилоятларида учрайди. Қулмоқ Европада маданийлаштирилган бўлиб, ҳозирда унинг плантациялари АҚШ, Англия, Германия, Чехия, Славакция, Югославияда ташкил қилинган. Бизнинг Республикамизда қулмоқ табиат шайдолари томонидан етиштирилади, бир жиҳатдан манзара кашф этувчи ўсимлик бўлиб ҳам хизмат қилади.

Қулмоқнинг мева — «ғуддалари» саноат миқёсида ишлаб чиқариладиган ичимликларга ўзгача таъм ва хушбўй-

лик таъминловчи омил сифатида, алоҳида навли нонлар ёпишда асқотадиган суюқ хамиртуруш сифатида фойдаланилади. Қулмоқ мевалари шифобахш маҳсулот сифатида халқ табobati амалиётида фойдаланилади.

Қулмоқнинг тўп меваси таркибида қатронсимон моддалар гумилон, лупулон ва органик кислоталар, 3% ошловчи моддалар, эфир мойлари (0,4%), алкалоидлар, бўёқ ва бошқа моддалар бор.

Халқ табobatiда қулмоқ иштаҳа очувчи омил сифатида, меъда яллиғланишида (гастрит), сурункали ич кетишида истеъмол қилинади. Қулмоқ асосида тайёрланадиган қайнатма қовуқ шамоллаши, неврастения (ҳолдан тойиш ва ўта чарчаш натижасида асаб тизимининг функционал бузилиши), невралгия (периферик асаблар фаолиятининг

бузилиши натижасида пайдо бўладиган оғриқ), радикулит (беланги) касаллигида оғриқ қолдирувчи, тинчлантирувчи таъсир кўрсатади (А.П.Попов, 1968).

Одатда, ташқи муолажа сифатида беланги азиятида қулмоқдан фойдаланилади.

Қулмоқ асосида тайёрланадиган доривор омиллар оғриқ қолдирувчи сифатида жигар, буйрак яллиғланиши, ўт пуфагининг яллиғланиши, истисқо ва сариқ касалликларида фойдали ҳисобланади.

Қулмоқли дорилар модда алмашинуви бузилиши натижасида содир бўладиган иллатли яраларни даволаш учун тавсия этилади. Темиратки ва лат ейиш билан озорланиш содир бўлганида боғлама сифатида фойдаланилади.

Мабодо соч бевақт тўкиладиган бўлса, қулмоқли дамлама билан бош ювилиши лозим кўринади.

Қулмоқнинг тўп мевалари қиздирилган ҳолда тананинг оғриган жойига (хала тутганда, санчиқ хуруж қилганда) оғриқ қолдириш учун боғланади. Шамоллаш ва бод касалликларида оғриган жойнинг терисига қон юриштирувчи дори сифатида қулмоқнинг қуритилган илдизи янчиб қўйилади.

Ҳ.Х.Холматов ва бошқаларнинг берган маълумотларига қараганда, халқ табобатида қулмоқ мевалари асосида тайёрланадиган дамлама гижжа ҳайдовчи, сийдик йўли касалликларида (цистит ва уретрит) ҳамда сочни мустаҳкамлаш учун истеъмол этилади.

Илмий табобатда қулмоқли дамлама ёки йиғма чойлар тинчлантирувчи, яллиғланишга қарши ва сийдик ҳайдовчи сифатида тавсия этилади. Қулмоқ дамламаси овқат ҳазмини яхшилайти, уйку бағишлаш хусусиятига эга, тиришишга хотима беради, оғриқ қолдиради.

Қулмоқ ўз ўрнида ишлатилмаса, жинсий фаолиятни сусайтириш хусусиятига эга.

Қулмоқ меваларининг етилишига бир неча кун қолганда, қуёшли очик ҳавода териб олиниб, пана жойларда қуритиб олинади.

ДОРИВОР МАҲСУЛОТЛАРНИ ЙИГИШ ДАВРИ

Доривор усимликлар -нинг номи	Йиғиладиган маҳсулот	Март	Апрел	Май	Июн	Июл	Август	Сентябр	Октябр	Ноябр	Декабр
Анор	пўстлоғи, меvasи	х						х	х		
Арлабодиён	меvasи						х				
Арслонқуйрук	ер устки қисми				х	х					
Бўтақўз	гул тўплами			х	х	х					
Бўймодорон	ер устки қисми			х	х	х	х				
Газандаўт	барти			х	х	х	х				
Дастарбош	тўпгуллари				х	х	х				
Доривор валернана	илдизлари										
Далачой	ер устки қисми				х	х	х				
Дўлана	мевалари							х	х		
	гуллари			х	х						

Лимонўт	ер устки қисми																		
Маврак, мармарак	ер устки қисми																		
	барги																		
Маккажўҳори	оналик гули																		
Наъматак	меваси																		
Омонқора	барги																		
	пиези																		
Петрушка	меваси																		
Писта	барги																		
	бўғуғчаси																		
	меваси																		
Равоч	меваси																		
	илдизи																		
Рўян	илдизи																		
Сариқбош	ер устки қисми																		

	меvаси																	
Чакамық	ер устки қисми	х				х												
	илдизи											х						
Чучукмия, ширынмия, қизилмия	ялдизи	х				х										х		
Шувоқ	ер устки қисми										х							
Эрмон	илдиз олди барги					х					х							
	ер устки қисми					х					х							
Эфедра — қизилча	ер устки қисми					х					х							
Ялпиз	ер устки қисми					х					х					х		
Янтоқ	ер устки қисми					х					х					х		
Қайин	куртаги											х						
	барги										х							

ХУЛОСА

Доривор ўсимликлардан ҳар ким ўз билганича фойдаланавермаслиги, доривор маҳсулот сифатида ишлатмаслиги керак. Доривор маҳсулотларни албатта шифокорнинг маслаҳати ва тавсиясига таяниб қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Уй-хонадон шароитида доривор ўсимлик маҳсулотларидан дамлама, қайнатма, обзан сифатида фойдаланишда дорихона ва гиёҳшарбатхона (фитобар) ходимлари, провизор ёхуд фармацевтлардан маслаҳат олиш зарур. Чунки, бир ўсимлик ўрнига ўхшаш иккинчи бир ўсимликни ишлатиб қўйиб озор топиш ҳам мумкин.

Ҳар нарсанинг меъёри бўлгани каби дори-дармонларнинг ҳам ишлатилиш миқдори бўлади, шу сабабли шифобахш ўсимликдан тайёрланган дори воситаларини ҳадеб ичавермаслик лозим.

Инсон табиат оғушида яшайди, ижод қилади, фаолият кўрсатади, кўркам манзарасидан завқ олади, саҳоватли марҳаматларидан баҳраманд бўлади. Чотқол ўзининг фусункорлиги, ҳиммати кенглиги, гўзал манзараси, кушлар хониши, фарахбахш ҳавоси, зилол сувлари, ноёб ҳайвонат олами билан азизланибгина қолмасдан, у инсон мурувватига муҳтож эканлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим.

Чотқол табиатининг кўркам эҳсонларига нисбатан том маънодаги дилдан муҳаббат, қадрлаш, эъзозлаш бўлмас экан, унинг марҳаматлари чегаралланиб қолади. Табиатдан инсон фақатгина ижодий илҳом, руҳий озиқа, маънавий лаззат олибгина қолмасдан, балки унинг ҳаётбахш неъматларидан фойдаланади. Шундай экан «ОНА ТАБИ-АТ» деб номланувчи, қалб кўри билан эъзозланувчи атроф-муҳитни мусаффо, бокира сақлаш учун ҳаракат қилмоғимиз зарур.

Табиатнинг маҳсули ҳисобланмиш ҳар бир инсон, табиат муҳофазаси билан шугулланувчи кишилар ер куррасида яшовчи жониворлар тақдири, уларнинг ҳаёти тўғрисида қайғуришни ўзларининг муқаддас бурчи деб ҳисоблашлари лозим.

Бу борада республикамизда кенг кўламда ишлар олиб борилмоқда. Мазкур хайрли ишга нафақат ўлкамизнинг олимлари, жамоатчилик, талаба, ўқувчилари, балки хорижий мамлакатлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Фарбий Тянь-Шянь биохилма-хиллигига жиддий хавф туғилган бундай пайтда Фарбий Тянь-Шянь биохилма-хиллигини сақлаш бўйича Жаҳон Банки Глобал экологик фондининг Марказий Осиё чегаралараро Лойиҳаси Чотқол кўриқхонаси табиатини сақлаш борасида таҳсинга сазовор воқеа бўлди.

Лойиҳанинг мақсади уч давлатнинг — Қирғизистон, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг ноёб биологик муҳитини минтақада сақлаб қолиш ҳамда мувофиқлаштиришга ёрдам беришдан иборат.

Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. II-китоб, Т., «Фан», 1956.

А.Алтимишев. Лекарственные богатства Киргизии. Фрунзе, «Кыргызстан».

В.Вехов, И.Губанов, Г.Ф.Лебедева. Культурные растения СССР. Москва. «Мысль», 19.8.

П.П.Голыщенко. Лекарственные растения и их использование. Саранск. 1971.

Қ.Зокиров, Ҳ.Жамолхонов. Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик лугат. Т., «Ўқитувчи», 1973.

В. Куликов, Лекарственные растения Алтайского края. Барнаул. 1975.

Ҳ.Х.Ҳолматов, Ҳабибов. Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари. Тошкент. «Медицина», 1976.

А.П.Попов. Лекарственные растения в народной медицине. Киев. «Здоровье», 1968.

К.У.Ушбаев, К.Курамисова, В.Ф.Аксенова. Целебные травы. Алма-Ата, «Қайнар». 1975.

В.Каримов, А.Шомаҳмудов. Шифобахш ўсимликларни халқ табобати ва илмий тибда қўлланилиши. Тошкент, «Ибн Сино», 1993.

М.Н.Набиев, В.Шальнёв, А.Иброҳимов. Шифобахш неъматлар. Т., «Меҳнат», 1992.

Дагмар Ланска. Из леса и огорода — от весны до зимы. Москва. «Профиздат», 1989.

М. Набиев, Хосиятли ичимликлар ва шарбатлар. Тошкент, «Меҳнат», 1994.

Э.Жўраев, М.Набиев, Х.Хайруллаев. Синалган беозор даволар. Тошкент, «Меҳнат», 1994.

М.Набиев, Э.Жўраев, Ҳ. Хайруллаев. Табиий даволар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

Ўзбекистон Республикаси ҚИЗИЛ КИТОБИ. I-том (Ўктам Пратов умумий таҳрири остида), Тошкент, 1998.

С.С.Саҳобиддинов. Дикорастущие лекарственные растения Средней Азии. Ташкент, Госиздат УзССР, 1948.

Л.В.Полуденный, В.Ф.Сотник, Е.Е.Хлапцев.

Эфиромасличные и лекарственные растения. Москва. «Колос». 1979.

М.Ходжиметов. Дикорастущие лекарственные растений Таджикистана. Душанбе, 1989.

Қ.Ҳ.Хайдаров, Қ.Ҳ.Ҳожиматов. Ўзбекистон ўсимликлари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976.

Лекарственные растения Ташкентской области, (Сост. Т.П.Пулатова, Х.Х.Халматов, И.Н.Джураев), Ташкент, «Медицина», 1980.

Д.Йорданов, П.Николов, А.Бойчинов. Фитотерапия. София. «Медицина и физкультура», 1972.

В.М.Сало, Зеленые друзья человека. Москва, «Наука», 1975.

М.Набиев, Сабзавот, резавор, зираворлар хосияти. Тошкент. «Меҳнат», 1990.

Х.Х.Халматов, И.А.Харламов, П.К.Алибаева, М.О.Каррыев, И.Х.Хаитов. Основные лекарственные растения Средней Азии. Ташкент, «Медицина», 1984.

Ж.Холмўминов, Экология ва қонун. Тошкент, «Адолат», 2000.

И.З.Акопов. Важнейшие отечественные лекарственные растения и их применение. Ташкент. «Медицина», 1990.

А.Д.Турова. Лекарственные растения СССР и их применение. Москва, «Медицина», 1974.

Лекарственные растения. Справочное пособие, под ред. Н.И.Гринкевич. Москва, «Высшая школа», 1991.

Узбекский отдел реализации Центрально — Азиатского трансграничного проекта по сохранению биоразнообразия западного Тянь-Шаня. Заключительный отчет по контрактной теме №С/21—2002. Ташкент. 2002.

Рынок лекарственных растений и потребность населения в обучении методами их сбора, выращивания, переработки и сбыта. Финальный отчет. Ташкент, 2002.

«Дзэйцхар мигчжан». Памятник тибетской медицины. Новосибирск, «Наука», 1985.

М. Набиев, Шифобахш неъматлар. Тошкент, «Фан», 1978.

Д.К. Шапиро, Н.И. Манциволо, В.А. Михайловская, Дикорастущие плоды и ягоды. Минск, «Урожай», 1989.

В.П. Петрова, Дикорастущие плоды и ягоды. Москва.

«Лесная промышленность», 1987.

Б. Дўстжонов, Э. Жўраев, М. Ҳамроқулова, М. Набиев, Шифобахш таомлар ва шарбатлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1999.

К.Х. Ходжиматов, Г.С. Априасиди, О.К. Ходжиматов, Дикорастущие целебные растения Средней Азии. Ташкент, «Абу Али ибн Сино», 1995.

К.Х. Ходжиматов, К.Й. Йўлдошев, У.М. Шоғуломов, О.К.Ходжиматов, Шифобахш гиёҳлар дардларга малҳам. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995.

М. Набиев, Э. Джураев, А. Садыков, Фитотерапия в быту (Целебные дары природы), Ташкент, «Меҳнат», 1994.

Л.Г. Дудченко, В.В.Кривенко. Пищевые растения — целители. Киев, «Науково думка», 1988.

Жизнь растений (в шести томах), 6 том (Главный редактор академик АН СССР А.Л.Тахтаджян), Москва, «Просвещение», 1982.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Биологик хилма-хилликни сақлаш — ҳаётимиз мезони.....	5
Яшил хазина	9
Табийй доривор маҳсулотларни тайёрлаш	10
Уй шароитида ўсимликлардан доривор восита тайёрлаш	15
Доривор ўсимликлар билан шуғулланувчиларга	
маслаҳатлар	19
Арслонқуйруқ	23
Афсонак	25
Баргизуб	28
Бурма қора	30
Бўзбош	32
Бўзnoch	33
Газандаўт	35
Дастарбош	38
Доривор валериана	40
Етмак	43
Жағ-жағ	45
Иван-чай	47
Игир	50
Кийикўт	53
Коврак	56
Ковул	58
Лимонўт	60
Марваридгул	62
Мармарак	64
Мойчечак	67
Мотор пиёз	70
Наъматак	71
Омонқора	76
Олғи	78
Оққалдирмоқ	79

Оқ парпи	82
Парпи	83
Пуштиранг родиола.....	85
Ровоч.....	88
Рута.....	91
Рўян.....	93
Салиб.....	95
Сариқчой—далачой.....	99
Сачратқи.....	102
Тирноқгул.....	105
Тоғрайҳон.....	108
Тоғ қудуси.....	112
Тухумак.....	114
Чакамуг.....	117
Чаёнўт.....	118
Чирқанок.....	119
Чучукмия.....	123
Шивит.....	127
Эрмон.....	129
Ўлмасўт.....	133
Қашқарбеда.....	135
Қизилтасма.....	137
Қизилча (зағоза).....	140
Қирқбўғим.....	143
Қончўп.....	145
Қора андиз.....	148
Қора зирк.....	152
Қорақиз.....	155
Қулмоқ.....	158
Доривор маҳсулотларни йиғиш даври.....	161
Хулоса.....	168
Фойдаланилган адабиётлар.....	170
Мундарижа.....	173

Оммабон нашр

Маннон Набиев

ЧОТҚОЛ НЕЪМАТИ

Муҳаррир *Б.Азамова*
Техник муҳаррир *У.Ким*
Бадний муҳаррир *Т.Қаноатов*
Мусахҳиҳ *Д.Тўйчиева, М.Йўлдошева*

Н/К

Босишга рухсат этилди 10.03.2004. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Шартли босма табоқ 9,24. Нашр босма табоқ 8,75. 107—2003-рақамли шартнома. 226-рақамли буюртма. Жами 1060 нусха. Нархи шартнома асосида.

700129. Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди.
700194, Тошкент Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.